

JU MUZEJI I GALERIJE PODGORICE

PI MUSEUMS AND GALLERIES OF PODGORICA

UDK 905/904(497.16) ISSN 2337-0165

NOVA ANTIČKA DUKLJA IX / 2018 1-184 PODGORICA 2018

PI MUSEUMS AND GALLERIES OF PODGORICA

NEW ANTIQUE
DOCLEA
IX

PODGORICA 2018

JU MUZEJI I GALERIJE PODGORICE

NOVA ANTIČKA
DUKLJA
IX

PODGORICA 2018

Nova antička Duklja IX**New Antique Doclea IX**

Izdavač:
JU Muzeji i galerije Podgorice
Marka Miljanova 4
81000 Podgorica, Crna Gora

Publisher:
Museums and Galleries of Podgorica
Marka Miljanova 4
81000 Podgorica, Montenegro

www.pgmuzeji.me
email: pgmuzej@t-com.me
tel: + 382 20 242 543

Za izdavača: For the publisher:
Sead Đokaj *Sead Djokaj*

Urednik: Editor:
Dragan Radović *Dragan Radovic*

Redakcija: Editorial board:
Prof. dr Dejan Radičević,
Filozofski fakultet Beograd
Prof. dr Mirjana Sanader,
Filozofski fakultet Zagreb
Prof. dr Irena Lazar,
Univerza na Primorskem Koper
Dr Silvana Blaževska, NU Stobi
Mr Miloš Živanović, Centar za
konzervaciju i arheologiju Crne Gore
Dejan Radicevic,
Faculty of Philosophy in Belgrade
Mirjana Sanader,
Faculty of Philosophy in Zagreb
Irena Lazar,
University of Primorska Koper
Silvana Blazevska, NI Stobi
Milos Zivanovic, Center for konzervation
and archaeology of Montenegro

Prevod: Translation:
Dimitar Nikolovski, Mladen Zagarčanin,
Ivana Medenica, Dragan Radović
Dimitar Nikolovski, Mladen Zagarcanin,
Ivana Medenica, Dragan Radovic

Dizajn: Design:
Milica Vukanović *Milica Vukanovic*

Štampa: Print:
DPC Podgorica *DPC Podgorica*

Tiraž: 300 Print run: 300

Časopis se referira u: The journal is indexed in:
DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek - Römisch - Germanische Kommission
des Deutschen Archäologischen Instituts

Časopis štampan uz finansijsku pomoć: Magazine printed with support:

Sadržaj / Contents:

Lenče JOVANOVA Добровољна удружења из Скупија Voluntary associations from Scupi.....	7
Domagoj TONČINIĆ Mirna VUKOV Prošlost i sadašnjost. Prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija Past and Present. The Afterlife of Roman Stone Monuments from Tilurium.....	37
Милош М. ЖИВАНОВИЋ Касноантичка некропола у Ибричевини, Подгорица, Црна Гора Late Antique Necropolis in Ibričevina, Podgorica, Montenegro.....	65
Alexander MANEV Триконхос у Долјанима у контексту ранохришћанске Доклеје The Doljani triconchos in the context of Early Christian Doclea.....	77
Mladen ZAGARČANIN Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje “Komani-Kroja” kulture na našim prostorima The early medieval necropolis Mijela and the question of “Komani-Kruje” culture in the region.....	97
Paulin PUSHIMAJ Vasellame vitreo da un contesto medievale del castello di Drivasto (Albania) Staklene posude iz srednjovjekovnog konteksta utvrđenja u Drivastu (Albanija).....	157
IN MEMORIAM Vera Drecun (1936-2017).....	179
Uputstvo saradnicima časopisa Nova Antička Duklja Instructions for contributors to almanac New Antique Doclea.....	181

Lenče Jovanova
Museum of the city of Skopje – Skopje
Bul. Ss Cyril & Methodius
1000 Skopje, Macedonia
jovanova.l@gmail.com

UDK 904:72]:061.2(497.7)

Апстракт:

Циљ овог текста је приказ добровољних удружења (вјерских, професионалних) из Скупија. Анализира се неколико епиграфских натписа који потврђују дјеловање четири различита добровољна удружења, од којих су два повезана са култом Херкула (*collegium Herculis*, и *cultores Templi Herculis*), једно са Генијем макелума (*sodales Genio Macelli*) и једно са култом Либерера (*consacrani Liberi Patris*). Направљена је детаљна анализа епиграфског садржаја натписа што нам омогућава нова сазнања о улози, организацији и унутрашњој административној структури добровољних удружења која су постојала у Скупију у II и првој половини III вијека. Посебан акценат је стављен на проучавање мотива, циљева, интереса, професионалне, вјерске и социјалне припадности појединаца из “нижих друштвених слојева” (ослобођеника, робова, пегрина, досељеника) који су били чланови добровољних удружења у Скупију.

Кључне ријечи: Скупи, добровољна удружења, *collegia*, *collegium Herculis*, *cultores Templi Herculis*, *sodales Genio Macelli*, *consacrani Liberi Patris*.

Abstract:

The goal of this paper is to elaborate on voluntary associations (religious, professional) from Scupi. Several epigraphic inscriptions are analyzed which confirm the activity of four different voluntary associations, out of which two are related to the Hercules cult (*collegium Herculis* and *cultores Templi Herculis*), one with the Genius of the Macellum (*sodales Genio Macelli*) and one with the cult of Liber Pater (*consacrani Liberi Patris*). A detailed analysis of the epigraphic content of the inscriptions gives the opportunity for understanding of the significance, role, organization and inner administrative structure of the voluntary associations active in Scupi in the 2nd and first half of the 3rd century AD. Special attention has been paid on studying the motives, goals, interests, as well as professional, religious and social affiliation of the individuals of the ‘lower social strata’ (freedmen, slaves, peregrini, immigrants), who were members of the voluntary associations in Scupi.

Key words: Scupi, voluntary associations, *collegia*, *collegium Herculis*, *cultores Templi Herculis*, *sodales Genio Macelli*, *consacrani Liberi Patris*.

Добровољна удружења (*collegia*, *corporata*) су била важан институционални чинилац у друштвеном животу урбаних средина Римске Империје. Удружења су била резултат добровољног удруживања појединаца из „нижих друштвених слојева“ (ослобођеника, робова, пегрина, досељеника), са идентичним социо-економским интересом, окупљених на основу вјерског или професионалног опредељења. Основни мотиви чланства, при удруживању, били су усмјерени према заштити заједничких интереса, прије свега побољшању друштвеног статуса, потребама социјализације и ефикасној интеграцији у локалној средини и друштву уопште. При томе су политички и економски аспекти имали мањи значај у односу на социјалне и друштвене. Иако је истинска природа и суштина већине ових удружења нејасна, сматра се да су сва независно од опредељења (професионалног или вјерског) прије свега, функционисала као нека врста друштвене заједнице, чија је главна обавеза, поред других активности (организовање вјерских свечаности, јавних скупова, прослава, банкета, одавања почаси и постављања скулптура и почасних споменика еминентним великодостојницима из локалне управе или аристократије) била покривање погребних трошкова свом чланству.¹ У старијој литератури, добровољна удружења су била ригидно подијељена на професионална, вјерска (*collegia sodalicia*) и погребна (*collegia funeratica*, *collegia tenuiorum*), или су била третирана искључиво као погребна удружења.² Насупрот томе, у новијим студијама се такорећи бришу границе између различитих видова добровољних удружења, а истиче се њихова комплексна суштина гдје се преплићу вјерски и

1 Mommsen 1843; Waltzing 1895-1900, vols. I-IV; Waltzing 1895, 340-406; Royden 1988; Kloppenborg 1996, 16-31; Verboven 2007, 863-893; Verboven 2009, 159-167; Verboven 2011a, 88-109; Verboven 2011b, 187-195; Liu 2005, 285-310; Hemelrijk 2008, 115-162; Bendlin 2011, 207-296; Sano 2012, 393-414.

2 Waltzing 1895-1900, vols. I-IV.

The voluntary associations (*collegia*, *corporata*) were an important institutional element of society in the urban surroundings of the Roman Empire. These societies are the result of voluntary associating of individuals from the “lower social strata” (freedmen, slaves, peregrini, resident aliens), with an identical social and economic interest, united through religious or professional affiliation. Through associating the basic motives of the membership were oriented toward common interests, before and all the betterment of their social status, the needs for socialization and a more efficient integration in the local surroundings and society in general. Political and economic aspects had less importance when compared to social ones. Although the true nature and essence of many of these associations is unclear, it is considered that independent of their affiliation (professional or religious), they all functioned as social constructs, with a main goal, among other activities (organizing religious ceremonies, public gatherings, celebrations and banquets, paying respects and putting up sculptures and honorary monuments of eminent people from the local administration or aristocracy) was the covering of funeral expenses of the membership.¹ In older literature, voluntary associations were rigidly separated in professional, religious (*collegia sodalicia*) and funerary (*collegia funeratica*, *collegia tenuiorum*), or treated exclusively as funerary associations.² By the contrast, the newer studies almost completely blur out the boundaries between the different types of voluntary associations, and emphasise their complex essence, where the religious and professional interests are intertwined with the funerary needs of their members.³ Most of the voluntary associations had reli-

1 Mommsen 1843; Waltzing 1895-1900, vols. I-IV; Waltzing 1895, 340-406; Royden 1988; Kloppenborg 1996, 16-31; Verboven 2007, 863-893; Verboven 2009, 159-167; Verboven 2011a, 88-109; Verboven 2011b, 187-195; Liu 2005, 285-310; Hemelrijk 2008, 115-162; Bendlin 2011, 207-296; Sano 2012, 393-414.

2 Waltzing 1895-1900, vols. I-IV.

3 Kloppenborg 1996, 18-23; Hemelrijk 2008, 118, note 8; Bendlin 2011, 217-218, notes 20-21, 252.

професионални интереси у комбинацији са погребним потребама чланова.³ На неки начин, већина добровољних удружења, је имала вјерски карактер с обзиром да је свака професија била повезана, односно под заштитом неког божанства/божанстава.⁴ Из тог разлога се прије свега акцентира њихова друштвено-социјална улога, јер добровољна удружења представљају друштвени супститут за породицу.⁵ Сматра се да су добровољна удружења доприносила консолидацији друштва, односно да су имала улогу неког вида институције за (ре)социјализацију и интеграцију социјално нижих слојева становништва у животу урбаних средина, што је утицало на спречавање потенцијалних тензија и немира.⁶ У науци су подијељена мишљења око економско-политичке улоге професионалних удружења у односу на то дали су она предствљала замјену за средњовјекована односно “модерна” еснафска удружења.⁷

Поред уобичајеног назива *collegium* у латинској терминологији се употребљавају и други еквивалентни називи *sodalitium*, *corpus*, *schola*, *curia* односно, *thiasoi*, *koina*, *orgeones*, *eranoi* у грчкој терминалогији.⁸ Феномен добровољних, приватних удружења је карактеристичан за ниже друштвене слојеве у урбаним центрима хеленистичког периода, иако у Атини егзистира још у VI вијеку пр. н.е. У римском републиканском периоду долази до повећања њиховог броја, што ће се истим интензитетом наставити и у римском империјалном периоду.⁹ Ипак, велики број појединаца, удружених на бази заједничких интереса,

gious character since every profession was connected, under the protection of a certain deity/deities.⁴ Because of these reasons, their social role is often accentuated, since they represent a type of a social substitute for family.⁵ It is considered that voluntary associations contributed toward consolidating society, and that they had a role of a certain type of institutions for (re)socialization and integration of lower categories of the population in urban environments, which influenced in preventing of potential tensions, restlessness and riots.⁶ The opinions regarding the economic and political role of the professional associations as possible substitute of the Medieval, i.e. ‘contemporary’ guild-associations are divided.⁷

Besides the usual term *collegium*, in Latin terminology other equivalent names are used, such as *sodalitium*, *corpus*, *schola*, *curia*; i.e. *thiasoi*, *koina*, *orgeones*, *eranoi* in the Greek terminology.⁸ The phenomenon of voluntary, private associations is characteristic for the lower strata of the population within the urban centers from the Hellenistic period, although in Athens it had existed since the 6th century BC. In the Republican period there was a significant increase in numbers, a trend continued with the same intensity in the Imperial period as well.⁹ Still, the large amount of individuals, associated on the basis of shared interests, who could from time to time get out of control, posed a potential danger for the Roman state. Because of this, during the Republican period, multiple laws that regulated the work of these associations were voted, and some of the associations were forbidden. The law introduced by Augustus (*lex Iulia de collegiis*), was probably based on an older, unknown law from the reign of Caesar, and would become the benchmark for all future

3 Kloppenborg 1996, 18-23; Hemelrijk 2008, 118, note. 8; Bendlin 2011, 217-218, note. 20-21, 252.

4 Waltzing (1985-1900), vol.I, 195-225; Kloppenborg 1996, 18-23; Verboven 2007, 861-893, note. 64.

5 Sano M., 2012, 395-396, note. 9-11.

6 Verboven 2007, 876, note. 56.

7 Waltzing (1985-1900), vol.I, 194, 333; Verboven 2011b, 187-195; Verboven 2016, 173-202.

8 Kloppenborg 1996, 18; Hemelrijk 2008, 118.

9 Kloppenborg 1996, 17, note. 13.

4 Waltzing (1985-1900), vol. I, 195-225; Kloppenborg 1996, 18-23; Verboven 2007, 861-893, note 64.

5 Sano M., 2012, 395-396, notes 9-11.

6 Verboven 2007, 876, note 56.

7 Waltzing (1985-1900), vol. I, 194, 333; Verboven 2011b, 187-195; Verboven 2016, 173-202.

8 Kloppenborg 1996, 18; Hemelrijk 2008, 118.

9 Kloppenborg 1996, 17, note 13.

који су поверемено могли да се отргну контроли, представљали су потенцијалну опасност за римску државу. Због тога је за вријеме Републике донешено више закона са којима је регулисан рад удружења, а повремено су нека удружења била забрањивана. Закон (*lex Iulia de collegiis*) који је донио Август, а који се вјероватно базирао на неком старијем, непознатом закону из времена Цезара, постаће меродаван за све будуће законе повезане са овом проблематиком. Овим је законом, као и низом каснијих едиката, декрета и прописа регулисан степен надзора на свим нивоима (државним, провинцијалним, општинским) при оснивању, раду или забрани добровољних приватних удружења.¹⁰

Иако код античких аутора нема много информација за прецизно дефинисање услова које је требало испунити при оснивању добровољних удружења, ипак се сматра да су била потребна минимум три члана, назив, статут, унутрашња административна организација, заједничка благајна и имовина, као и прописана обавезујућа задужења за чланове.¹¹ Свако удружење је имало своју скупштину и управу (*ordo*), као и листу чланова (*album*), која је почињала са именом/именима патрона (*patronus/patroni*), као почасног члана, који је обично био из реда градске аристократије или административних великодостојника у циљу добијања њихове подршке у локалној заједници.¹² У оквиру удружења сви чланови су били равноправни, односно колеге (*collegiati*), али ипак, свако удружење је имало своје

laws connected to these associations. With this law, as well as a line of further edicts, decrees and rules, regulation was introduced for supervision of all levels (state, provincial, municipal) regarding the foundation, work or banning of voluntary private associations.¹⁰

Although ancient authors (sources) do not offer information for precise definition of the conditions that were supposed to be fulfilled during the founding of voluntary associations, it is considered that a minimum of three members, a title, statute, an inner administrative organization, a common treasury and property, as well as a set of prescribed, compulsory obligations for their members.¹¹ Each association had its own assembly and *ordo* with an official list of its members (*album*), starting with the name of the patron/patrons (*patronus/patroni*), as an honorary member, which usually came from the city aristocracy or the administrative high officials, because of their influence and support in the local community.¹² All the members within an association were equals, called colleagues (*collegiati*), but still, every association had its administrative hierarchy, organized in a similar manner as the city administration, with elected magistrates that had almost identical titles, hierarchy, mandate and obligations: *matres collegii*, *patres collegii*, *curatores*, *quastores*, *arcarii*, *aediles*, *immunes*, *scribae*. The highest ranking office holders had the title of *magistri quinquenales* with a mandate between three and five years. The former office holders were awarded with a status of honorary members (*honoratus*). The larger associations were divided in *centuriae* and *decuriae*,

¹⁰ Dig. 47.22.1-3; Waltzing 1895-1900, vol. I:113-119, 340-406; Royden 1988, 6-7; Starac 2000, 168; Liu 2005, 290-293; Liu 2012, 290-304; Verboven 2007, 873-874, note. 60-62; Bendlin 2011, 223-228, 237-247.

¹¹ Starac 2000, 168, са наведеном литературом.
¹² Waltzing 1895-1900, vol. I: 425-446, vol. IV: 369-406; Royden 1988, 15-16; Verboven 2007, 885-887, note. 139-140; Hemelrijk 2008, 115-136; Wojciechowski 2017, 27-40. За статусно напредовање удружења било је неопходно анимирање што више угледних покровитеља и добротвора (*patroni*).

¹⁰ Dig. 47.22.1-3; Waltzing 1895-1900, vol. I:113-119, 340-406; Royden 1988, 6-7; Starac 2000, 168; Liu 2005, 290-293; Liu 2012, 290-304; Verboven 2007, 873-874, notes 60-62; Bendlin 2011, 223-228, 237-247.

¹¹ Starac 2000, 168, with bibliography.
¹² Waltzing 1895-1900, vol. I: 425-446, vol. IV: 369-406; Royden 1988, 15-16; Verboven 2007, 885-887, note 139-140; Hemelrijk 2008, 115-136; Wojciechowski 2017, 27-40. Regarding the progress in terms of status in the association animating as many patrons (*patroni*) and sponsors as possible was vital.

управне органе, организоване на сличан начин као градска администрација са изабраним магистратима који су имали готово идентичне титуле, хијерархију, мандат и задужења: *matres collegii*, *patres collegii*, *curatores*, *quastores*, *arcarii*, *aediles*, *immunes*, *scribae*. Носиоци челних позиција су имали титулу *magistri quinquenales* са мандатом од три до пет година. Ранији носиоци неке функције су добијали статус почасних чланова (*honoratus*). Већа удружења су била подијељена на центурије и декурије, са којима су управљали центуриони или декуриони. Статутом удружења (*lex collegia*) су били регулисани услови за пријем чланова, који су се разликовали од удружења до удружења у зависности од њиховог карактера.¹³ Највећи број чланова је припадао нижим друштвеним слојевима (ослобођеници, робови, потомци робова, локално или досељено становништво), што не значи да су били сиромашни, којима су обично била затворена врата муниципалне каријере.¹⁴ У добровољним удружењима, најчешће у оним што су окупљала најниже друштвене слојеве, чланови су могли да буду и појединци са статусом робова, али само ако су имали дозволу власника.¹⁵ Удружења су најчешће имала хомоген састав у односу на професионалну и родовску припадност чланова, при чему су доминирала удружења у којима су чланови били само мушкарци или је њихов број преовладавао у односу на жене. Одсуство жена је карактеристично за чланство у занатским удружењима, што их није спречавало да буду покровитељке (*patroni*) таквих удружења. Ипак, постојала су удружења у којима су биле учлањене само жене (*sociae mimaе*).¹⁶ Чланство у

managed by centurions or decurions. The association statute (*lex collegia*) regulated the terms for accepting the members, which varied from one association to another, depending on their character.¹³ Most of the members came from the lower social strata (freedman, slaves, descendants of slaves and freeborn non-Roman citizens/peregrini), who usually faced a closed door for pursuing a municipal career, but that does not imply that they were poor.¹⁴ The voluntary associations also allowed the membership of individuals who had the status of slaves, but only if they had permission by their owners.¹⁵ The associations usually had a homogeneous composition regarding the professional background and gender of their members, with a predominance of associations where all members were male, or greatly exceeded the number of female members. The absence of women is usual in the membership of craft guilds, which did not prevent them from being patrons (*patroni*) to such associations. However, there were also associations with female members only (*sociae mimaе*).¹⁶ The membership in the voluntary associations was not inexpensive, because all members had to pay a certain membership fee at their acceptance, while afterwards they were required to pay an annual membership, and offer different bestowments. Usually, the patron/patrons, as well as the members that held higher positions in the association donated financial means (*summa honoraria*) and property; they also had to contribute toward the honourings of the gods/godesses protectors of the city, as well as the deities or genii connected with the religious and professional activities of the associations.¹⁷ The associations had a right

13 Waltzing 1895-1900, I, 383-425; Royden 1988, 14-15, 43-48; Patterson 1994, 234-236; Kloppenborg 1996, 26-27; Starac 2000, 168-169; Verboven 2007, 871, 883-886, note. 47.

14 Patterson, 1994, 237-238; Verboven 2007, 863-886; Sano 2012, 411-413.

15 Dig. 47.22.3.2; Kloppenborg 1996, note. 24; Verboven 2007, 871, 883-886, note. 47.

16 Kloppenborg 1996, 20, билъ. 25, 25. note. 56-60, 62-63.

13 Waltzing 1895-1900, vol. I, 383-425; Royden 1988, 14-15, 43-48; Patterson 1994, 234-236; Kloppenborg 1996, 26-27; Starac 2000, 168-169; Verboven 2007, 871, 883-886, note 47.

14 Patterson, 1994, 237-238; Verboven 2007, 863-886; Sano 2012, 411-413.

15 Dig. 47.22.3.2; Kloppenborg 1996, 20, note 24; Verboven 2007, 871, 883-886, note 47.

16 Kloppenborg 1996, 20, note 25, 25. notes 56-60, 62-63.

17 Verboven 2007, 871, notes 48-53.

добровољним удружењима није било јефтино, јер су, приликом учлањења, сви чланови били дужни да уплате одређену суму, а након тога су били обавезни да плаћају годишњу чланарину као и да прилажу различите дарове. Уобичајено, патрон/патрони, као и чланови који су извршавали високе функције у удружењу донирали су финансијска средства (*summa honoraria*) и некретнине, а учествовали су и у прославама посвећеним божанствима заштитницима града, као и божанствима или генијима повезним са религиозним или професионалним одређењима и дјелатностима удружења.¹⁷ Удружења су имала право на сопствену имовину, при чему су у њу могли да уђу некретнине сакралног или профаног карактера, школе/клубови, храмови (*scholae, templa*), као и и благајну (*arca*), која се попуњавала од чланарина, прилога од прихода чланова, наплаћивања казни, пригодних новчаних дарова (*sportulae*), као и донација од патрона и извршних магистрата.¹⁸ Дио имовине добровољних удружења често су били робови који су првенствено били задужени за одржавање културних и вјерских објеката уколико су их удружења посједовала.¹⁹ Марко Аурелије је признао удружењима право да ослобађају робове и да у својству патрона наслеђују своје ослобођене робове.²⁰ Из благајне, односно из заједничке имовине, средства су се трошила за разне вјерске свечаности, градске прославе, церемоније, јавне гозбе, разне годишњице и празнике удружења, постављање статуа и почасних споменика патрона а прије свега за подмиривање погребних трошкова чланова. Због тога су добровољна удружења често имала сопствене некрополе или су узимали у закуп гробне парцеле намијењене за сахрањивање чланова у оквиру градских некропола.²¹

17 Verboven 2007, 871, note. 48-53.

18 Verboven 2007, 881, note. 106.

19 Verboven 2007, 881, note. 105.

20 Dig. 34.5.20; Dig. 40.3.1-2; Bendlin 2011, 257, note. 119; Starac 2000, 169, са наведеном литературом.

21 Kloppenborg 1996, 24, бил. 54-55; Bendlin

to property, comprised of objects, real-estates with a sacral and profane character, such as schools/clubs, temples (*scholae, templa*) and treasuries (*arca*). The treasury was filled up by memberships fees, offerings and income from memberships, charging fines, gifts in money (*sportulae*), as well as donations from patrons and executive magistrates.¹⁸ A fraction of the voluntary associations' property often consisted of slaves that had an obligation to maintain the cult and religious buildings if the association owned such.¹⁹ Marcus Aurelius admitted the right for associations to be able to free slaves and in the position of patrons to inherit its freedman (*libertini*).²⁰ The funds of the treasury in shared property, were used for different religious festivities, city celebrations, ceremonies, public banquets, celebrating anniversaries and holidays of the association, as well as setting up statues and honorary monuments to patrons, and foremost for the funerary expenses of its members. Because of that, the voluntary associations frequently owned private necropolises or leased grave plots within the city necropolises, used for burying their members.²¹

Although associating is based on voluntary and personal choice and interests, the state is also a very important factor in ranking professional associations, based on their meaning, goals and numerosity, as well as the amount of property and influence of its members. In relation to the releasing from certain obligations toward the local administration (public works, taxes, etc.), the associations linked with the state reserves (*annona*) on the provincial or interprovincial level, as well as the ones connected to the public communal services were privileged in that respect.²²

18 Verboven 2007, 881, note 106.

19 Verboven 2007, 881, note 105.

20 Dig. 34.5.20, on the right of associations to accept legacies; Dig. 40.3.1-2, on associations' being capable of serving as the legal patrons of slaves they had manumitted; Bendlin 2011, 257, note 119; Starac 2000, 169, with bibliography.

21 Kloppenborg 1996, 24, notes 54-55; Bendlin 2011, 265-269; Starac 2000, 170.

22 Kloppenborg 1996, 23-24; Verboven 2007, 872-

Иако се удруживање базирало на добровољном или личном одређењу и интересу појединаца, ипак се држава јавља као битан фактор при рангирању професионалних удружења, на основу њиховог значаја, циљева, бројности као и богатству и утицају чланова. При томе, посебно у односу на ослобађање од одређених обавеза према локалној управи (јавни радови, порези и сл.), биле су привилеговане асоцијације које су радиле са државним робним резервама (аннона) на провинцијалном или међупровинцијалном нивоу, као и оне које су биле повезане са јавним комуналним услугама.²² У науци све више преовладава мишљење да у добровољним удружењима треба препознати карику која повезује градску аристократију (елиту) и ниже друштвене слојеве. Због тога се, при одређењу њиховог мјеста у друштвеној структури локалних урбаних заједница, најчешће употребљава савремени термин "средња класа".²³ Такорећи једини начин за друштвено доказивање и напредовање становника из нижих слојева, прије свега ослобођеника, било је чланство у многобојним добровољним удружењима. Отуда је уобичајено чланство у једном или више различитих удружења и притоме заузимање више престижних позиција истовремено у оквиру сваког од удружења, са чиме се увећавала могућност за брже напредовање и пењање на друштвеној хијерархијској лествици. На тај начин су припадници нижих друштвених категорија, преко чланства у различитим добровољним удружењима, могли на легалан начин да свој економски капитал трансформишу у социјално-друштвени.²⁴ Удружења су, осим заједничког интереса чланова, имала и улогу група за лобирање, најчешће у интересу патрона уколико се кандидовао за неку од општинских/

The prevalent opinion is that the voluntary associations should be recognized as the missing link between the city aristocracy (elite) and the lower social strata. Hence, while determining their place in social structure of local urban communities, the modern term "middle class" is often used.²³ The membership in one of the numerous voluntary associations provided almost the only option for social validation and progress for the members of the lower classes, mainly the freedmen. The membership in one or more different associations and holding of multiple prestigious positions simultaneously in each of them was a common practice, as it increased the possibility for faster advancement and climbing higher in the social hierarchical scale. This way, the members of the lower social strata, through membership in different voluntary associations could legally transform their economic capital into a social one.²⁴ Associations, beside protection of the common interests of the membership, also had the role of lobby groups, mostly in the interest of the patron if he was a candidate for one of the local magistrates. Sometimes, they also held the role of opposition to the ruling elite of the city.²⁵

Voluntary associations from Scupi (Colonia Flavia Scupinorum)

It is completely expected to have well organized and developed voluntary associations in Scupi, since it had the status of Roman colonia, and is one of the largest urban centers in the province of Moesia Superior. (Fig. 1, Fig. 2)

The epigraphic monuments (three funerary and a votive one) confirm the activities of four different voluntary associations in Scupi.²⁶ Two of the monuments concern

2011, 265-269; Starac 2000, 170.

22 Kloppenborg 1996, 23-24; Verboven 2007, 872-881.

23 Verboven 2007, 881-882, note. 116; Verboven 2009., 159, note. 1.

24 Verboven 2007, 863, 884-886.

881.

23 Verboven 2007, 881-882, note 116; Verboven 2009., 159, note 1.

24 Verboven 2007, 863, 884-886.

25 Verboven 2011b, 192-193, notes 12-14.

26 Петрова 1990, 139-140, T.III/1, T.IV/1; IMS VI, 221, 223. Regarding the number of monuments connected to voluntary associations, it should be

муниципалних магистратура, а некада су чак имала и улогу опозиције насупрот владајуће градске елите.²⁵

Добровољна удружења у Скупију (Colonia Flavia Scupinorum)

Сасвим је очекивано да су у Скупију као граду са статусом колоније који је уједно један од највећих урбаних центара у провинцији Горњој Мезији дјеловала добро организована и развијена добровољна удружења. (сл. 1, сл. 2)

Епиграфски споменици (три надгробна и један вотивни) потврђују дјеловање четири различита добровољна удружења у Скупију.²⁶ Два споменика се односе на удружења повезана са Херкулом, од којих се једно односи на његов култ (collegium Heculis), док је друго повезано са поштовањем (одржавањем) храма Херкула (cultores Templi Heculis). Друга два споменика помињу удружења за поштовање Генија макелума (sodales Genio Macelli) и култа Либера (consacranii Liberi Patris). Треба нагласити да су споменици повезани са удружењима cultores Templi Heculis и sodales Genio Macelli откривени близу један другом на простору сјеверозападне некрополе Скупија, у изворно сачуваном сепулкралном амбијенту и у контексту са гробовима покојника којима су посвећени.²⁷ (сл. 3)

Култна Удружења поштовалаца Херкула

Спом. бр.1. Скупи-сјеверозападна некропола; дим: 254 x 83 x 22 cm; средина/ касни II вијек. (сл. 4-7)

Текст: D(is) M(anibus) / Smaragdus

²⁵ Verboven 2011b, 192-193, notes. 12-14.

²⁶ Петрова 1990, 139-140, T.III/1, T.IV/1; IMS VI, 221, 223. У контексту бројности споменика повезаних са добровољним удружењима треба поменути да су у близини муниципалне територије Скупија на локалитету Дрезга с. Лопате, Куманово (statio Lamud) пронађена два надгробна споменика на којима се помиње приватно добровољно удружење sodales Platieae Superae.

²⁷ Јованова 2017, 107-157.

to Hercules associations, one of which is linked to certain aspects of his cult (collegium Heculis), while the other devoted to the Temple of Hercules (cultores Templi Heculis). On the other two inscriptions, associations of the worshipers to the Genius of the macellum (sodales Genio Macelli) and to the cult of Liber Pater (consacranii Liberi Patris) are mentioned. It should be noted that the inscriptions connected to the associations: cultores Templi Heculis and sodales Genio Macelli were discovered very close to each other, in the area of the northwestern necropolis of Scupi, in an originally preserved sepulchral ambiance and in context of the graves of the deceased to which they were dedicated.²⁷ (Fig. 3)

Associations of Hercules worshipers

Inscription No. 1. Scupi - Northwestern necropolis; dimensions: 254 x 83 x 22 cm; middle/late 2nd century AD. (Fig. 4 - 7)

Text: D(is) M(anibus) / Smaragdus / vix(it) ann(is) XXXX / h(ic) s(itus) e(st). / Cultorens (!) / Templi Her/culis id est / Val(eri) Satyria/ni sub aedili/cio Val(eri) Eutiche/tis et qu(a)estura(!) / Laevi Iuliani / f(aciendum) c(uravit).

Translation: To the gods Manes. Smaragdus, who lived 40 years, is buried here. The worshipers (members of the association) of the Temple of Hercules, that is, Valerius Satyrrianus had (this monument) made, (during the period when) Valerius Eutichetus held the position of aedile (aedilis) and Laevius Iulianus was quaestor (of the association).

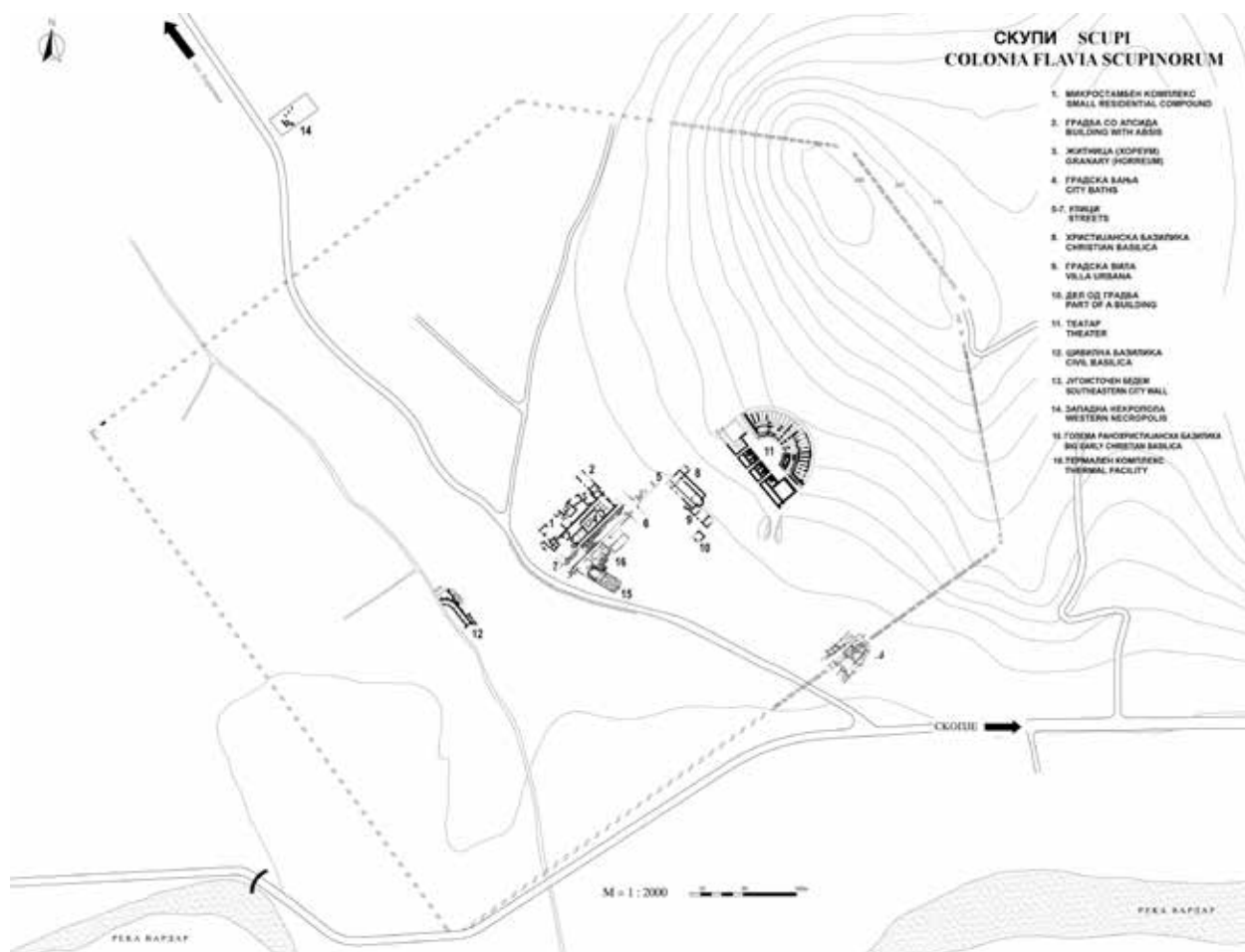
Bibliography: Jovanova 2005, 160, figs. 6, 8; Јованова 2008, 213-214, сл. 24; Јованова 2015, 107-130, сл. 12-16.

Inscription No. 2: village of Dobarce, near Tetovo; dimensions: 155 x 58 x 10-14 cm; 2nd century AD.²⁸ (Fig. 8)

mentioned that in the proximity of the municipal territory of Scupi, on the site Drezga, near the village of Lopate, Kumanovo (statio Lamud) two grave stelae were discovered, mentioning a private voluntary association, sodales Platieae Superae.

²⁷ Јованова 2017, 107-157.

²⁸ There is a discord between scholars regarding

Сл.1. Топографски план Скупија са истраженим објектима до 2013 године
Fig. 1. Topographic layout of Scupi with researched buildings until 2013

Сл.2. Панорама централне градске зоне са истраженим објектима
Fig.2. Panoramic of the central city area with researched buildings

/ vix(it) ann(is) XXXX / h(ic) s(itus) e(st). / Cultores (!) / Templi Her/culis id est / Val(eri) Satyria/ni sub aedili/cio Val(eri) Eutiche/tis et qu(a)estura(!) / Laevi Iuliani / f(aciendum) c(uravit).

Превод: Боговима Манима, Овде почива Смарагд, који је живио 40 година. Припадници удружења, (поштоваоци, одржаваоци) храма Херкула, односно Валериј Сатиријан, подиже споменик (за вријеме) едилитета Валерија Еутихетија и квестуре Левија Јулијана (у удружењу).

Литература: Jovanova 2005, 160, figs. 6, 8; Jovanova 2008, 213-214, сл. 24; Jovanova 2015, 107-130, сл.12-16.

Спом. бр. 2. Село Добарце, Тетово; дим: 155 x 58 x 10-14 cm; II век.²⁸ (сл. 8)

Cassandr[a] / h(ic) s(ita) e(st) / vix(it) ann(is) [...] / Iul(ius) Sym/machus / augusta[li]s col(oniae) Scup(inorum) / matri et collegiu[m] Herculis / idem matr[i] / b(ene) m(erenti) p(osuit).

Превод: Овде почива Касандара (?), која је живјела [?] година. Јулиј Симах, аугустал колоније Скупи, својој мајци (која је била), исто тако и мајка удружења (поштовалаца) Херкула, због заслуга постави (овај споменик).

Литература: Dobruna Salihu E., 2005, no 99, fig. 91; Jovanova 2017, 151-166.

Позната су два натписа на којима се помињу удружења повезана са култом Херкула. На једном, који је пронађен на сјеверозападној некрополи Скупија, помиње се удружење поштовалаца (одржавалаца) храма Херкула (cultores Templi Herculis), а на другом, који потиче из села Добарце код Тетова, помиње се удружење поштовалаца култа Херкула

28 У науци постоје разилажења околу припадности тетовско-полошког региона градској територији на Scupi. У овој прилици нећемо улазити у тај проблем, јер то не мијења чињеницу да је Iulius Symmachus био аугустал колоније Scupi. Он и његова мајка су могли да имају имање у граничном региону или ван граница територије града Скупија гдје је извршавао функцију аугустала. Са друге стране мјесто налаза може да упућује на то да је регион села Добарце припадао ширем градском ареалу Скупија.

Сл. 3 Скупи – сјеверозападна некропола са интактно сачуваним надгробним споменицима.
Fig.3. Scupi – the northwest necropolis with intactly preserved tombstones.

Text: Cassandr[a] / h(ic) s(ita) e(st) / vix(it) ann(is) [...] / Iul(ius) Sym/machus / augusta[li]s col(oniae) Scup(inorum) / matri et collegiu[m] Herculis / idem matr[i] / b(ene) m(erenti) p(osuit).

Translation: Cassandra (?), who lived [...] years, is buried here. Iulius Symmachus, augustalis of the colony of Scupi, to his mother (who was), also mother of the association of worshipers of Hercules, set (this monument) up to (his) well-deserving (mother).

Bibliography: Dobruna Salihu E., 2005, no 99, fig. 91; Jovanova 2017, 151-166.

Two inscriptions are known that mention associations connected to Hercules. The one discovered at the Northwestern necropolis of Scupi mention an association of worshipers of the Temple of Hercules (cultores Templi Herculis), while the other one which derives from the village of Dobarce, near Tetovo, contain information on an association of the Hercules worshipers (collegium Herculis). There are not enough

the affiliation of the Tetovo-Polog region of the city territory of Scupi. On this occasion I will not go into this problem, because it does not change the fact that Iulius Symmachus was an augustalis in the colonia Scupi. He and his mother could own property in the border region or outside of the territory of Scupi where he held the augustalis function. On the other hand the discovery could imply that the region of the village of Dobarce belonged to the wider municipal area of Scupi.

Сл. 4. Надгробна стела на којој се помиње удружење поштовалаца Херкуловог храма.
Fig. 4. Funerary stele which mention *cultores templi Herculis*.

(*collegium Herculis*). Нема довољно елемената који би потврђивали дали се ради о једном истом или два удружења што сугеришу различити називи, при чему су у једном, *collegium Herculis*, били удружени поштоваоци култа Херкула, док су припадници другог удружења, *cultores Templi Herculis*, вјероватно били усмјерени на одржавање храма Херкула.

Сл.5. Цртеж надгробне стеле на којој се спомиње удружење поштовалаца Херкуловог храма (цртеж, диа К. Грујевска).

Fig.5. Drawing of the Funerary stele which mention *cultores templi Herculis* (drawing, dia K. Grujevska).

elements that would confirm if this is the same association or they are indeed two different ones, but the different titles imply that there were two: *collegium Herculis* was an association of the worshipers of certain aspects of the Hercules cult, while the members of the other association, *cultores Templi Herculis*, were probably oriented toward the worship (maintenance) of the Temple of Hercules. In this context, if there were two separate associations connected to Hercules, the possibility that they functioned in different periods should not be excluded, backed by the dating of the inscriptions. Such a phenomenon, i.e. the existence of several different associations linked with different aspects of a cult to a certain deity in the same city was a well-known practice,

У том контексту, уколико су постојала два посебна удружења посвећена Херкулу, не треба искључити могућност да су дјеловала у различитим временским периодима, што је поткријепљено датирањем натписа. Таква појава, односно постојање више различитих удружења повезаних са одређеним божанством у истом урбаном центру, била је позната пракса, поготово у источним урбаним центрима.²⁹

Један од споменика је посвећен Смарагду (Smaragdus), припаднику вјерског удружења поштовалаца (одржавалаца) храма Херкула, од стране његовог колеге Валерија Сатирјана (Valerius Satyrjanus), када је Валериј Еутихет (Valerius Eutichetus) вршио функцију едила (aedilis), а Левиј Јулијан (Laevius Iulianus) био квестор (questor) у удружењу. Функције quaestor и aedilis упућују на лица са високим управним позицијама у административној структури удружења. (сл. 5-6) Аналогно дужностима квестора и едила из градске управе, квестори у добровољним удружењима су били задужени за финансијска питања, док је у надлежности едила била контрола грађевинских послова, брига о заједничким некретнинама, реду и дисциплини, организацији разних вјерских свечаности, прослава, церемонија, јавних банкета и слично.³⁰ У тексту се не помиње дали су покојни Smaragdus и дедикант Valerius Satyrjanus имали неку функцију у оквиру удружења или су били само обични чланови. Епиграфски садржај текста има изузетан допринос у односу на вјерски и

Сл. 6. Натпис на којем се помиње удружење поштовалаца Херкуловог храма.

Fig.6. Inscription which mention *cultores templi Herculis*.

especially in the eastern urban centres.²⁹

One of the monuments (No. 1) is dedicated to Smaragdus, affiliated to the religious association of the worshipers of the Temple of Hercules, by his colleague Valerius Satyrjanus, during the time that Valerius Eutichetus held the position aedilis, and Laevius Iulianus was quaestor in the association. The positions quaestor and aedilis point toward high positions in the administrative structure of the association. (Fig. 5 - 6)

²⁹ Nigdelis 2010, 13-16; Iosifidou 2016, 15-22. In Thessalonica, Philippi and Beroia there were multiple associations with different titles connected to certain aspects of the cult of Dionysus or by the ethnicity of its members. In Stobi as well, there were two specific religious associations dedicated to Dionysus (Babamova 2012, 22-23: nos.6-7); Two different religious associations are identified in Tomis and Istros (Ruscu 2014, 139-140, 145).

²⁹ Nigdelis 2010, 13-16; Iosifidou 2016, 15-22. У Тесалоници, Филипима и Берији је постојало по неколико удружења са различитим називима која су била повезана са одређеним аспектима култа Диониса или пак према етничкој припадности чланства. У Стобију су вјероватно, такође постојала два посебна култна удружења посвећена Дионису (Babamova 2012, 22-23: nos. 6-7); По два различита култна удружења су евидентирана и у Томису (Tomis) и Истросу (Istros) (Ruscu 2014, 139-140, 145).

³⁰ Kloppenborg 1996, 26; Verboven 2007, 884-886.

друштвено-социјални живот у Скупију. Ради се о јединственом споменику који потврђује постојање храма Херкула у Скупију као и добро организовано добровољно удружење са управним органима и сопственом благајном. Чињеница да је споменик пронађен на простору сјеверозападне некрополе Скупија, сачуван у аутентичном положају и контексту са гробом покојног Смарагда (Smaragdus), указује да је удружење располагало са сопственом парцелом за сахрањивање чланства.³¹ (сл. 7, 3 и 13)

Покојник, Smaragdus има једночлано име, а тројица дедиканата, двочлана имена. Грчка имена (когномени) Smaragdus, Eutichetus и Satyrianus, упућују на ослобођенике или робове. Сматра се да су когномени који су произашли из царских гентилних имена која се завршавају са суфиксом –anus као код трећег дедиканта (Laevus Iulianus), својствена робовима и ослобођеницима. Ипак, именске формуле и присуство грчких имена (когномена) нису увијек показатељ поријекла власника већ социјалног статуса. Отуда је тешко утврдити поријекло дедиканата само на основу имена, посебно оних која су била уобичајена и омиљена код ослобођеника и робова.³² (сл. 5-6)

Споменик из села Добарце код Тетова је посвећен Касандри (Cassandra), припадници и истовремено мајци удружења за његовање култа Херкула (mater collegii Herculis). Сматра се да је титула mater collegii била једна од високо ранжираних функција у оквиру удружења. Носитељке ове дужности су се бирале из реда старијих и искуснијих жена, чланица удружења, прије свега због њиховог богатства, друштвеног статуса, карактера и заслуга. Епиграфска свједочанства указују да су дужности вршитељки функције mater collegii биле сличне онима који су имали носиоци титуле pater collegii. Вршитељке дужности mater collegii су биле укључене у организацију и управљање удружењем, у учлањивање и надгледање нових чланова,

Сл. 7. Положај надгробног споменика и гроба Смарагда, припадника удружења *поштовалаца Херкуловог храма*.

Fig.7. Position of the Funerary stele and the grave of Smaragdus, member of *cultores Templi Herculis*.

Analogous to the duties of quaestores and aediles from the municipal administration, quaestores in voluntary associations were responsible for financial matters, while in the jurisdiction of aediles was the control of building activities, the corporate property, order and discipline, organization of various religious festivities, celebrations, ceremonies, public banquets, etc.³⁰ In the text it is not mentioned if the deceased Smaragdus and the dedicant Valerius Satyrianus held a certain position in the association, or they were just regular members. The epigraphic content of the text has an exceptional contribution towards a better understanding of religious and social life in Scupi. It is the only monument that confirms the existence

31 Види биљ. 19 и 45.

32 Јованова 2015, 120-121, биљ. 35-48.

30 Kloppenborg 1996, 26; Verboven 2007, 884-886.

финансирање и реализацију разних свечаности у оквиру удружења, а од њих се очекивало да донирају имовину, паре и друга добра у интересу чланова и у циљу успјешнијег функционисања удружења.³³ (сл. 8)

Надгробни споменик посвећен Касандри је поставио њен син, аугустал Iulius Symmachus. Иако то није експлицитно наглашено, садржај текста натписа сугерише да је Iulius Symmachus осим што је био члан аугусталског удружења колоније Скупи, вјероватно је, заједно са његовом мајком, био припадник удружења collegium Heculis у којем је она имала функцију mater collegii. Таква појава, односно истовремено чланство у једном или више добровољних удружења (професионалних, вјерских) и чланство у градском аугусталском удружењу, била је уобичајена пракса у империјалном периоду.³⁴ Истовремено заузимање више престижних позиција у различитим удружењима је повећавало могућност бржег напредовања на друштвеној хијерархијској лествици у локалним урбаним центрима. На тај начин су припадници нижих социјалних категорија, преко чланства у различитим видовима удружења (аугусталских или добровољних) могли на легалан начин свој економски капитал да трансформишу у друштвени.³⁵

Ситуација са именима је слична као код претходног споменика. Наиме покојна Cassandra има једночлано име, а њен син Iulius Symmachus који је уједно и дедикант има двочлано име, комбиновано од царског гентилног имена (Iulius) и грчког когномена (Symmachus). Структура именских формула и присуство грчких когномена Symmachus и Cassandra, указују на робовско или ослобођеничко поријекло носиоца имена.

Поред ова два надгробна споменика, са шире територије Скупија

33 Waltzing 1895-1900: vol. I, 430, 447-448; Kloppenborg 1996, 25-26; Hemelrijk 2008, 115-162.

34 Verboven 2009, 164; Vandervoort 2013, 136, note 72.

35 Verboven 2007, 884-886.

Сл. 8. Надгробна стела посвећена Касандри, мајци удружења поштовалаца Херкула.

Fig.8. Funerary stele dedicated to *Cassandra, mater collegii Heculis*

(Dobruna Salihu 2005, N. 99, fig. 91).

of a Temple of Hercules in Scupi and well organized voluntary association with its own administrative services and treasury. The fact that the monument was discovered in the area of the Northwestern necropolis of Scupi, preserved in an authentic position and context with the grave of the late Smaragdus, implies that the association owned its own parcel for the burial of its membership.³¹ (Fig. 3, 7, 13)

The deceased, Smaragdus has a simple (one part) name, while the three

31 See notes 19 and 45.

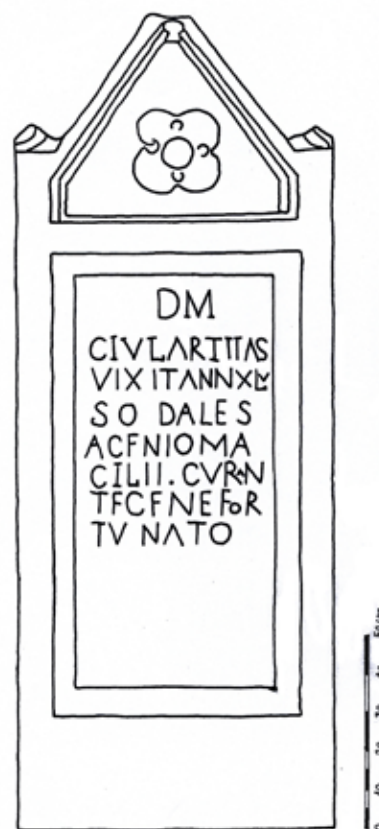
Сл. 9. Надгробна стела на којој се помиње удружење поштовалаца Генија макелума.
Fig.9. Funerary stele which mention *sodales Genio macelli*.

познат је и један вотивни споменик посвећен Херкулу (*Herules Conservator*),³⁶ што је један од његових најчешћих епитета који га одређује као божанство заштитника од свих зала и опасности.³⁷ Култна удружења Херкулових култора нису ријетка појава на епиграфским натписима из разних дјелова Империје.³⁸

36 IMS VI, 5.

37 Gavrilović 2014, 18, bilj. 70-72.

38 ILS II/2: 7119: *cultores dei Herculis Beneventi*; 7320: *cultores Herculis somnialis decuria I*; 7321 *sodalitium cultor(um) Herculis Veleiae*; 7322: *cultores Herculis Fabraterni veteres*; 7323: *Collegium*

Сл. 10. Цртеж надгробне стеле на којој се помиње удружење поштовалаца Генија макелума (цртеж, К. Грујевска).
Fig.10. Drawing of the Funerary stele which mention *sodales Genio macelli* (drawing, dia K. Grujevaska).

dedicants have bipartite names. The Greek names (cognomina) *Smaragdus*, *Eutichetus* and *Satyrrianus*, point toward freedmen or slaves. It is considered that the cognomens that came out of Imperial gentile names ending with the suffix *-anus*, which is the case with the third dedicant *Laevus Iulianus* are characteristic for slaves and freedmen. Still, the name formulas and the presence of Greek cognomina are not always indicative of the origin of the bearers of said names; instead it was indicative of social status. Hence, it is difficult to determine the origin of the dedicants based on their names, especially ones that are common and favourite to freedmen and slaves.³² (Fig. 5-6)

The stele from the village of Doberce, 32 Јованова 2015, 120-121, notes 35-48.

Са територије Горње Мезије је познато још једно удружење поштовалаца култа Херкула, које се помиње на споменику из околине Београда.³⁹

Добровољно удружење поштовалаца Генија макелума

Спом. бр.3. Скупи - сјеверозападна некропола; дим: 213 x 82 x 24 cm; касни II / рани III вијек.40 (сл. 9-12)

Текст: D(is) / M(anibus) / G(aius) lul(ius) Artiias(!) / vixit ann(is) XLV / sodales / a Genio Ma/celii(!) curan/te gene(ro) Fortunato.

Превод: Боговима Манима, Гаја Јулија Артеја, који је живио 45 година, чланови удружења поштовалаца Генија макелума. Зет (Г. Јулија Артеја) Фортунат, се побрину (за постављање споменика).

Литература: Јованова 2002, 193-207; Јованова 2005, 159, figs. 6-7; Јованова 2008, 212-213, сл. 23; Јованова 2015, 131-158, сл. 12-16.

Добровољно удружење sodales Genio Macelli помиње се на једном споменику, који је откривен на простору сјеверозападне некрополе Скупија у непосредној близини споменика на којем се помиње удружење Херкулових култора (Спом. бр.1). (сл. 13 и 3)

Епитаф је посвећен Гају Јулију Артеју / Gaius Iulius Artiias (=Arteas) од стране членова удружења за поштовање Генија макелума у Скупију (sodales Genio Macelli), чији је члан вјероватно био и он сам, што се подразумева на основу садржаја текста, иако то није наглашено. Дедикант је његов зет Fortunatus, за кога може да се претпостави да је био припадник истог удружења као и његов таст.

Именска формула покојног (Gaius Iulius Arteas) је трочлана што упућује

cultorum Herculi Gargilani; 7324: cultores Herculis Victoris; 7325: cultores Herculis resp(icientis?) sub quadriga Reate;

39 Мирковић 1988, 99-103.

40 Јованова 2015, 143, билд. 41 (Тачна висина споменика није утврђена из објективних разлога).

near Tetovo (No. 2), was dedicated to Cassandra, member and at the same time mother of the association of worshipers to the cult of Hercules (mater collegii Herculis). It is considered that the title mater collegii was one of the higher ranks in the associations. The bearers of this duty were chosen from the older and more experienced women, members of the associations, because of their wealth, social status, character and merit. Epigraphic sources imply that the duties of the bearers of the title mater collegii were similar to those of the title pater collegii. The mothers of the association (matres collegii) were included in the organization and running of the associations, the enrollment of new membership, financing and organizing different celebrations in the association. They were also expected to donate property, financial and other means in the interest of the members and toward the more successful work of the association.³³ (Fig. 8)

The grave stele dedicated to Cassandra was setup by her son, the augustalis Iulius Symmachus. Although it is not explicitly emphasized, the content of the inscription suggests that Iulius Symmachus, was not only a member of the association of Augustales of Scupi (Colonia Flavia Scupinorum), but at the same time, along with his mother, was a member of the association collegium Herculis in which she held the position of mater collegii. Simultaneous membership in one or multiple different voluntary associations (professional, religious) and membership in the municipal/city association of augustales was very common practice in the Imperial period.³⁴ Simultaneously holding multiple prestigious positions in different associations increased the possibility for faster promotion and climbing the social hierarchical ladder in local urban centers. In this way, through memberships in different kinds of associations (augustales and voluntary), people that belong to lower social strata could legally transform their economic

33 Waltzing 1895-1900: vol. I, 430, 447-448; Kloppenborg 1996, 25-26; Hemelrijk 2008, 115-162.

34 Verboven 2009, 164; Vandervoort 2013, 136, note 72.

Сл. 11. Натпис на којем се помиње удружење поштовалаца Генија макелум.

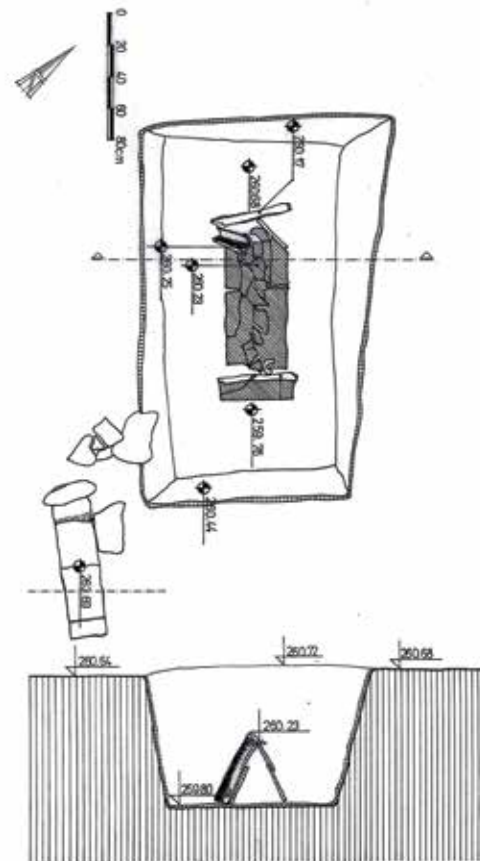
Fig.11. Inscription which mention *sodales Genio Macelli*.

на ослобођеника досељеног из рано романизованих источних провинција, или што је још вјероватније потомка досељених ослобођеника, чији преци су добили римско грађанско право у вријеме династије Јулијеваца.

Дедикант носи име Fortunatus, што је једно од најчешћих и најшире распрострањених имена широм Римске Империје. Посебно је омиљено међу становништвом из нижих социјалних слојева, нарочито међу робовима и ослобођеницима.⁴¹ (сл. 10-11)

Садржај текста овог споменика има непроцењив допринос за разумевање живота у Скупију са друштвеног, социолошког, вјерског и градитељског

41 Јованова 2015, 146, бил. 45-47.

Сл. 12. Положај надгробног споменика и гроба Г. Јулија Артеја припадника удружења поштовалаца Генија макелума (цртеж, Ј. Намичева).

Fig. 12. Position of the Funerary stele and the grave of G. Iulius Artias, member of *sodales Genio Macelli* (drawing, J. Namičeva).

capital to social one.³⁵

The name issue is similar to the one on the previous inscription. The deceased, Cassandra, has a simple name, while her son, the dedicant Iulius Symmachus has a bipartite name, a combination of Imperial gentile name (Iulius) and a Greek cognomen (Symmachus). The structure of naming formulas and Greek cognomina (Symmachus and Cassandra), imply an origin from a slave or freedmen of the bearers.

These two inscriptions aside, there is a votive inscription from the city territory of Scupi, dedicated to Hercules Conservator,³⁶ one of the most common attributes determining him as the deity - protector of

35 Verboven 2007, 884-886.

36 IMS VI, 5.

Сл. 13. Положај надгробних стела на којима се помињу удружења *поштовалаца Генија макелума* и *Херкуловог храма*.

Fig.13. Position of the Funerary stelae which mention *sodales Genio Macelli* and *cutores Templi Herculis*.

аспекта. У том правцу је посебно важно сазнање о постојању специјализоване грађевине - *macellum* (пијац – маркет) намењене за трговину прехрамбеним производима, прије свега месом, рибом, живином, дивљачи, поврћем, воћем и делиактесима.⁴² Први пут се помиње поштовање „Генија“ макелума, односно уопште „Генија“ неке грађевине у Скупију, иако је то уобичајена појава у класичној римској митологији гдје свако мјесто и грађевина имају свог духа заштитника (*Genius loci*).⁴³ Епиграфски натписи посвећени Генију макелума, су пронађени у екседрама макелума у Pompei, Bracara Augusta, Thougga и Philippi.⁴⁴

Епиграфски садржај текста не нуди податке о мјесту и улози покојника и његовог дедиканта у оквиру удружења. Чланови удружења *sodales Genio Macelli*, прије

42 Јованова 2015, 148-154.

43 Генерално о улози и поштовању Генија (*Genii*) у римској митологији: RE VII, I, 1910 (W. F. Otto), col. 1155-1170; Diz. Epig. III, 1922 (L. Cesano), col. 449-480, s.v. *Genius*; Dwight 1860, 253-259.

44 Cristilli 2008, 36, note 29.

all evils and dangers.³⁷ The cult associations of Hercules' cultores appear very commonly in inscriptions from different parts of the Empire.³⁸ There is an additional association of worshipers of the Hercules cult from the territory of Upper Moesia, mentioned on an inscription from the vicinity of Belgrade.³⁹

Voluntary association of the worshipers of the Genius of the Macellum

Inscription No. 3: Scupi - Northwestern necropolis, dimensions: 213 x 82 x 24 cm; late 2nd/early 3rd century AD.⁴⁰ (Fig. 9-12)
Text: D(is) / M(anibus) / G(aius) Iul(i)

37 Gavrilović 2014, 18, notes 70-72.

38 ILS II/2: 7119: *cultores dei Herculis Beneventi*; 7320: *cultores Herculis somnialis decuria I*; 7321: *sodalitium cultor(um) Herculis Veleiae*; 7322: *cultores Herculis Fabraterni veteres*; 7323: *Collegium cultorum Herculi Gargilani*; 7324: *cultores Herculis Victoris*; 7325: *cultores Herculis resp(icientis?) sub quadriga Reate*.

39 Мирковић 1988, 99-103.

40 Јованова 2015, 143, note 41 (The actual height of the inscription has not been determined because of objective reasons).

свега, вјероватно је ујединињавало блиско професионално опредељење, које је било повезано са активностима макулума. С друге стране у имену удружења акценат је стављен на "Генија" грађевине (макелум/ macellum), што недвосмислено сугерише да је удружење поред професионалног имало и религиозни карактер.⁴⁵

Споменик је откривен у аутентичном положају у контексту са гробом покојника (Gaius Iulius Arteas), што даје за право да се претпостави да је удружење располагало са својом парцелом за сахрањивање чланства, која се налазила на простору сјеверозападне градске некрополе Скупија.⁴⁶ (сл. 12, 13 и 3) Са друге стране, исти сепукрални амбијент и блиска позиција овог и споменика посвећеног Смарагду (Smaragdus) из удружења cultores templi Herculis указује да су оба удружења из неког разлога користила исту парцелу или пак блиске парцеле за сахрањивање својих чланова. (сл. 13 и 3) У том правцу, сматрамо да не треба искључити могућност да су неки од чланова удружења за поштовање (одржавање) храма Херкула, били истовремено чланови удружења за поштовање Генија макулума. Посебно ако се имају у виду компетенције Херкула као заштитника трговине и трговаца, што се директно повезује са дјелатностима мацелума у Скупију.⁴⁷

Добровољно удружење поштовалаца Либер (Liber Pater)

Спом. бр.4. Љуботен; дим: 88 x 38 x 36 cm; прва половина II вијека. (сл. 14)

Текст: D(eo) / L(i)b(ero) p(a)t(ri) / Mar(cus) Ulp(ius) Iu/lianus ob / inmunit(a) (em) (!) / co(n)s(e)cr(a)vi(t) / c(on)s(acra-norum) Marciani / et Varidi l(i)b(ertorum?). Vo(tum) p(o)s(uit).

Превод: Богу Либеру (Liberi Patri).

⁴⁵ Waltzing 1985-1900, vol.I, 195-225; Kloppenborg 1996, 18-23; Verboven 2007, 861-893, билъ. 64.

⁴⁶ Види билъ. 19 и 30.

⁴⁷ Јованова 2015, 122-123: билъ. 55-57, 129: note 94, 156-157: notes 81-82.

us) Artiias (!) / vixit ann(is) XLV. / Sodales / a Genio Ma/celii(!) curan/te gene(ro) For/tunato.

Translation: To the gods Manes. Gaius Iulius Artiias (=Arteas), who lived 45 years, is buried here. (By) The worshipers of the Genius of the Macellum. His son in law Fortunatus, take care of (this monument).

Bibliography: Jovanova 2002, 193-207; Jovanova 2005, 159, figs. 6-7; Јованова 2008, 212-213, сл. 23; Јованова 2015, 131-158, сл. 12-16.

The voluntary association of the worshipers to the Genius of the Macellum (sodales Genio Macelli) is mentioned in an inscription discovered in the area of the Northwestern necropolis at Scupi, nearby the inscription mentioning the association of Hercules' cultores. (Fig. 13, 3)

The grave stele is dedicated to Gaius Iulius Arteas by the members of the associations of worshipers to the Genius of the Macellum in Scupi (sodales Genio Macelli), where he was probably a member, although this is not emphasized in the text. The dedicant was his son in law Fortunatus, also probably a member of the same association.

The name formula of the deceased Gaius Iulius Arteas is tripartite, perhaps showing freedmen from the early Romanized eastern provinces, or perhaps a descendant of freedmen, whose forefathers gained roman citizenship during the Julio-Claudian dynasty. The dedicant has the name Fortunatus, which is one of the most common and widespread names throughout the Roman Empire. It was mostly favoured between people from lower social strata, especially between slaves and freedmen.⁴¹ (Fig. 10, 11)

The content of the inscription considerably contributes toward the understanding of the living in Scupi from a social, religious and architectonic aspect. In this direction, the knowledge of the existence of a specialized market (macellum) for trading food and similar produce, such as meat, fish, poultry, game, vegetables, fruits and delicacies.⁴² It is for the first time that admiration toward a

⁴¹ Јованова 2015, 146, notes 45-47.

⁴² Јованова 2015, 148-154.

Сл. 14. Вотивни споменик на коме се помиње удружење поштовалаца Либерера (IMS VI, 11).

Fig. 14. Votive monument which mention consacranii Liberi Patris (IMS VI, 11).

Марк Улпиј Јулијан постави завјет у част разрешења од јавних дужности ослобођеника Маркијана и Варидија, чланова удружења поштовалаца (Либерера).

Литература: Вулић 1931, 211, бр. 562; IMS VI, 11; Пилиповић 2011, 153, кат. бр. 11.

У атару села Љуботен, сјевероисточно од Скупија, нађен је вотивни споменик посвећен Либеру (Liber Pater) чији дедикант је припадник вјерског добровољног удружења за поштовање Либерера (consacranii Liberi Patris). Посвету је направио Marcus Ulpus Iulianus поводом разрешења од јавних дужности ослобођеника Маркијана (Marcianus) и Варидија (Varidus/Varidius?), који су били чланови удружења поштовалаца Либерера, чији је припадник вјероватно био

“Genius” of the Macellum is mentioned, as a matter of fact, a “Genius” for any building at Scupi, even if it is a very common feature in Roman mythology where every place and building had its protecting spirit (Genius loci).⁴³ Inscriptions dedicated to the Genius of the Macellum have been discovered in the exedrae of the macella in Pompeii, Bracara Augusta, Thougga and Philippi.⁴⁴

The epigraphic content of the text does not offer any information on the place and role of the deceased and his dedicant in the association. Members of the association of sodales Genio Macelli, were united by close professional relations, probably connected to the activities in the macellum. On the other hand, the accent is on the term “Genius”, put in the name of the association and undoubtedly implying religious and professional character.⁴⁵

The inscription was discovered in an authentic position in the context of the grave with the deceased Gaius Iulius Arteas, pointing toward the idea that the association owned the grave plot for the burial of the membership, discovered in the area of the Northwestern necropolis in Scupi.⁴⁶ (Fig. 12, 13, 3)

On the other hand, the same sepulchral ambient and the proximity of this inscription with the one dedicated to Smaragdus (No. 2) from the association of worshipers to the Temple of Hercules (cultores Templi Herculis), implies that both associations for some reason used the same plot or adjacent burial plots for their members. (Fig. 13, 3) In that direction, the possibility that some of the members of the association of the Temple of Hercules (cultores Templi Herculis) were simultaneously members of the association of the Genius of the Macellum (sodales Genio Macelli). If Hercules as a protector

43 About the role and admiration for Genii in Roman mythology: RE VII, I, 1910 (W. F. Otto), col. 1155-1170; Diz. Epig. III, 1922 (L. Cesano), col. 449-480, s.v. Genius; Dwight 1860, 183-211.

44 Cristilli 2008, 36, note 29.

45 Waltzing 1985-1900, vol.I, 195-225; Kloppenborg 1996, 18-23; Verboven 2007, 861-893, note 64.

46 see notes 19 and 30.

и сам дедикант, што се подразумејева из садржаја текста, иако није експлицитно наглашено. Трочлана именска формула дедиканта Марка Улпија Јулијана (Marcus Ulpius Iulianus), као и гентилно име Ulpius упућују на peregrino поријекло носиоца имена, који је римско грађанско право добио у вријеме императора Трајана.⁴⁸ Ослобођеници Marcianus и Varidus имају једночлана имена. Име Marcianus је једно од шире распрострањених имена у Римској Империји, посебно омиљено међу становништвом из нижих социјалних слојева (робови и ослобођеници), док име Varidus (Varidius?) осим на овом натпису, није пронађено на неком другом мјесту, због чега се сматра локалним аутохтоним именом.⁴⁹

У недостатку других епиграфских и анепиграфских споменика, податак о постојању вјерског удружења consacrani (=cultores) Liberi Patris, чији чланови су водили бригу о поштовању и одржавању култа Либерера (Liber Pater), упућује на широко прихватање овог култа у Скупију. Удружења под називом collegium consacrani се срећу ређе у односу на уобичајене називе за добровољна удружења: collegium cultores, sodalicium и слично.⁵⁰ Споменик је био постављен поводом ослобађања чланова удружења Марцијана и Варидија од јавних дужности (ob immunitatem),⁵¹ што сугерише да је дедикант Marcus Ulpius Iulianus вјероватно извршавао неку високу муниципалну функцију, или је пак био покровитељ (ра-

48 IMS VI, no. 11.

49 IMS VI, no. 11; Пилиповић 2011, 94, биљ 6-7.

50 Kolendo, Sultow 1991, 36-37, notes. 25-36.

Автори наводе такође све до тада познате епиграфске споменике из разних дјелова Империје на којима се помињу удружења са називом collegium consacrani. Сматрају да је овај назив карактеристичан за култна удружења, али без ограничења у односу на име самог божанства; Iosifidou 2016, 30, appendix: no 94, на једном споменику из Филипа се помиње удружење са називом consacrani.

51 Посвета *ob immunitatem* је евидентирана још на два натписа из Горње Германије (AE 1901, 00075=CIL 13, 06740a=.ILS 7085; AE 1909, 135) и на једном натпису из Британије (AE 1905, 168).

of trade and tradesmen is considered, it directly connects it with the function of the macellum in Scupi.⁴⁷

Voluntary association of Liber Pater worshippers

Inscription No. 4: Ljuboten; dimensions: 88 x 38 x 36 cm; first half of 2nd century AD. (Fig. 14)

Text: D(eo) / L(i)b(ero) p(a)t(ri) / Mar(-cus) Ulp(ius) Iu(l)ianus ob / inmunit(a)(em) (!) / co(n)s(e)cr(a)vi(t) / c(on)s(acranorum) Marciani / et Varidi l(i)b(ertorum?). Vo(tum) p(o)s(uit).

Translation: To the god Liber Pater. Marcus Ulpius Iulianus made a vow (dedicated the monument in fulfilment of a vow), in honor of being released of public duties of the freedmen Marcianus and Varidus, members of the association of Liber Pater worshippers.

Bibliography: Вулић 1931, 211, бр. 562; IMS VI, 11; Пилиповић 2011, 153, кат. бр. 11.

In the village of Ljuboten, toward northeast of Scupi, a votive inscription was discovered, dedicated to Liber Pater. Its dedicant was a member of a religious voluntary association of Liber Pater worshippers (consacrani Liberi Patris). The dedication was made by Marcus Ulpius Iulianus in honor of being released of public duties of the freedmen Marcianus and Varidus (Varidius?), members of the association of Liber Pater worshippers. The dedicant was probably a member of this association as well, even if it is not emphasized. The tripartite naming formula of the dedicant Marcus Ulpius Iulianus, as well as the gentile name Ulpius imply a peregrine origin of the bearer, one who gained his citizenship during the reign of Traianus.⁴⁸ The freedmen Marcianus and Varidus have simple names. Marcianus is one of the more common and widespread names of the entire empire and especially favoured between the lower social strata

47 Јованова 2015, 122-123: notes 55-57, 129: note 94, 156-157: notes 81-82.

48 IMS VI, no. 11.

tronus?) удружења.⁵² Претпостављамо је је у питању ослобађање од њихових задужења у оквиру јавних дужности (*munera publica*) које су биле у надлежности удружења. Ослобађање добровољних удружења од јавних дужности било је у државној или муниципалној а не у индивидуалној надлежности.⁵³ Због тога остаје нејасно у каквом својству или са каквим надлежностима је располагао Marcus Ulpius Iulianus у контексту удружења или градске управе.

У Скупију, култ Либерера (*Liber Pater*), старог италског божанства вегетације и плодности, асимилираног са култом грчког Баха/Диониса, обновитељем живота, вегетације и плодности земље,⁵⁴ повезује се са још два анепиграфска споменика: дио скулптуралне групе са представом сцене култа Диониса⁵⁵ и вотивним рељефом са претставом Либерера и Либерере (Диониса и Аријадне).⁵⁶ Епитет *Pater* преовлађује на споменицима посвећеним Либеру у Горњој Мезији,⁵⁷ као и у скоро свим осталим балканским провинцијама, посебно у

(slaves and freedmen). *Varidus* (*Varidius*?) is not discovered anywhere else but on this inscription, which could possibly point toward a local, indigenous name.⁴⁹

In the absence of other epigraphic and anepigraphic monuments, the existence of a religious association *consacrani* (equivalent of *cultores*) *Liberi Patris*, demonstrate a wider acceptance of this cult in Scupi. The associations called *collegium consacrani* are more rarely identified when compared to the usual titles of the voluntary associations: *collegium cultores*, *sodalitium*, etc.⁵⁰ The monument was dedicated in honor of being released of public duties of Marcianus and *Varidus* (*ob immunitatem*),⁵¹ suggesting that the dedicant Marcus Ulpius Iulianus probably held a high municipal position, or perhaps he was the patron (*patronus*?) of the association.⁵² The assumption is that the releasing of their public duties (*munera publica*) that were in the jurisdiction of the association. The releases from public duties from a voluntary association were in state or municipal jurisdiction, never individual.⁵³ Because of this it is unclear what position or

52 IMS VI, 11, ауторка сматра да је *Marcus Ulpius Iulianus* вјероватно био патрон удружења *consacrani Liberi Patris* у Скупију.

53 Dig. 50.6.6.12-13; Dig. 47.22.3.2; Verbooven 2007, 881-882, notes 110-112; Verboven 2016, 198-201. Нека удружења која су извршавала одређене службе у функцији државе од сената или принцепса добијала су привилегије или повластице као што је ослобађање од јавних дужности. Тако у III вијеку сва лиценцирана занатска удружења била су ослобођена од јавних дужности. Ове привилегије су биле додјелјиване и на локалном/општинском нивоу.

54 Пилиповић 2011, 15-21, бил. 1-25, са литературом и елаборацијом о поријеклу имена *Liber*, и о асимилацији са Бах/Дионисом, са посебним освртом на Балканске провинције.

55 Соколовска 1987, кат. бр. 167, Т. 66/сл. 7; Пилиповић 2011, 158-159, кат. бр. 23; Dobruna Salihu 2005, 851, N. 390(87), fig. 335.

56 Вулић 1931, 208-209, бр. 549; IMS VI, 56; Пилиповић 2006, 81-95, fig. 1; Пилиповић 2011, 161-162, кат. бр. 29; Dobruna Salihu 2005, 807-808, N. 309(6), fig. 267.

57 У Горњој Мезији епитет *Pater* се јавља на седам споменика, укључујући и споменик из Скупија (Пилиповић 2011, 58, кат. бр. 2-3, 6, 8, 10-11).

49 IMS VI, no. 11; Пилиповић 2011, 94, notes 6-7.

50 Kolendo, Sultow 1991, 36-37, notes 25-36. The authors list almost all known epigraphic monuments from various parts of the empire where associations with the name *collegium consacrani* are mentioned. They consider this name to be common for religious associations, but without limits to a certain deity; Iosifidou 2016, 30, appendix: no 94, except the monuments mentioned in the article above, one monument from Philippi refer to an association of *consacrani*.

51 The dedication "*ob immunitatem*" is identified on two inscriptions from Upper Germania (AE 1901, 00075=CIL 13, 06740a=ILS 7085; AE 1909, 135) and on one inscription from Britannia (AE 1905, 168).

52 IMS VI, 11, the author considers that Marcus Ulpius Iulianus was probably the patron of the association of *consacrani Liberi Patris* in Scupi.

53 Dig. 50.6.6.12-13; Dig. 47.22.3.2; Verbooven 2007, 881-882, notes 110-112; Verboven 2016, 198-201. Some associations gained privileges from the Senate or Princeps through accomplishing certain services for the state, such as the release of public duties. In the 3rd century AD all licensed craftsmen associations were released of public duties. These privileges were gained on a local level.

Доњој Панонији, Далмацији, Дакији, Доњој Мезији и Македонији.⁵⁸ Епиграфски натписи свједоче о бројним култним удружењима повезаним са култом Либер/Диониса/Баха, нарочито у провинцијама Македонији, Доњој Мезији, Тракији и Дакији.⁵⁹

Завршна разматрања

Анализа садржаја натписа у којима се помињу добровољна удружења доприноси осветљавању неких аспеката повезаних са вјеровањима и друштвено-социјалним животом становника Скупија у вријеме принципата. Дубровољна удружења у Скупију била су најактивнија у току II и првој половини III вијека, што се угледом подударно са њиховим дјеловањем у цијелој Империји а посебно у регионима латинског говорног подручја.⁶⁰ Интересантно је да се на сва четири натписа из Скупија помињу различита добровољна (вјерска) удружења, повезана са поштовањем Либер, Генија макелума, Херкула и храма Херкула (Liber Pater, Genio Macelli, Hercules и Templi Herculis). Једино за удружење повезано са Генијем макелума (sodales Genio Macelli), може да се каже да поред вјерског има и професионални карактер. Добровољна удружења из Скупија имају различите називе (collegium cultores, **collegium sodalicii**, collegium consacrarii и само collegium), што је уобичајена појава за овај вид удружења.⁶¹ У овом контексту није сасвим јасно дали различити називи удружења повезаних са култом Херкула: collegium Herculis и cultores Templi Herculis треба да се схвате као једно удружење са различитим називом или два посебна удружења, при чему су чланови једног удружења били удружени ради поштовања одређених аспеката култа Херкула, а

what obligations Marcus Ulpianus Iulianus had in the context of the association or the municipality (city government).

In Scupi, the cult of Liber Pater (old Italic deity of vegetation and fertility) assimilated with the cult of the Greek Bacchus/Dionysus (renewal of life, vegetation and soil fertility).⁵⁴ is connected to two more epigraphic monuments: a part of a sculptural group with the representation of a scene from the cult of Dionysus⁵⁵ and a votive relief with a representation of Liber and Libera/Dionysus and Ariadne.⁵⁶ The attribute Pater is very common in the monuments of Liber from Upper Moesia,⁵⁷ as well as all other Balkan provinces, especially Lower Pannonia, Dalmatia, Dacia, Lower Moesia and Macedonia.⁵⁸ The inscriptions testify for numerous cult associations connected to Liber/Dionysos/Bacchus, especially in the provinces Macedonia, Moesia Inferior, Thracia and Dacia.⁵⁹

Conclusion

The analysis of the content of inscriptions that mentioned voluntary associations has greatly contributed toward better understanding of some aspects connected to the beliefs and social living of the inhabitants of Scupi during the Principate. Voluntary associations from Scupi were most active during the 2nd and the first half of the 3rd century AD, which mostly coincides with

58 Пилиповић 2011, 58, нап.. 194.

59 Slavova 2002, 137-138; Ruscu 2014 139–152; Tomas 2015, 264, note 54; Nigdelis 2010, 13-17; Iosifidou 2016, 13-22.

60 Patterson 1994, 235-236; Hemelrijk 2008, 120, note 16.

61 Kloppenborg 1996, 18; Hemelrijk 2008, 118.

54 Пилиповић 2011, 15-21, notes 1-25, with bibliography and elaboration on the origin of the name *Liber*, and the assimilation with *Bacchus/Dionysus*, with a review of the Balkan provinces.

55 Соколовска 1987, кат. бр. 167, Т. 66/сл. 7; Пилиповић 2011, 158-159, кат. бр. 23; Dobruna Salihu 2005, 851, N. 390 (87), fig. 335.

56 Вулић 1931, 208-209, бр. 549; IMS VI, 56; Пилиповић 2006, 81-95, fig. 1; Пилиповић 2011, 161-162, кат. бр. 29; Dobruna Salihu 2005, 807-808, N. 309(6), fig. 267.

57 In Upper Moesia Pater is identified on seven monuments, including the one from Scupi (Пилиповић 2011, 58, кат. бр. 2-.3, 6, 8, 10-11).

58 Пилиповић 2011, 58, note 194.

59 Slavova 2002, 137-138; Ruscu 2014 139–152; Tomas 2015, 264, note 54; Nigdelis 2010, 13-17; Iosifidou 2016, 13-22.

чланове другог удружења је окупљала брига за Херкулов храм.⁶²

Ономастика имена чланова добровољних удружења у Скупију, одликује се ријетким присуством трочланих имена (бр. 3: Gaius Iulius Arteas; бр. 4: Marcus Ulpius Iulianus) у којима преовладавају царска гентилна имена Iulius и Ulpius. Код осталих личности доминирају двочлана и једночлана имена која такође најчешће садрже царска гентилна имена (бр. 1: Valerius; бр. 2: Iulius) и у једном случају гентилно име изведено из когномена (бр. 1: Laevus/Laevius). Код когномена се примјећује доминација грчких имена (бр. 1: Smaragdus, Satyrianus, Eutichetus; бр. 2: Cassandra, Symmachus; бр. 3: Arteas), код мањег броја су присутна латинска имена омиљена код ослобођеника и робова (бр. 1: Iulianus; бр. 3: Fortunatus; бр. 4: Marcianus), а само у једном случају се јавља ријетко локално/аутохтоно? име (бр. 4: Varidus/Varidianus). Таква ситуација упућује на чињеницу да је већина чланова добровољних удружења припадала нижим друштвеним слојевима (ослобођеници, робови, перегрини) што је директно потврђено у случају ослобођеника Маркијана и Варидија (бр. 4. Marcianus и Varidus/Varidianus). Са друге стране припадност "не-елитним слојевима" не значи да су они били сиромашни.

Заједничка карактеристика свих натписа је готово потпуно одсуство личних информација о покојницима или дедикантима, посебно у односу на поријекло, професију и слично. Изузетак у том погледу су Gaius Iulius Arteas и његов зет Fortunatus (бр. 3), чије професионално опредјељење, због чланства у удружењу sodales Genio Macelli, вјероватно може да се повеже са дјелатностима макелума у Скупију (трговина и продаја свезих прехрамбених производа: меса рибе, дивљачи, живине, воћа, поврћа и деликатеса).

Добровољна удружења из Скупија, имала су развијену административну организациону структуру о чему свједоче

⁶² Види нап. 27.

their activities within the entire Empire, especially the Latin speaking regions.⁶⁰ It is interesting that on four inscriptions from Scupi, different voluntary (religious) associations are mentioned, devoted to Liber Pater, Genio Macelli, Hercules and Templi Herculis. Only the association of the worshipers to the Genius of the Macellum (sodales Genio Macelli) can be distinguished as having both professional and religious character. Voluntary associations at Scupi bear various titles (collegium cultores, collegium sodalicium, collegium consacrani and solely collegium), which is a very common feature for this type of associations.⁶¹ It is not completely clear whether the different titles of associations linked with Hercules: collegium Herculis and cultores templi Herculis should be interpreted as one and the same association with different titles, or two separate associations; one of which was linked with the certain aspects to the cult of Hercules, while the other was related to the Temple of Hercules.⁶²

The onomastics of the names of members of voluntary associations in Scupi is comprised of a very rare appearance of tripartite names (No. 3: Gaius Iulius Arteas; No. 4: Marcus Ulpius Iulianus) in which the Imperial gentile names Iulius and Ulpius appear. In the remaining ones, names of two parts and one part dominate, also containing Imperial gentile names (No. 1: Valerius; No. 2: Iulius) and in once case a gentile name derived of a cognomen (No. 1: Laevus/Laevius). In the cognomens the domination of Greek cognomina is evident (No. 1: Smaragdus, Satyrianus, Eutichetus; No. 2: Cassandra, Symmachus; No. 3: Arteas), less frequent are the Latin names preferred by freedmen and slaves (No. 1: Iulianus; No. 2: Fortunatus; No. 4: Marcianus), and in one case a rare local/indigenous name (No. 4: Varidus/Varidianus). Such situation indicates that most of the members of the voluntary associations came from the lower

⁶⁰ Patterson 1994, 235-236; Hemelrijk 2008, 120, note 16.

⁶¹ Kloppenborg 1996, 18; Hemelrijk 2008, 118.

⁶² See note 27.

титуле које носе неки од њихових чланова. Valerius Eutichetus је имао функцију квестора (quaestor), док је Laevius Iulianus био едил (aedilis) у удружењу cultores Templi Herculis (бр.1.).⁶³ Cassandra, припадница удружења collegium Herculis, имала је титулу mater collegii (бр.2).⁶⁴ Са друге стране садржај текста на вотивном споменику посвећеном Либеру (бр.4. Liber Pater), који је поставио Marcus Ulpius Iulianus у част разрешења од јавних задужења (ob immunitatem) ослобођеника Маркијанаи Варидија (Marcianus и Varidius), сугерише да је дедикант Marcus Ulpius Iulianus вјероватно извршавао неку муниципалну функцију, или пак неку дужност (патрон?) у оквиру удружења collegium consacrarium Liberi Patris, иако то у тексту није наглашено.⁶⁵

Неки од чланова добровољних удружења истовремено су били чланови и удружења аугустала (collegium augustalium) из Скупија (бр.4: Iulius Symmachus augustalis coloniae Scupinorum), што указује на чињеницу да се ради о богатим ослобођеницима који су преко чланства у различитим видовима удружења успијевали да брже напредују на друштвеној љествици у оквиру локалне урбане заједнице.⁶⁶

Појава аутентично сачуваних надгробних споменика у контексту са гробовима покојника, као што су споменици на којима се помињу удружења Генија макелума (sodales Genio Macelli) и храма Херкула (cultores Templi Herculis) дозвољавају да се претпостави

social strata (freedmen, slaves, peregrini), with a direct confirmation in the case of the freedmen Marcianus and Varidus/Varidianus (No. 4). On the other side the inclination toward so called "non-elite" strata does not mean that they were poor.

The common characteristic of almost all inscriptions is the complete absence of personal data for the deceased or the dedicants, especially in terms of origin, profession, etc. The exception is Gaius Iulius Arteas and his son in law Fortunatus (No. 3), whose profession should be connected to activities in the macellum of Scupi, as a consequence of his membership in sodales Genio Macelli (trade and sales of fresh produce: meat, fish, game, poultry, fruits, vegetables and delicacies).

The voluntary associations of Scupi had a developed administrative organization structure, testified by the titles that some of their affiliates had. Valerius Eutichetus had the function of quaestor, while Laevius Iulianus was an aedilis in the association cultores Templi Herculis (No. 1).⁶³ Cassandra, an affiliate of collegium Herculis, held the title of mater collegii (No. 2).⁶⁴ On the other side, the content of the text of the votive monument dedicated to Liber Pater (No. 4), by Marcus Ulpius Iulianus in honor of being released of public duties (ob immunitatem) of the freedmen Marcianus and Varidius, suggesting that the dedicant (Marcus Ulpius Iulianus) probably held a municipal position, or perhaps a certain obligation (patronus?) in the collegium consacrarium Liberi Patris, although this is not emphasized in the text.⁶⁵

Some of the members of voluntary

63 Види билъ. 29.

64 Види билъ. 32.

65 IMS VI, 11(види нап. 51-53). У контексту функција mater collegii и patronus collegii указујемо на два надгробна споменика са локалитета Дрезга код с. Лопате, Куманово, (statio Lamud) на којима се помиње добровољно приватно удружење sodales Platiae Superae. (Петрова 1990, 139-140, Т.III/1, Т.IV/1; IMS VI, 221, 223). Чињеница да се као одговорно лице јавља жена, сугерише да је она вјероватно имала улогу покровитељке (patronus) или мајке (mater) удружења (Hemelrijk E., 2008, 115-162).

66 Jovanova 2017, 149-166, 163, 72-76.

63 see note 29.

64 see note 32.

65 IMS VI, 11 (see notes 51-53). In the context of the positions *mater collegii* and *patronus collegii*, we turn to the two grave stelae from the site of Drezga near the village of Lopate, Kumanovo, (*statio Lamud*), where a private voluntary association is mentioned, *sodales Platiae Superae*. (Петрова 1990, 139-140, Т.III/1, Т.IV/1; IMS VI, 221, 223). The fact that a woman holds an important position, suggests that she was most probably a patron (*patronus*) or the mother/founder (*mater*) of the association (Hemelrijk E., 2008, 115-162).

да је одређени дио (парцела/парцеле) простора на северозападној градској некрополи вјероватно био у власништву или изнајмљен од ових удружења и намењен за сахрањивање њихових чланова. Положај и близина споменика, наводе на мисао да су оба удружења из неког разлога располагала истим простором за сахрањивање својих чланова.⁶⁷ У том правцу не треба искључити могућност да су неки чланови једног истовремено били и чланови другог удружења, што је била уобичајена пракса код добровољних удружења. У сваком случају, два поменута удружења из Скупија веома успјешно су испуњавала основне обавезе добровољних удружења, што је подразумијевало: организацију и измиривање трошкова достојанствене сахране њихових чланова као и каснијих комеморативних ритуала.⁶⁸

Проучавање добровољних удружења представља велики допринос у сазнавању више аспеката друштвеног живота једне од најбројнијих категорија становништва из Скупија (ослобођеника, робова, перегрина). Очекујемо да будући налази донесу нова сазнања у вези са појавом, организацијом, дјеловањем, и хронологијом приватних добровољних удружења (професионалних, култних) у Скупију. То би требало да допринесе бољем сагледавању односа међу различитим социјалним категоријама у склопу сложене друштвене структуре житеља у римској империјалној колонији Скупи (Colonia Flavia Scupinorum).

⁶⁷ Види билъ. 19, 30 и 45.

⁶⁸ Mommsen 1843; Walzing 1895-1900, I, 256-300; Patterson 1992, 15-27; Kloppenborg 1996, 20-24, notes 54-55; Verboven 2007, 872-875; Bendlin 2011, 254-257.

*Автор фотографија је С. Неделковски из Музеја града Скопља.

associations were simultaneously members of the association of Augustales (collegium augustalium) in Scupi (No. 4: Iulius Symmachus augustalis coloniae Scupinorum), implying that they were rich freedmen that progressed on the social ladder in the local urban community through memberships in different types of associations.⁶⁶

The appearance of authentically preserved grave stelae in the context with the graves of the deceased, such as the monuments on which worshipers of the Genius of the Macellum (sodales Genio Macelli) and the Temple of Hercules (cultores Templi Herculis) are mentioned, allows us to assume that a certain part (grave plot) of the area of the Northwestern necropolis was owned or rented by these associations with the goal of burying its membership.⁶⁷ The possibility that some of the affiliates of one association were simultaneously members in other associations, a very common practice. The two associations from Scupi fulfilled the obligations of the voluntary associations successfully, providing a burial ground, covering the costs for organizing a dignified funeral of the members, and the subsequent commemorative rituals.⁶⁸

The study of voluntary associations contributes a lot for multiple aspects of social living of a wider category of population from Scupi (freedmen, slaves, peregrini). We expect future finds to bring new information regarding the appearance, organization, actions and chronology of private voluntary associations (professional, religious) in Scupi. This would be a contribution to a better understanding of relations between different social categories in the complex social structure of the population in the Roman Imperial colony Scupi (Colonia Flavia Scupinorum).

⁶⁶ Jovanova 2017, 149-166, 163, 72-76.

⁶⁷ see notes 19, 30 and 45.

⁶⁸ Mommsen 1843; Walzing 1895-1900, I, 256-300; Patterson 1992, 15-27; Kloppenborg 1996, 20-24, notes 54-55; Verboven 2007, 872-875; Bendlin 2011, 254-257.

*Autor of the photographs is S. Nedelkovski from the Museum of the city of Skopje.

BIBLIOGRAPHY

ABREVIATIONS

AE - L'Année *épigraphique*, Paris

CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

Diz. epig. - Dizionario epigrafico di antichità romane (eds. De Ruggiero et. al.), vol I-III, Roma 1839-1926 (reprint 1962).

ILS - *Inscriptiones Latinae selectae I-III* (ed. H. Dessau), Berolini 1892-1916.

IMS VI - B. Dragojević-Josifovska, Scupi et la region de Kumanovo, in: F. Papazoglu (ed.), *Inscriptions de la Mesie Superieure VI*, Beograd 1982.

RE - A. Pauly and G. Wissowa (eds.), *Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*, Stuttgart 1893-1980 sqq.

ANTIQUE SOURCES

Digesta - *Digesta Iustiniani Augusti in Corpus Iuris Civilis, vol. I* (ed. Th. Mommsen, rev. P. Krüger), Berolini: apud Weidmannos 1872, revised 1928.

Babamova 2012 – S. Babamova, *Inscriptiones Stoborum*, in: *Studies on the Antiquities of Stobi*, Monograph series I, Stobi 2012.

Bendlin 2011 - A. Bendlin, *Associations, Funerals, Sociality and Roman law: The collegium of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) Reconsidered*, in: M. Öhler (ed.), *Aposteldekret und antikes Vereinswesen: Gemeinschaft und ihre Ordnung (WUNT I 280)*, Tübingen 2011, 207-296.

Cesano 1922 - L. Cesano, *Diz. Epig. III 1922* (1962 reprint), col. 449-480, s.v. Genius.

Cristilli 2008 – A. Cristilli, *Tra evergetismo e culto imperiale: le statue-ritratto dal Macellum di Pompei*, in: *Rivista di studi Pompeiani XIX*, Roma 2008, 35-43.

Dobruna Salihu 2005 – E. Dobruna Salihu, *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake, sepulkrale dhe e kultit*, II, Prishtine 2005.

Dwight 1860 - M. A. Dwight, *Genii and Inferior Deities, Grecian and Roman mythology*, New York 1860.

Hemelrijk 2008 – E. Hemelrijk, *Patronesses and “Mothers” of Roman Collegia*, in: *Classical Antiquity 27/1*, University of California Press, California, Berkeley 2008, 115-162.

Gavrilović 2014 - N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji, I-IV vek n.e.* Beograd 2014.

Iosifidou 2016 – M. Iosifidou, *Corporate Associations in Roman Macedonia*, A thesis submitted for the degree of Master of Arts (MA) in the Classical Archaeology and the Ancient History of Macedonia, International Hellenistic University: School of Humanities, Thessaloniki 2016 <https://repository.ihu.edu.gr/xmlui/handle/11544/15908> (visited on 19.08.2018).

Kloppenborg 1996 - J. Kloppenborg, *Collegia and Thiasoi, Issues in function, taxonomy and membership*, in: J. Kloppenborg and S. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*, London 1996, 16-31.

Kolendo, Sultow 1991 – J. Kolendo, B. Sultow, *Kolegium Consacrani Iovianorum w*

inskrypcji z Novae, in: *Novaensia 2* (Ekspedycja Archeologiczna Uniwersytetu Warszawskiego w Novae.), Warszawa 1991, 33-44.

Jovanova 2002 - L. Jovanova, Colonia Flavia Scupinorum - Western necropolis grave forms and rituals, in: *Histria Antiqua* vol. 8, Pula 2002, 193-207.

Jovanova 2005 - L. Jovanova, Scupi from the 1st to the 3rd century according to new archeological und epigrafic evidence, in: M. Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau* (Akten der Regionalen konferenz organisiert von Alexander von HumboldtStifung 16-19 Oktober 2003), Beograd 2005, 153-161.

Јованова 2008 - Л. Јованова, Скупи (Colonia Flavia Scupinorum), топографијата и урбанистичката структура на градот од I-III век, *Macedonia Acta archaeologica* 18, Скопје 2008, 197-222.

Јованова 2015 - Л. Јованова, *Inventaria Archaeologica Personarum II*, Скупи – Некрополи: Стории за истакнати личности според епиграфски и археолошки сведоштва, Скопје 2015.

Jovanova 2017 - L. Jovanova, Augustales and Seviri augustales, in: D. Gjorgjievski (ed.), *Giving gifts to God: Evidence of votive offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches (Proceedings of the 1st and 2nd International Archaeological Conference "KOKINO", held in Skopje and Kumanovo, 2016-2017)*, Kumanovo 2017, 151-166.

Liu 2005 - J. Liu, Local Governments and Collegia, A New Appraisal of the Evidence, A Tall Order, in: J-J. Aubert and Z. Várhelyi (eds.) *Writing the Social History of the Ancient World: Essays in honor of William V. Harris*, *Beiträge zur Altertumskunde*, band 216, München – Leipzig 2005, 285-310.

Liu 2012 - J. Liu, Associations, Greek and Roman, in: R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine and Sabine R. Huebner (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History*, London 2012, 2759-2762.

Мирковић 1988 - М. Мирковић, Римско село Вубе код Сингидунума, in: *Старинар XXXIX*, Београд 1988, 99-103.

Mommsen 1843 - Th. Mommsen, *De sodaliciis et collegiis Romanorum*, Kiliae 1843.

Nigdelis 2010 – P. M. Nigdelis, Voluntary Associations in Roman Thessalonikē: Search of Identity and Support in a Cosmopolitan Society, in: L. Nasrallah, C. Bakirtzis and S. Friesen (eds.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē: Studies in Religion and Archaeology*, *Harvard Theological Studies* 64. Cambridge, MA, and London: Harvard, University Press 2010, 13-47.

Otto 1910 - W. F. Otto 1910, *RE* VII/1, col. 1155-1170, s. v. Genius.

Петрова 1990 - Е. Петрова, Дрезга – Куманово, во светлината на новите проучувања на северно македонскиот простор, in: *Macedoniae Acta Archaeologica* 11, 1987-1990, Скопје 1990, 135-149.

Patterson 1992 - J. R. Patterson, Patronage, collegia and burial in imperial Rome, in: S. Bassett (ed.), *Death in towns: urban responses to the dying and the dead*, 100-1600, Leicester, London-New York, 1992, 15-27.

Patterson 1994 - J. R. Patterson, The collegia and the transformation of Italian towns, in: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international organize ´ par l'École française de Rome*, Rome 25-28 mars 1992 (*CollEFR* 198), Rome 1994, 227-238.

Pilipović 2006 – S. Pilipović, Votive Relief from Barovo (Scupi), *Contribution to Study of*

the Liber and Libera Cult of in Upper Moesia, in: *Starinar* LV, Beograd 2005, 81-95.

Пилиповић 2011 - С. Пилиповић, Култ Бахуса на централном Балкану I-IV век, Београд 2011.

Royden 1988 – H. L. Royden, The magistrates of the Roman Professional Collegia in Italy from the First to the Third Century A.D., Pisa 1988.

Ruscu 2014 – L. Ruscu, On Cult Associations at *Istros* and *Tomis*, in: *Ephemeris Napocensis* 24, Cluj-Napoca 2014, 139-152.

Соколовска 1987 - В. Соколовска, *Античка скулптура во СР Македонија*, Скопје 1987.

Sano 2012 – M. Sano, Collegia, through their funeral activities: new light on socability in the Early Roman Empire, UNED. Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, in: *Historia Antigua* 25, Madrid 2012, 393-414.

Slavova 2002 - M. Slavova, Mystery Clubs in Bulgarian Lands in Antiquity. Greek Epigraphical Evidence, in: *Opuscula Atheniensia* 27, Athens 2002, 137-149.

Starac 2000 - A. Starac, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II, (monografije i katalozi 10/II), Pula 2000.

Tomas 2015 - A. Tomas, Liber pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland, in: A. Tomas (ed.), *Ad Fines Imperii Romani: Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis disciplisque dedicata*/ Warsaw 2015, 257-276.

Vandevoorde 2013 – L. Vandevoorde, Respectability on display. Alba and fasti of the Augustales in the context of collegial and magisterial hierarchy, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, tome 91, fasc. 1, 2013. *Antiquité – Ouheid* 2013, 127-151.

Verboven 2007 – K. Verboven, The associative order: status and ethos among Roman businessmen in the Late Republic and Early Empire, in: *Athenaeum* 95/II, Pavia 2007, 861-893.

Verboven 2009 – K. Verboven, Magistrates patrons and benefactors of collegia: Status building and romanization in the Spanish, Gallic and German Provinces of the Roman Empire, in: I.B. Antela-Bernardez and A. Naco del Hoyo (eds.), *Transforming historical landscapes in the ancient empires (Proceedings of the first workshop Area of Research in Studies from Antiquity, Barcelona 2007)* (BAR, International Series 1986), Oxford 2009, 159-167.

Verboven 2011a - K. Verboven, The Freedman Economy of Roman Italy, in: S. Bell and T. Ramsby (eds), *Free at last: The impact of freed slaves on the Roman Empire*, Bristol Classical Press, Bristol 2011, 88-109.

Verboven 2011b – K. Verboven, Professional collegia: Guilds or social clubs ? in: *Ancient Society* 41, Leuven 2011, 187-195.

Verboven 2016 – K. Verboven, Guilds and the Organisation of Urban Populations During the Principate, in: K. Verboven and C. Laes (eds.), *Work, Labour, and Professions in the Roman World, Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.–A.D. 476)*, vol. 23, Brill Leiden-Boston 2016, 173-202.

Waltzing 1895-1900 - Cf. J.-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains: depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Bruxelles-Louvain, 1895-1900, I-IV vols.

Waltzing 1895 - J. P. Waltzing, "Collegium", in: Diz. Epigraf., vol. II. 1., Roma 1895, 340-406.

Wojciechowski 2017 – P. Wojciechowski, Patronage in Roman Religious Associations in Italy under the Principate, in: Res Historica 43, Toruń 2017, 27-40.

Вулић 1931 - Н. Вулић, Антички споменици у Србији, in: Споменик СКА LXXI, Београд 1931.

Prošlost i sadašnjost. Prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija¹

Domagoj Tončinić

Mirna Vukov

Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 ZAGREB
E-mail: dtoncini@ffzg.hr ; mvukov@ffzg.hr

Past and Present. The Afterlife of Roman Stone Monuments from Tilurium¹

UDK 904:726.82(497.5)

Sažetak:

U selu Gardun i njegovoj okolini, na širem području nekadašnjeg legijskog logora Tilurija, do današnjeg su dana u seoske kuće ostali ugrađeni ulomci žrtvenika i nadgrobnih spomenika te ulomci arhitektonske plastike. Oni su, zajedno s podacima u starijoj literaturi i rezultatima sustavnih arheoloških istraživanja, zoran svjedok destrukcije logora i prenamjene prostora. Destrukcije logora i prenamjene prostora započele su nakon odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili najkasnije nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god., a nastavile su se do u 20. st., pri čemu su se izmjenjivali periodi različitog intenziteta, a glavni pokretač je bila potreba za pristupačnim i povoljnim građevinskim materijalom. Veća destrukcija bila je uzrokovana civilnim naseljavanjem vojnog logora u kasnoj antici, izgradnjom obližnjih utvrda u vrijeme osman-

1 Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 6505 Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era. Rad je za tisak pripremljeno izlaganje koje su autori pod naslovom Od Tilurija do Trilja. Antičke spolije u triljskom kraju 3. srpnja 2017. god. održali na 3. okruglom stolu u okviru bilateralnog hrvatsko-srpskog znanstvenoistraživačkog projekta Spomenici VII. legije u Dalmaciji i Meziji u Arheološkom muzeju u Splitu.

Summary:

In the village of Gardun and its surroundings, in the wider area of the former legionary fortress *Tilurium*, fragments of altars and tombstones, as well as fragments of architectural plastics, have remained built into the village houses until today. They, along with the data in the older literature and the results of the systematic archaeological research, are a harsh witness to the destruction of the legionary fortress and the transformation of space. The destruction of the fortress and the alteration of the space began after the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or at the latest after the departure of the last military unit after 245CE. It continued until the 20th century with interchanging periods of varying intensity while the main initiator was the need for accessible and affordable building materials. The greater destruction was caused by the civilian set-

1 This work has been fully supported by the Croatian Science Foundation under the project 6505 Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era. This work is a printing prepared presentation that the authors under the title Od Tilurija do Trilja. Antičke spolije u triljskom kraju, on July 3, 2017 held on the 3rd round table within the bilateral Croatian-Serbian scientific research project Monuments of Legio VII in Dalmatia and Moesia in the Archaeological Museum in Split.

lijskih ratova, ponovnim naseljavanjem Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st.

Ključne riječi: Trilj, Gardun, Tilurij, rimski kameni spomenici, spolium

tlement built on a legionary fortress in the Late Antiquity, the construction of nearby fortresses during the wars against the Ottomans, the re-occupation of Gardun after the expulsion of the Ottomans, and the economic and demographic development of the Trilj region in the second half of the 19th century.

Keywords: Trilj, Gardun, Tilurium, Roman stone monuments, spolium

Područje sela Gardun, susjednog sela Vojnić i grada Trilja već gotovo 150 godina plijeni pozornost znanstvene zajednice nalazima nadgrobnih spomenika i drugih natpisa različitih rimskih vojnih postrojbi (Za rimske vojne postrojbe u Tiluriju vidi Sanader i Tončinić 2010, 34–37; 2013, 412–413). Među navedenim postrojbama najzastupljenija je *legio VII*, odnosno *legio VII Claudia pia fidelis*. Ta koncentracija spomenika VII. legije već je zarana dovela do zaključka da se na Gardunu treba tražiti legijski logor iz razdoblja njenog boravka u provinciji Dalmaciji (Ritterling, 1924, 1616–1617; Betz, 1939, 8–9; Tončinić, 2011, p. 172), a zaslugom Stjepana Gunjače znamo da je antičko ime toga logora bilo *Tilurium* (Gunjača, 1937, 39–46, Alföldy 1987, 313–316). Nakon što je *legio VII Claudia pia fidelis* premještena u Viminacij (*Viminatium*) u provinciji Meziji, u Tiluriju su, sudeći po natpisima, bile smještene pomoćne postrojbe i možda veksilacije drugih legija. Posljednja pomoćna postrojba odlazi iz Tilurija iza 245. god. (Zaninović, 2008, 182), a da su već u to doba sigurnost na ovom području čuvali konzularni beneficijariji svjedoče dva zavjetna žrtvenika pronađena prilikom produbljivanja korita rijeke Cetine u Trilju. Žrtvenik Jupiteru, Junoni i Fortuni postavio je 211. god. konzularni beneficijarij nepoznate postrojbe, a žrtvenik Jupiteru i božanstvu rijeke *Hippus* konzularni beneficijarij i pripadnik postrojbe *legio I Adiutrix* koja je tijekom 2 st. imala svoje veksilacije po Dalmaciji (Schallmayer et al., 1990, br. 489 i 490). Upravo se na tom položaju uz rijeku podno Tilurija pretpostavlja beneficijarijska stanica (*statio*) uz rimski most u naselju koje nam je iz izvora poznato kao *Pons Tiluri* (Itin. Ant., 337,5) ili *Ponteluri* (Rav., IV, 16) (Zaninović, 2008, 183).

Za pretpostaviti je da je već nakon što je *legio VII Claudia pia fidelis* premještena u Viminacij došlo do značajnih građevinskih preinaka u logoru, ali karakter i opseg tih radova za sada arheološki nije moguće pratiti. Za razliku od toga, arheološki su jasno dokumentirane drastične

For almost 150 years, the area of the village Gardun, the neighbouring village of Vojnić and city of Trilj have been attracting the attention of the scientific community with the findings of tombstones and other inscriptions of various Roman military units (For the Roman military troops in Tilurium see Sanader and Tončinić, 2010, 34–37; 2013, 412–413). Among the aforementioned units the most represented is *Legio VII*, or *Legio VII Claudia pia fidelis*. The concentration of the monuments of *Legio VII* had already led to the conclusion that a legionary fortress from the period of its stay in the province of Dalmatia should be sought in Gardun (Ritterling, 1924, 1616–1617; Betz, 1939, 8–9; Tončinić, 2011, 172). Thanks to Stjepan Gunjača, we know that the ancient name of this legionary fortress was *Tilurium* (Gunjača, 1937, 39–46 Alföldy 1987, 313–316.). After the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* to *Viminacium* in the province of Moesia, according to the inscriptions, auxiliary units and perhaps divisions of other legionary units were located in *Tilurium*. The last auxiliary unit left *Tilurium* soon after 245 CE (Zaninović, 2008, 182). At this time, the security in this area was maintained by the *beneficarii consularis* is attested by two sacrificial altars found during the deepening of the riverbed of the Cetina River in Trilj. The altar dedicated to Jupiter, Juno and Fortuna was set up in 211 CE by *beneficiarius consularis*, whose unit is unfortunately unknown, while the altar dedicated to Jupiter linked to the *Hippus* River was set up by *beneficiarius consularis* who served in *legio I Adiutrix*, the legion whose divisions stayed in the province of Dalmatia during the 2nd century CE (Schallmayer et al., 1990 no. 489 and 490). The station of the *beneficarii consularis* is assumed on this position along the river at the foot of *Tilurium*, next to the Roman bridge in the settlement known to us from literary sources as *Pons Tiluri* (Itin Ant., 337,5) or *Ponteluri* (Rav., IV, 16) (Zaninović, 2008, 183).

One can assume that, since the *Legio VII Claudia pia fidelis* was transferred

promjene u organizaciji prostora koje su uslijedile nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iz Tilurija. One se očituju u prenamjeni pojedinih građevina i/ili njihovoj potpunoj destrukciji. Za pretpostaviti je da se destrukcija logora i logorskih građevina kontinuirano nastavila do u 20. st., da su se pri tome izmjenjivali periodi različitog intenziteta, i da je glavni pokretač destrukcije bila potreba za pristupačnim i povoljnim građevinskim materijalom. Veća destrukcija sigurno je bila uzrokovana civilnim naseljavanjem vojnog logora u kasnoj antici, izgradnjom utvrda u vrijeme osmanlijskih ratova, ponovnim naseljavanjem Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st. Poligonalni i priklesani kameni blokovi s lica rimskih zidova u Tiluriju sigurno su bili pristupačan, a zbog djelomične obrade, i povoljan građevinski materijal. U kojoj su mjeri i u kojem radijusu oni uistinu i korišteni u kasnijim razdobljima nije moguće utvrditi. Zoran svjedok te prakse do današnjeg su dana ostali ulomci žrtvenika i nadgrobnih spomenika te ulomci arhitektonske plastike ugrađeni u seoske kuće na Gardunu i njegovoj okolini. Isto svjedoče spolije zabilježene u starijoj literaturi i one dokumentirane u sustavnim arheološkim istraživanjima. Osnovni cilj ovoga rada je obrada tih spolija, koje do sada nisu sagledane u cjelini. Spomenicima ćemo pristupiti prateći kronološki slijed njihove prenamjene, kako bi dobili uvid u povijest Tilurija i triljskog kraja od trenutka kada oni gube vojni karakter do danas.

Od legijskog logora do civilnog naselja

Na području centurija u jugoistočnom kutu logora Tilurija dokumentirana je među ostalima i treća građevinska faza kojom dolazi do njihove djelomične destrukcije i potpune prenamjene. Naime, hodna površina SJ 15 između dvije centurije svjesno je zatrpana amorfnim kamenjem SJ 23 (Sanader i Tončinić, 2014, 72–74, 79–80 sl. 31). S obzirom na količinu

to *Viminacium*, there were significant reconstructions in the fortress, but the character and scope of these works cannot be tracked archeologically. In contrast, following the departure of the last military unit from *Tilurium*, archaeological evidence of drastic changes in the organization of space had been documented. They had manifested in the transformation of individual structures and / or their complete destruction. One can assume that the destruction of the legionary fortress and its buildings continued until the 20th century, with interchanging periods of varying intensity, and that the main driver of the destruction was the need for accessible and affordable building materials. Larger destruction was certainly caused by the civilian settling of a legionary fortress in the Late Antiquity, by the construction of a fortress at the time of the Ottoman wars, the re-occupation of Gardun after the expulsion of the Ottoman Empire and the economic and demographic development of the Trilj region in the second half of the 19th century. Polygonal and trimmed stone blocks from the faces of Roman walls in *Tilurium* were certainly accessible and favourable construction material due to partial processing. It is not possible to determine to what extent and in what radius they were actually used in later periods. To the present day, fragments of altars and tombstones, as well as fragments of architectural plastic built into rural houses in Gardun and its surroundings have remained a witness to such practices. The same is attested by spolia recorded in literature and those documented in systematic archaeological excavations. The main goal of this paper is the analysis of these spolia, which have not been perceived as a whole so far. The monuments will be approached by following the chronological sequence of their transformation in order to gain insights into the history of *Tilurium* and the Trilj region from the moment they lost the military character to this day.

kamenja (približno 15 x 4 x 2 m) opravdano se može pretpostaviti da kamenje potječe sa samih centurija, odnosno da je zatrpavanju prethodila djelomična destrukcija centurija. Destrukciju centurija potvrđuje i činjenica da su u SJ 23 dokumentirani i ulomci žbuke, obrađenog kamenja koje potječe s kutnih klesanaca centurija, kao i polovica kapitela (Sanader i Tončinić, 2014, 72). Ti malobrojni nalazi, koji nisu pouzdano datirani, zajedno s kamenom ispunom SJ 23, čiji su sastavni dio, na osnovi stratigrafskih odnosa predstavljaju prvu arheološki jasno dokumentiranu drastičnu prenamjenu građevina i promjenu u organizaciji prostora u rimskom vojnom logoru Tiluriju. Takva prenamjena prostora može se pretpostaviti isključivo nakon odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili čak nakon odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god. Da je tim zahvatom došlo do potpune prenamjene centurija dodatno potvrđuje i grobnica SJ 165. Ona je sazidana uz južno lice jednog zida centurije koji je time iskorišten kao sjeverni rub grobnice. Grobnica je ukopana u SJ 113. SJ 113 prekrila je amorfno kamenje SJ 23 na koje je položena grobnica SJ 165. U grobnici je bilo sahranjeno šest odraslih osoba i jedno dijete. Iako pokrov grobnice nije ustanovljen, grobnica je čini se dobro datirana novcem cara Valenta (364. – 378.) i pojasnom kopčom koja se pripisuje Istočnim Gotima i datira u 2. pol. 5. i 6. st. (Šeparović, 2014, 301, 306 kat. br. 59; Ivčević, 2014, 155, 175 kat. br. 77; Sanader i Tončinić, 2014, 72). Prva prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija može se dakle datirati između odlaska legije *VII Claudia pia fidelis* iz Tilurija ili odlaska posljednje vojne postrojbe iza 245. god. te kraja 5. st.

Grobovi i grobnice prilikom čije gradnje su iskorišteni spoliji u Tiluriju su zabilježeni na još nekoliko mjesta. Među njima treba spomenuti grob SJ 20 od 21 na sondi B, u neposrednoj blizini ranijeg mozaika. Grob je ukopan u zid SJ 5, a izrađen je od fino oblikovanih kamenih ulomaka koji su sekundarno upotrijebljeni za

From a legionary fortress to a civilian settlement

In the south-eastern corner of the fortress in *Tilurium*, among others, a third building phase has been documented in the area of centuriae which resulted in their partial destruction and complete transformation. Specifically, the walking surface SU 15 between the two centuriae was covered wittingly with amorphous stones SU 23 (Sanader and Tončinić, 2014, 72–74, 79–80 Fig. 31). Considering the amount of stones (approx. 15 x 4 x 2 m), it can be assumed that the stones originated from centuriae themselves, and that the backfilling was preceded by a partial destruction of the centuriae. The destruction of the centuriae is also confirmed by SU 23 in which the fragments of plaster, plastered stones originating from the angular carved stones of centuriae, as well as half of the capital were documented (Sanader and Tončinić, 2014, 72). These few findings, which have not been reliably dated, together with the stone infill SU 23, of which they are an integral part, represent the first archaeologically documented drastic redevelopment of buildings and changes in the organization of space in the Roman legionary fortress *Tilurium*, based on stratigraphic relationships. Such reuse of the space can be assumed only after the departure of the *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or even after the departure of the last military units after 245 CE. The tomb SU 165 further confirms that this action led to a complete transformation of the centuriae. The tomb was built along the southern face of a centuriae wall which was reused as the northern edge of the tomb. The tomb was dug in the SU 113. SU 113 covered the amorphous stones SU 23 on which the tomb SU 165 was laid. Six adults and one child were buried in the tomb. Although the cover of the tomb was not found, the tomb is dated in certainty with the coin of Emperor Valent (364–378 CE) and a belt buckle that is attributed to the Eastern Gots which dates back to the

ukop pokojnika (Sanader i Tončinić, 2014, 85–88 sl. 95–99). U grobu nije bilo nalaza, pa nema ni oslonca za pouzdanu dataciju prenamjene arhitektonskih ulomaka koji su poslužili kao dno i pokrov groba.

Na sličan način nastali su vjerojatno i grobovi koji su oko 1960. god. nađeni prilikom neodobrenih građevinskih radova na položaju Oglavak. Spominju se grobovi pod tegulama i grobovi pod kamenim pločama, a sudeći po sačuvanoj fotodokumentaciji riječ je o ulomcima arhitektonske plastike i/ili dijelovima svoda cisterne (Milošević, 1998, 248 br. 409. Gardun (Oglavak) sl. 408). Kada su oni iskorišteni kao pokrov grobova ne može se sa sigurnošću utvrditi. Naime, od nalaza, koji bi mogli pouzdano datirati grobove, sačuvan je samo podatak da su u grobovima nađene pojasne kopče, keramičke i staklene posude koje Ante Milošević pripisuje 4. do 5. st. (Milošević, 1998, 248 br. 409 Gardun (Oglavak)). U neposrednoj blizini cisterne, također na položaju Oglavak, nađena je jedna grobnica, u kojoj je bilo sahranjeno pet osoba (Abramić, 1940). Ploče s kojima je grobnica bila prekrivena spojene su tvorile natpis dimenzija 148 x 69 x 21 cm. Na njemu je zabilježeno kako je *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* u vrijeme cara Antonina Pija (138. – 161. god.), odnosno u razdoblju između 145. i 161. god., podigla *turrem ad aquam tollendam* (toranj za podizanje vode) (Abramić, 1940 tab. 35; Šašel i Šašel, 1986, 1984; Vrbanc, 2012, 35–36 kat. br. 23; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD021069> (letzte Änderungen: 20. Juli 2017, Osnabrügge); Zaninović, 1996, 286) U grobnici nije bilo nalaza, pa kao oslonac za dataciju može poslužiti jedino precizno datirani građevinski natpis, koji nije mogao poslužiti kao pokrov grobnice dok je VIII. kohorta još boravila u Tiluriju. Ona je u Tiluriju pak potvrđena sve do 245. god. kada je podignut njen najmlađi datirani, žrtvenik *CIL III 9724 (2706)*, kojeg je Marko Ipije Vitalije, *centurio coh(ortis) VIII vol(untariorum)*, posvetio Jupiteru i geniju (Vrbanc, 2012, 38–39 kat. br. 25; [second half of 5th and the 6th centuries. \(Ivčević, 2014, 155, 175 no. 77; Sanader and Tončinić, 2014, 72; Šeparović, 2014, 301, 306 no. 59\). The first reuse of Roman stone monuments from *Tilurium* can therefore be dated between the departure of *Legio VII Claudia pia fidelis* from *Tilurium* or the departure of the last military unit after 245CE and at the end of the 5th century.](http://</p>
</div>
<div data-bbox=)

Existing graves and tombs for the building of which the parts of other structures were used as spolia were recorded in *Tilurium* on several other places. Among the aforementioned features, grave SU 20 of 21 from Trench B should be highlighted, which was located in close proximity to the earlier mosaic. The grave was dug into the wall SU 5 and constructed of finely shaped stone fragments used secondarily for the burial of the deceased (Sanader and Tončinić, 2014, 85–88 Fig. 95–99). The grave did not include any findings; therefore it lacks a basis for precise dating of the architectural remains which were reused as the bottom and the cover of the grave.

The graves found at the site Oglavak around 1960 during illegal construction works likely incurred in similar way. Graves under the tegulae and stone slabs are mentioned, which considering the available photo documentation, were the remains of architectural components and/or parts of the ceiling of the cistern (Milošević, 1998, 248 no. 409. Gardun (Oglavak) Fig. 408). It cannot be determined precisely when the tegulae and stones were used as a cover for graves, since the only documented finds were belt buckles, pottery and glass vessels dated by Ante Milošević in the 4th – 5th century CE (Milošević, 1998, 248 no. 409 Gardun (Oglavak)). In the immediate vicinity of the cistern, also on the site of Oglavak, a tomb with five buried individuals was found (Abramić, 1940). Slabs covering the tomb formed an inscription measuring 148 x 69 x 21 cm. The inscription records the construction of *turrem ad aquam tollendam* (water tower) by the *cohors VIII voluntariorum civium Romano-*

edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058589 (letzte Änderungen: 14. Juni 2012, Gräf); Zaninović, 1996, 286).

U neposrednoj okolini Tilurija dokumentirana je još jedna grobnica koja je bila prekrivena ranijim natpisima. Riječ je o grobnici iz Vojnića i stelama Lucija Kusija Askanija i Lucija Anharena, koji je bio *miles leg(ionis) VII*, dakle u razdoblju prije 42. god. Osim navedenih stela pri gradnji grobnice iskorištena je i jedna tegula s pečatom IV. legije *Flavia felix*. U grobnici su, sudeći po nalazima, sahranjene dvije osobe (Sanader, 2000). Križolika fibula priložena je kršćaninu koji je sahranjen u 6. ili 7. st. Grobnica je tada po drugi put iskorištena, a izvorno je vjerojatno podignuta u 4 st., o čemu svjedoče svjetiljka 4. do 5. st. i pojasna kopča 4. st. S obzirom na ovaj nalaz, i nalaze drugih vojničkih nadgrobnih spomenika u Vojniću i na potezu između Vojnića i Garduna, može se pretpostaviti da ove stele potječu s nekropole u Tiluriju, i da su nadgrobnji spomenici s te nekropole već u 4. st. prenamijenjeni za izgradnju barem jedne grobnice.

Obrana Cetine od Osmanlija

Kao što smo prethodno pokazali građevine legijskog logora Tilurija već su u kasnoj antici korištene kao izvor građevinskog materijala, a istu sudbinu doživjeli su i nadgrobnji spomenici, građevinski natpisi i ulomci arhitektonske plastike. Za očekivati je da se takva destrukcija nastavila i u kasnijem razdoblju. O naseljavanju triljskog kraja u srednjem vijeku prvenstveno svjedoče srednjovjekovna groblja (Pregled različitih položaja sa zabilježenim srednjovjekovnim grobovima vidi i kod Milošević, 1998, 233–301; Vrgoč, 2010, 45). Među njima, u kontekstu prenamjene rimskih kamenih spomenika, treba istaknuti položaj Okolište na kojem je izgrađena tvornica Cetinka u Trilju. Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja pronađeno je 11 grobova. Prethodno je na istom položaju, kao spolij u jednom grobu,

rum during the reign of *Antonius Pius* (138 – 161 CE), i.e. the period between 145 and 161 CE. (Abramić, 1940 tab. 35; Šašel and Šašel, 1986 1984; Vrbanc, 2012, 35–36 no. 23; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD021069> (letzte Änderungen: 20. Juli 2017, Osnabrügge); Zaninović, 1996, 286). The tomb did not contain any finds except the inscription, a basis for reliable dating of the tomb which could not have been constructed while the cohort was still stationed in *Tilurium*. *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* was confirmed in *Tilurium* until 245 CE, when its last dated altar *CIL III 9724 (2706)* was dedicated to *Iuppiter Optimus Maxiums* and a *genius* by *Marcus Ippius Vitalis, centurio coh(ortis) VIII vol(untariorum)* (Vrbanc, 2012, 38–39 no. 25; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058589> (letzte Änderungen: 14. Juni 2012, Gräf); Zaninović, 1996, 286).

In the close proximity of *Tilurium*, another tomb covered with earlier Latin inscriptions was documented. It is a tomb from Vojnić and the gravestones of *Lucius Cusius Ascanius* and *Lucius Ancharenus*, the latter serving as *miles leg(ionis) VII*, therefore in the period prior to 42 CE. Along with the above-mentioned stelae, a roof-tile with the stamp of *legio IV Flavia Felix* was also used for the construction of the same tomb in which two individuals were buried (Sanader, 2000). Cruciform fibula was deposited as a grave good to a Christian buried in the 6th or 7th century, when the tomb was used for the second time, originally being constructed in the 4th century, suggested by the finds of a 4th – 5th century lamp and a 4th century belt buckle. Considering these and other finds of military tombstones in Vojnić and the stretch between Vojnić and Gardun, it can be assumed that both stelae originate from the cemetery of *Tilurium* and that they were used for the construction of an at least one tomb already in the 4th century.

nađen ulomak ranokršćanskog pilastra. Na osnovi pilastra, podataka o zidovima koji su uništeni prilikom gradnje tvornice i jednog povijesnog dokumenta Ante Milošević pretpostavlja ranokršćansku crkvu na ovome položaju (Milošević, 1998, 270–271 br. 469. Okolište sl. 440).

Pokazatelji povezani s prenamjenom i destrukcijom antičkog Tilurija ponovno se javljaju tek u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, odnosno u vrijeme izgradnje utvrda za obranu od Osmanlija. Područje Trilja pripalo je 1456. god. poljičkom plemiću Petru Dražojeviću, te je time postalo najsjeverniji dio Poljičke kneževine. Na desnoj obali Cetine, nizvodno od Trilja i podno antičkog Tilurija, Petrov sin Žarko sagradio je utvrdu Nutjak. Ona je branila sjeverni ulaz u Poljica od prodora Osmanlija iz Bosne. Iz istraživanja Nutjaka potječu dva antička spomenika pronađena u urušenom kamenju unutar utvrde. Riječ je o dvama ulomcima monumentalne grede koja je ukrašena uspravnim strigilima i akantovom viticom s bogatom rozetom u sredini, a izvedba reljefnog ukrasa upućuje na sredinu 1. st. (Tabak et al., 2010, 429 sl. 3). Drugi spomenik je ulomak nadgrobniog spomenika, odnosno stele. Ulomak je prenamijenjen u konzolu prozorskog kapka, o čemu svjedoči polukružni utor, odnosno ležište drvene osovine. Od stele su sačuvani donji dio natpisanog polja i posljednji red natpisa (Tabak et al., 2010, 429 sl. 4). Iako je ulomak jako oštećen, nalazi brojne paralele među nadgrobniim spomenicima rimskih vojnika u Tiluriju, a dobar primjer je stela Gneja Domicija (slika 7 i 8) (Za spomenike VII. legije usporedi Tončinić, 2011; Za spomenike ostalih postrojbi vidi Tončinić i Ivčević, 2013). S obzirom na dataciju spomenika, paralele i malu udaljenost od Nutjaka, za oba spomenika možemo opravdano pretpostaviti da potječu iz antičkog Tilurija. S obzirom da nam stratigrafski odnosi i kronologija izgradnje Nutjaka u ovoj fazi istraživanja još nisu poznati, ne možemo zaključiti kada su ulomci monumentalne grede i stele prenamijenjeni za izgradnju Nutjaka. Izvjesno

Defense of Cetina from the Ottomans

As previously discussed, buildings from the legionary fortress *Tilurium* were used already in Late Antiquity as building material, with funerary monuments, building inscriptions and fragments of architectural plastics meeting the same fate. It is expected that the same destruction continued in the later periods. Medieval cemeteries provide the main proof that Trilj and its surroundings were populated in the middle Ages (An overview of different positions with recorded medieval graves can be found in: Milošević, 1998, 233-301; Vrgoč, 2010, 45). Among them, in the context of reuse of Roman monuments, the site Okolište where the factory „Cetinka“ was built, deserves a special mention. During the protective archaeological research conducted at the site, 11 graves were uncovered. Previously in the same area, as a spolia in one grave, a fragment of an Early Christian pilaster was found. On the basis of the pilaster, information about the walls which were destroyed during the construction of the factory and one historical source, Ante Milošević assumes that an Early Christian church existed on this site (Milošević, 1998, 270–271 no. 469. Okolište Fig. 440)

Indications related to reuse and destruction of Roman *Tilurium* reappear again in Late Middle Ages and Early Modern Period which corresponds to time when fortresses for the defence against the Ottomans were built. The area of Trilj was granted in 1456 to Poljica nobleman Petar Dražojević and thus became the northernmost part of the the Republic of Poljica. On the right bank of the Cetina River, downstream from Trilj and below the Roman *Tilurium*, Peter's son Žanko, built the Nutjak fortress which defended the entrance to Poljica from the incursions of the Ottomans in Bosnia. The research of Nutjak revealed two Roman monuments from the collapsed stone rubble inside the fortress. Remains found include two fragments of monumental beam decorated

je jedino da je do toga moralo doći tokom izgradnje i/ili popravaka Nutjaka u razdoblju od kraja 15. do samog početka 18. st.

Dolazak Poljičana

Nakon utvrđivanja Cetine za obranu od Osmanlija u Tiluriju, s iznimkom izvora o obnovi Nutjaka, ponovno kroz duže vrijeme nemamo pokazatelja za građevinske aktivnosti. Te se aktivnosti ponovno počinju arheološki prepoznavati u razdoblju nakon protjerivanja Osmanlija iz triljskog kraja, a vezane su uz naseljavanje novog stanovništva, odnosno seobe iz Bosne i Hercegovine, te prvenstveno uz dolazak Poljičana. Navedene su migracije dokumentirane povijesnim izvorima, isto kao i značajna prenamjena prostora i nova građevinska djelatnost, oboje rezultat prvog značajnijeg naseljavanja Tilurija nakon antike. Do naseljavanja novog stanovništva došlo je već 1687. god., na početku Morejskog rata (1684. – 1699.), kada se iz Poljica, točnije sela Sriane i Donji Dolac, u Tilurij doselilo po deset obitelji. Naseljavanje Tilurija, kao i čitavog triljskog kraja iz Poljica, ali i iz Hercegovine, nastavilo se i nakon Morejskog rata (Soldo, 1989, 98–100, 122–127). O naseljavanju i time povezanim demografskim i imovinsko-pravnim promjenama, te intenzitetu tih promjena, svjedoče prvenstveno spisi mletačkih generalnih providura Dalmacije (HR-DAZD-1), odnosno potvrde investitura novim naseljenicima. One često navode i imena bivših muslimanskih vlasnika dodijeljenih posjeda, i time potvrđuju da je antički Tilurij bio naseljen i u vrijeme osmanlijske vlasti (Soldo, 1989, p. 86). Vrijedan izvor su i mletački katastri, koji dokazuju da je došlo do definitivnog naseljavanja Tilurija, a uz podatke o pojedinih česticama, njihovima vlasnicima, površini, namjeni i drugo, sadrže i planove u boji. Usporedba Grimanijevog i današnjeg katastarskog plana jasno pokazuje da su zemljišne čestice i njihove međe, kakve na području Tilurija poznajemo danas, u osnovi postojale već tada. Isto vrijedi i za

with vertical strigils, acanthus curls and a richly ornamented rosette in the middle, dated by the relief decoration in the middle of the 1st century CE. (Tabak et al., 2010, 429 Fig. 3). The second monument is a fragment of a stela, reused in the console of a window lid, confirmed by a semi-circular hole serving as a slot for a wooden shaft. The stela has only its lower part of the inscription field and the last row of the inscription preserved (Tabak et al., 2010, 429 Fig. 4). Although the fragment was severely damaged, it has many correlations among the funerary monuments of Roman soldiers in *Tilurium*, a notable example being the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 7 and 8) (For the monuments of legio VII see Tončinić, 2011; For the monuments of other units see Tončinić and Ivčević, 2013). Considering the dating, correlations and distance of the monuments from Nutjak, we can assume that both originate from *Tilurium*. Since the stratigraphic relations and chronology of the Nutjak's construction phases are still unknown, it is not possible to determine if the fragments of monumental beam and stelae were reused for the construction of Nutjak. It is certain that it occurred during the building or repair of Nutjak in the period from the end of the 15th century until the beginning of the 18th century.

The arrival of the people of Poljica

After fortifying Cetina for the defence against the Ottomans in *Tilurium*, with the exception of sources about the restoration of Nutjak, there are no indicators of building activities for the extended periods of time. New construction is archaeologically recognizable in the period after the expulsion of Ottomans from the area of Trilj and is related to the resettlement of the population from Bosnia and Hercegovina, but mainly to the coming of the people of Poljica. The migrations were documented in historical sources, same as significant space alteration and renewed building activity, both results of the

raster seoskih putova, ali i za razmještaj seoskih kuća i drugih građevina. One su danas brojnije, ali su u osnovi koncentrirane na istim položajima. To zapažanje bitno je za dataciju prenamijene onih antičkih spomenika koji su na različite načine iskorišteni prilikom stvaranja poljoprivrednih površina, označavanje njihovih međa i samog obrađivanja ili su pak uzidane u seoske građevine. U zemljom škrtoj Dalmaciji nove obradive površine oduvijek su stvarane nasipavanjem padina kamenjem i zemljom, kako bi se stvorile horizontalne površine, te podizanjem suhozidima, kako bi se spriječila erozija tla, a oni su ujedno predstavljali međe između posjeda. Krčenjem i obrađivanjem zemlje na površinu je neprestano izlazilo kamenje, čijim su odlaganjem na međe nastajali i rasli suhozidi te gomile, često smješteni iznad antičke arhitekture koja je onemogućavala poljoprivrednu djelatnost na tome mjestu. Osim građevinskog kamena sa antičkih zidova, na suhozidima su tako odlagani i ulomci epigrafičkih spomenika i arhitektonske plastike. O tome svjedoči ulomak stele centuriona koji se zbog mjesta nalaza i prikaza vrata, odnosno tipološke srodnosti sa stelama VII. legije, može tumačiti kao mogući spomenik VII. legije (Tončinić, 2011, 112 kat. br. 87). Osim na suhozidima i gomilama sitno kamenje završilo je i u nasipu seoskih puteva. O tome svjedoče ostaci različitih spomenika nađeni prilikom polaganja suvremenog vodovoda u selu Gardun 1999. god., konkretno ulomak natpisa *GEN[io?]* (Tončinić, 2003, 265 kat. br. 15, T.2. 1).

Veći i obrađeni ulomci, pronađeni prilikom krčanja i obrade zemlje ili svjesne potrage, korišteni su kao građevinski materijal. Dobar primjer za to je crkva sv. Petra Apostola na Stražbenici na Gardunu. Njena izgradnja je započela 1693. god., ubrzo nakon doseljavanja prvih Poljičana 1687. god. i još u jeku Morejskog rata (1684. – 1699.) (Soldo, 1997, 353). Gardun se zajedno s Čaporicama spominje u popisu župa splitske nadbiskupije iz 1697. god., a u popisu crkava sastavljenom kra-

first major resettlement of *Tilurium* following the period of Antiquity. New population arrived already in 1687 at the beginning of the Morean war (1684 – 1699), when ten families arrived to *Tilurium* from Poljica area or more precisely, from villages Srijane and Donji Dolac. The repopulation of *Tilurium* and its surroundings from Poljica, but also Hercegovina, continued after the Morean war (Soldo, 1989, 98–100, 122–127). Main sources about the intensity of resettlement, demographic changes and changes in property law are the documents of the Venetian provveditore generals in Dalmatia (HR-DAZD-1), i.e. confirmation of investing in new settlers. They often mention the names of former Muslim owners of the granted estates and in that manner confirm that *Tilurium* was populated during the Ottoman rule (Soldo, 1989, 86). Valuable source are also the Venetian cadastres, which definitely prove that *Tilurium* was populated and along with the data provided by land units, their owners, area, purpose etc., also contain coloured ground plans. The comparison of Grimani's and today's cadastre clearly shows that estates and their confines, known in *Tilurium* today, already existed in their principal form. The same applies for the network of village paths, organisation of houses and other buildings. Today the houses they are more numerous but concentrated in the same locations. This observation is important for the dating of the reuse of monuments that have been used in various manners when creating agricultural planes, marking their boundaries, its cultivation or being reused and inserted into rural buildings. In Dalmatia, which is scarce with arable land, new surfaces were created by backfilling of the slopes with stones and soil in order to produce horizontal areas and with drystone construction to prevent erosion. Drystone walls were also used to mark the confines between the estates. The graveling and land works produced rocks on the surface which were used for demarcation and drystone walls, but also stone piles located above the Roman architecture

jem 17. st. spominje se i crkva sv. Petra na Gardunu (Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 48 fol. 2v-5v i 44r-45r; Kovačić, 1989, 154; Vrgoč, 2010, 48). Netom nakon izgradnje, 1715. god., prilikom opsade Sinja u Malom ili Sinjskom ratu (1714. – 1718.) Osmanlije su ju zapalili te je crkva obnavljana i dograđivana tijekom čitavog 18. stoljeća (Soldo, 1997, 353). Najranije u vrijeme izgradnje ili prvih obnova, na pročelju crkve iznad glavnog ulaza ugrađena su dva ulomka profiliranog luka (slika 1) na koje je položena malena skulptura baroknog erota.

Slika 1: Dva ulomka rimskog profiliranog luka, crkva sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0282)
Photo 1: Two fragments of a Roman moulded arches, the church of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0282)

U isto vrijeme vjerojatno možemo datirati i stelu konjanika koja je svojevremeno bila ugrađena kao prag crkve, a danas se nalazi u zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Iako natpis na steli nije

which prevented the agricultural activity in such places. Apart from building stone from ancient walls, fragments of epigraphic monuments and architectural plastics were also deposited in the drystone walls. This is evidenced by the fragment of the centurion stela, which due to the location of the find and the depiction of doors, i. e. the typological correlation with other stelae of the Seventh legion, can be interpreted as a possible monument of the *Legio VII.* (Tončinić, 2011, 112 no. 87). Except on the drystone walls and piles, small stones also ended up in the fillings of village paths, evidenced by the remains of different monuments found during the laying of the modern plumbing installations in Gardun, when an fragment of an inscription reading *GEN[io?]* (Tončinić, 2003, 265 no. 15, T.2. 1)

Larger processed fragments, found during the clearing, land works or deliberate search were used as building material. Clear example of such practice is the church of St. Peter Apostle on the site on Stražbenica on Gardun. Its construction began in 1693 following the settling of first people of Poljica in 1687 during the Morean war (1684 – 1699) (Soldo, 1997, 353). Gardun, along with the village of Čaporica is mentioned in the catalogue of dioceses of Split archdiocese in 1697. In the list of churches from the end of 17th century the church of St. Peter on Gardun is also mentioned (Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 48 fol. 2v-5v i 44r-45r; Kovačić, 1989, 154; Vrgoč, 2010, 48). Soon after the construction in 1715, during the siege of Sinj in the so-called Sinj War (1714 – 1718) the Ottomans burned the church which was subsequently repaired and upgraded during the whole 18th century (Soldo, 1997, 353). During the construction of the church or its first renovations at the earliest, on the facade of the main entrance two fragments of a moulded arc (Photo 1) were inserted on which a small baroque sculpture of Eros was placed. Stela of a horseman can be dated in the same period, itself used as threshold of the church and today deposit-

sačuvan, stela se na osnovi mjesta nalaza, prikaza konjanika i prikaza vrata sa sigurnošću može pripisati legijskom konjaniku ili pripadniku konjaničke pomoćne postrojbe (Medini, 1984, 109–110 br. 3 sl. 2; Za konjanike među pripadnicima VII legije vidi Tončinić, 2011, 25–26, 79–80, 85–86, 207 kat. br. 3, 48 i 56. Za pomoćne postrojbe u Tiluriju vidi; Tončinić i Ivčević, 2013, 505–506 sl. 17–19).

Gospodarsko-demografski razvoj triljskog kraja u drugoj polovici 19. st.

Nakon ukidanja Mletačke republike 1797. god. u Dalmaciji i triljskom kraju ponovno su uslijedile brojne političke, gospodarske i demografske promjene, koje su se dugoročno odrazile i na građevinsku djelatnost. Kratkotrajnu prvu austrijsku upravu u Dalmaciji (1797. – 1805.) zamijenila je također kratkotrajna francuska uprava (1805. – 1814.). Ona je, osim ukidanja državnog vlasništva nad zemljom, reguliranog Grimanijevim zakonom od 25. travnja 1756. godine, na trasi antičkih cesta izgradila prometnicu od Splita i Sinja preko Trilja prema Vrgorcu i Metkoviću. U drugoj polovici 19. st., u doba druge austrijske uprave u Dalmaciji, povećava se prometna i trgovačka važnost grada Trilja, što se očituje u podizanju mosta preko Cetine 1851. god. te željeznog mosta 1880. god. (Vrgoč, 2010, 58). Unatoč nepreciznostima kako civilnih, tako i crkvenih popisa za župu sv. Mihovila Arhanđel u Trilju u 19. st., sačuvani podaci jasno pokazuju demografski rast u drugoj polovici stoljeća (Andreis, 2001, 5–10 Vidi tablice 1-3.). Isto možemo pretpostaviti i za čitav triljski kraj. Uz nagli porast stanovništva tada možemo zamijetiti i velike građevinske aktivnosti u triljskom kraju (Dukić, 2001, 12). Naime, u navedeni period datiraju izgradnja crkve sv. Mihovila u Trilju, kao i utemeljenje osnovne škole (Vrgoč, 2010, 59–60). Također i mnogobrojne kamene kuće iz triljskog kraja na čijim pročeljima pronalazimo ugrađene spomenike iz rimskog razdoblja. Najzanimljiviji je ipak jedan rimski nadgrobni spomenik pre-

ed in the collection of the Franciscan monastery in Sinj. Although the inscription on the stela was not preserved, on the basis of its place of finding, the representation of the horseman and the doors, the stela can be ascribed with great certainty to a legionary horseman or to a member of a cavalry unit (Medini, 1984, 109–110 no. 3 Fig. 2; For horsemen among members of the VII Legion see Tončinić, 2011, 25–26, 79–80, 85–86, 207 no. 3, 48 i 56. For auxiliary units in Tilurium see Tončinić and Ivčević, 2013, 505–506 Fig. 17–19).

Economic-demographic development of Trilj area in the 2nd half of the 19th century

Following the abolition of the Venetian Republic in 1797, numerous political, economic and demographic changes occurred which in turn affected the long term building activity in Dalmatia and Trilj area. The short lived Austrian rule (1797 – 1805) was replaced by a brief French government (1805 – 1814), with the latter abolishing the state ownership of the land regulated by the Grimani's law of 25th of April 1756 and constructing a route from Split and Sinj, connecting with Trilj towards Vrgorac and Metković. In the second half of the 19th century, during the Second Austrian rule in Dalmatia, traffic and trade significance of Trilj increased, evidenced by the construction of the bridge across the Cetina River in 1851 and the railway bridge in 1880 (Vrgoč, 2010, 58). Despite the irregularities of both civil and church lists for the diocese of St. Michael the Archangel of Trilj in the 19th century, the existing data clearly show the demographic growth in the second half of the 19th century (Andreis, 2001, 5–10 See the table 1–3.). Same can be assumed for the whole area of Trilj in which the sudden increase of population was followed by significant building activities (Dukić, 2001, 12). In this period the church of St. Michael was constructed along with the establishment of the elementary school (Vrgoč, 2010,

Slika 2: Stela na starom groblju sv. Mihovila u Trilju (GAR 16-dig0177)
Photo 2: Stela from the old cemetery of St. Michael in Trilj (GAR 16-dig0177)

namijenjen u nadgrobni spomenik. Naime, na starom groblju sv. Mihovila u Trilju nalazi se rimska stela koja je stražnjom stranom položena na zemlju (slika 2). Na steli su podignuta dva recentnija nadgrobna spomenika. – Križ don Nikoli Dukiću iz 1851. god. i natpis don Pavlu Dukiću iz 1999. god. Križ je postavljen preko zabata i friza stele, a natpis preko profiliranog natpisnog polja. Vidljivi dijelovi friza i natpisnog polja su prekriveni patinom te čitanje i datacije nisu mogući. Prema podacima iz Inventara C u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana Čudotvorne Gospe Sinjske u Sinju, na istom mjestu, pokraj crkve sv. Mihovila iskopana je i stela Marka Anonija (Radan, 2016, 10–13; Zahvaljujemo kolegi D. Demicheliju na podacima vezanim uz ovu stelu). Gornji dio stele se od 1958. god. čuva u lapidariju navedene zbirke, dok se donji dio danas nalazi naglavačke uzidan visoko na pročelju stambene kuće na adresi Ulica sv. Mihovila 24 u Trilju (slika 3). Na spomeniku je uklesana 1856. god. kada datiramo i samu ponovnu upotrebu spomenika. Činjenica da je podignuta za civila i mjesto nalaza upu-

59–60). In Trilj and its surroundings, stone houses with monuments from the Roman period inserted into their facades are very common. The most interesting is a Roman funerary monument reused into a contemporary tombstone. In the old cemetery of St. Michael in Trilj, a Roman stela is placed on its back side (Photo 2) with two more recent tombstones erected above it – the cross for don Nikola Dukić dating in 1851 and the inscription for don Pavao Dukić from 1999. The cross is placed above the gable and the frieze of stela, while the inscription is engraved across the moulded inscription field. Visible parts of the frieze and the inscription field are covered in patina so it is not possible to date or read the inscription. According to information from the Inventory C in the Archaeological collection of the Franciscan monastery of the Miraculous Lady of Sinj, in the same place next to the church of St. Michael a stela of *Marcus Annonius* was found (Radan, 2016, 10–13; We would like to thank D. Demicheli for the information related to this stela). The upper part of the stela is kept in the lapidarium of the collection

Slika 3: Stela Marka Anonija, ulica sv. Mihovila 24 u Trilju (GAR 16-dig0365 i 0368)
Photo 3: Stela of Marcus Annonius, St. Michael street 24 in Trilj (GAR 16-dig0365 i 0368)

Slika 4: Stela Gaja Valerija, ulica sv. Mihovila 32 u Trilju (GAR 16-dig0183).
Photo 4: Stela of Gaius Valerius, St. Michael street 32 in Trilj (GAR 16-dig0183).

čuje na zaključak da stela Marka Anonija potječe s nekropole naselja *Pons Tiluri*. Nekoliko kuća dalje, na adresi Ulica sv. Mihovila 32, nalazi se stela Gaja Valerija (slika 4) koja je kao nadvratnik ugrađena u pročelje kamene kuće. Stela Gaja Valerija i stela s groblja sv. Mihovila u Trilju (slika 2) pripadaju jednostavnom vrlo i proširenom tipu stele. Usporedive stele nalazimo i među stelama VII. legije koje u svom gornjem dijelu nemaju potpuni prikaz edikule ili naiska (Usporedi reducirani tip c Tončinić, 2011, 160–161 Usporedi stele pod kat. br. 1, 6, 8, 20, 39, 46, 47, 68). No, pošto se ni jedna stela ne može pripisati vojnicima i time povezati s Tilurijem, također postoji mogućnost da potječu s nekropole naselja *Pons Tiluri*. Nedaleko od Trilja, u zaseoku Marušići, 1855. god. ugrađen je kao dovratnik stambene kuće donji dio nadgrobne stele (slika 5). Steli nažalost nedostaje gornji dio s natpisom. S obzirom

**Slika 5: Stela iskorištena kao dovratnik, zaseok Marušići kod Trilja (GAR 16-dig0251 i 0306).
Photo 5: Stela inserted as a doorjamb, Hamlet of Marušići near Trilj (GAR 16-dig0251 i 0306).**

from 1958, while the lower part is inserted in the facade of a house located in 24 St. Michael Street in Trilj (Photo 3). The year 1856 is engraved in the monument when the reuse of the stela can be dated. Considering the fact that the stela belonged to a civilian indicates that it originated from the necropolis of the settlement *Pons Tiluri*. Few houses away, in 32 St. Michael Street, a stela of *Gaius Valerius* (Photo 4) was used as a transom inserted in the facade of the house. The stela of *Gaius Valerius* and the stela from the St. Michael cemetery in Trilj (Photo 2) both belong to simple and widespread types of stela. Correlations are found among the monuments of Seventh legion which in their upper section have a complete representation of an aedicule or naiskos (Compare reduced type c Tončinić, 2011, 160–161 Compare stelae no. 1, 6, 8, 20, 39, 46, 47, 68). Since neither stelae can be ascertained to have belonged to soldiers or related to *Tilurium*, it is possible that they originate from the settlement *Pons Tiluri*. Not far from Trilj, in the hamlet of Marušići, a lower part of stela was inserted in a house as a doorjamb (Photo 5). Unfortunately the stela lacks its upper part with the inscription. Considering the choice of motifs represented in the lower section and small distance from Marušići, it can be assumed that it originates from *Tilurium* and was made for a soldier. Although the composition of the stelae and some represented motifs stand out from currently known situation in *Tilurium*, one segment clearly belongs to the standardized repertoire of military stelae and has correlations in *Tilurium*, while the other contains the features found on military stelae in the wider Dalmatia area. – Round shield motif is found on two stelae related to *Tilurium*, i. e. units which were stationed in the fortress (Tončinić and Ivčević, 2013, 509–510 Fig. 24–25). First stela was found in Hrvace, erected for *Burius Trebocus*, who served as *miles cohortis Aquitanorum*. The other stela was found in an late imperial tomb in Dugopolje. The inscription was not preserved, but the mon-

na izbor motiva prikazanih u donjem dijelu stele i malu udaljenost od Marušića, za stelu ipak možemo opravdano pretpostaviti da je podignuta za vojnika i da potječe iz antičkog Tilurija. Iako kompozicija stele i dio prikazanih motiva odudaraju od svega što nam je poznato u Tiluriju, dio motiva jasno pripada repertoaru vojničkih stele i ima paralele u Tiluriju, a dio se, iako nije svojstven za vojničke stele u Tiluriju, može dovesti u vezu s vojnim stelama u Dalmaciji. – Motiv okruglog štita nalazima na dvije stele koje se povezuju s Tilurijem, odnosno postrojbama koje su ondje bile smještene (Tončinić i Ivčević, 2013, 509–510 sl. 24–25). Prva stela je pronađena u Hrvacama, a podignuta je za Burija Treboka, koji je bio *miles cohortis Aquitanorum*. Druga je stela pronađena u kasnocarskoj grobnici u Dugopolju. Natpis nije sačuvan, ali se stela s obzirom na koncentraciju postrojbi koje su bile smještene u Tiluriju i s obzirom na prikazane motive, tumači kao vojnička (Cambi, 2001, 1994). Uz štit na njoj je, isto kao i na steli iz Marušića, prikazana i truba. Dlijeto i svrdlo naizgled se ne mogu povezati sa vojskom. Međutim, različite vrste alata nalazimo na jednoj vojničkoj steli iz Tilurija. Zbog oštećenja natpisa nije sigurno jeli Sekst Klodije bio *miles legionis VII Claudia pia fidelis, XI Claudia pia fidelis ili IV Flavia felix*. Na steli su prikazani šestar, kutomjer, čekić i visak (Tončinić, 2007; Tončinić, 2011, 48–49 kat. br. 25). Na cijelom nizu spomenika XI. legije *Claudia pia fidelis* iz Burna također nailazimo na prikaze poljodjelskog, kamenoklesarskog i tesarskog alata (Maršić, 2007; Tončinić, 2017). Ostale predmete prikazane na steli iz Marušića nije moguće povezati s vojskom. Ležaj (*lectus*) i klupica (*scamnum*) simbolički se mogu povezati s prikazima tipa Totenmahl, isto kao i prikazi konja i sluge. Posljednji predmet, abakus (?) i njegovo značenje na spomeniku za sada ostaju nejasni.

1898. god. Cetinsku krajinu pogodio je potres u kojem je pogotovo stradao triljski kraj (Vrgoč, 2010, 59–60). Potres je oštetio i crkvu Svetog Petra na Gardunu,

ument is defined as military stela due to its motives and concentration of military units stationed in *Tilurium* (Cambi, 2001, 1994). The motif of a shield is complemented by a trumpet, similar to the stela from Marušić. Chisel and auger seemingly cannot be related to military, but different tools are represented on one stela belonging to a soldier from *Tilurium*. Due to damage of the inscription it is not clear if *Sextius Clodius* served as *miles legionis VII Claudia pia fidelis, XI Claudia pia fidelis* or *IV Flavia felix*. The composition contains representations of a divider, protractor, hammer and plummet (Tončinić, 2011, 48–49 no. 25, 2007). The whole range of monuments of the *legio XI Claudia Pia Fidelis* from *Burnum* contain representations of different tools used for agriculture, stonemasonry and woodworking (Maršić, 2007; Tončinić, 2017). Other depicted artefacts cannot be related to military. Bed (*lectus*) and a small bench (*scamnum*) have symbolical correlations with the representations of Totenmahl type, same as representations of a horse and servants. The meaning of the last object on the monument, *abacus* (?), is for now unclear.

The Cetina Krajina was struck by the earthquake in 1898, when a Trilj area was particularly devastated (Vrgoč, 2010, 59–60). The earthquake also damaged the Church of St. Peter on Gardun, which was thoroughly restored in 1904. Construction of a mortuary at the cemetery is dated in this period whose facades have two monuments – the fragments of the altar with the reliefs of the stars and crescent (Photo 6), along with the upper part of the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 7), who was as a *veteranus legionis VII*. The stela was found in 1831 according to *CIL*, but was broken and reused in two different locations of the village. Not long after the morgue was lifted, more precisely in 1909, the lower part of this stela was reused and inserted as a transom of a stone house in Gardun, located to the south of the fortress (Photo 8) (*CIL* III 2710; Tončinić, 2011, 34–36 no. 12). The lower part of the stela is decorat-

koja je temeljito obnovljena 1904. god. U ovo doba datira izgradnja mrtvačnice na groblju uz crkvu u čije su pročelje ugrađena dva spomenika – ulomak žrtvenika s reljefima zvijezde i polumjeseca (slika 6) te gornji dio stele Gneja Domicija (slika 7), koji je bio *veteranus legionis VII*. Stela je prema CIL-u pronađena 1831. god., ali je s vremenom razlomljena i ponovno upotrijebljena na dvije različite lokacije u selu. Nedugo nakon podizanja mrtvačnice, točnije 1909. god, i donji dio ove stele je ponovno upotrijebljen te ugrađen kao nadvratnik kamene kuće u Gardunu, smještene južno od logora (slika 8) (CIL III 2710; Tončinić, 2011, 34–36 kat. br. 12). Donji dio stele ukrašen je reljefnim prikazom dvokrilnih vrata koji je karakterističan za spomenike VII. legije u Dalmaciji (Tončinić, 2011, 15–21, 149–158).

U Tiluriju postoji još nekoliko antičkih spomenika koji su uzidani u seoske građevine, ali na njima nije navedena godi-

ed with a relief representation of the double door, characteristic for the monuments of the Seventh legion in Dalmatia. (Tončinić, 2011, 15–21, 149–158)

In *Tilurium* there are several other ancient monuments that were inserted in rural buildings without an engraved year or containing any other information about the period when they were constructed. These are the buildings not yet recorded on the Grimani's cadastre from 1756 to 1758. Considering the construction activity of the Trilj area in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, documented among other things with spolia, in it can be assumed that they were built in that period as well. First of all, a doorjamb should be mentioned at the entrance to the cemetery around the church of St. Peter, for which a granite column was used (Photo 9). In the hamlet of Pezelj in Gardun, on the estate of Pavao (Ćirin) Pezelj, a smaller fragment of a stela (Pho-

Slika 6: Žrtvenik s reljefima zvijezde i polumjeseca na mrtvačnici uz crkvu sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0281 i 0278).

Photo 6: Altar with the reliefs of a star and crescent on the cemetery of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0281 i 0278).

Slika 7: Stela Gneja Domicija na groblju na mrtvačnici uz crkvu sv. Petra na Gardunu (Ante Verzotti)

Photo 7: Stela of Gnaeus Domitius on the cemetery of St. Peter on Gardun (Ante Verzotti)

to 10) is inserted inside the room now used for meat smoking, which explains the great damage to the monument. The monument does not contain a full depiction of an aedicule or naiskos in its upper part, and as in previously mentioned examples, we do not have any preserved information about the deceased or elements for dating. For *Tilurium* and its soldiers the stelae of the architectonic type with the motif of the gate are more common, such as the one known to us from the stela of *Gnaeus Domitius* (Photo 8). The same motif is found on the fragment of the stela inserted upside down on the house in the Pezelj hamlet on Gardun (Photo 11), where only the two upper panel doors are decorated with the relief of the lion head holding the door knock in its mouth. Although the fragment is modest, it can be ascribed with a degree of certainty that it belonged to a stela of a soldier who served in *Tilurium*. To the southwest of the fortress, in the hamlet of Banići, a fragment of the Roman altar (Photo 12) was built into the structure of an old stone house. Only the base of the monument,

Slika 8: Stela Gneja Domicija u selu Gardun (GAR 16-dig0296 i Ante Verzotti)

Photo 8: Stela of Gnaeus Domitius in the village of Gardun (GAR 16-dig0296 and Ante Verzotti)

na, niti za sada raspolažemo s drugim podatkom o godini njihove izgradnje. Redom je riječ o građevinama koji još nisu ucrtane na Grimanijevom katastru iz 1756 – 1758. godine. Sudeći po građevinskoj aktivnosti koja je, među ostalim i spolijima, dokumentirana u triljskom kraju u drugoj polovici 19. st. i na početku 20. st., opravdano se može pretpostaviti da su i oni uzidani u tom razdoblju. – Kao prvo treba spomenuti dovratnik na ulazu u groblje oko crkve sv. Petra, za koji je iskorišten granitni stup (slika 9). Na Gardunu, u zaseoku Pezelji, na imanju Pavla (Ćirin) Pezelja, manji je ulomak stele (slika 10) ugrađen unutar prostorije koja se danas upotrebljava kao sušara, što objašnjava zatečenu veliku oštećenost spomenika. Unatoč tome može se reći da je riječ o još jednom primjerku stele koja u svom gornjem dijelu nema potpuni prikaz edikule ili naiska, ali kao i kod prethodnih primjeraka nemamo sačuvanih podataka o pokojniku, niti elemenata za dataciju. Za Tilurij i vojnike iz Tilurija mnogo su karakterističnije stele arhitektonskog tipa s motivom vrata kakav nam je poznat sa stele Gneja Domicija (slika 8). Isti motiv nalazi se na ulomku naglavačke ugrađenom na kuću u zaseoku Pezelji na Gardunu (slika

Slika 9: Dovratnik na ulazu u groblje sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0276)
Photo 9: A doorjamb at the entrance to the cemetery around the church of St. Peter on Gardun (GAR 16-dig0276)

Slika 10: Stela u sušari Pavla Pezelja na Gardunu
Photo 10: Stela on the estate of Pavao Pezelj in the hamlet of Pezelj on Gardun

11) gdje su od cijele stele sačuvana samo dva gornja polja vrata ukrašena reljefnim prikazom lavlje glave koja u ustima drži alku za kucanje. Iako je ulomak skroman, sa sigurnošću se može reći da je pripadao steli nekog vojnika koji je služio u Tiluriju. Jugozapadno od logora, u zaseoku Banići, ulomak rimskog žrtvenika (slika 12) ugrađen je u konstrukciju stare kamene kuće. Sačuvana je samo baza spomenika i donji dio natpisnog polja sa zavjetnom posvetom i reljefnim ukrasom u obliku vijenca od hrastova lišća (*corona civica*). S obzirom da se ovaj motiv javlja na spomenicima od augustovskog vremena, žrtvenik s velikom sigurnošću možemo datirati u 1. stoljeće.

Korištenje rimskih kamenih spomenika u različite svrhe nastavilo se do danas. O tome svjedoči već spomenuta stela sa triljskog groblja (slika 2), koja je 1999. god. ponovno iskorištena kao pokrov recentnog groba. Zanimljiv primjer je i zavjetni žrtvenik vojnika Valerija, koji je najvjerojatnije bio posvećen Jupiteru, a nakon što je izdubljen sa stražnje strane, pretvoren je u kamenicu za vodu (Demicheli, 2011, 84, 97 kat. br 18). Manje destruktivan primjer je ulomak pravokutne baze stupa koji je naknadno iskorišten kao ograda (slika 13). Ulomak profiliranog luka i grede do danas se koriste kao sjedišta uz crkvu sv. Petra Apostola na Gardunu (slika 14).

Zaključak

Pregled spolija dokumentiranih u triljskom kraju pokazuje da je najkasnije u kasnoj antici došlo do drastične promjene u organizaciji prostora, koja se očituju u prenamjeni pojedinih građevina i/ili njihovoj potpunoj destrukciji, ali i u prenamjeni pojedinih spomenika. Destrukcija logora, logorskih građevina i spomenika kontinuirano se nastavila do u 20. st. Pri tome niti jedan spomenik nije ponovno iskorišten kako bi ispunjavao svoju izvornu namjenu. U kasnoantičkom razdoblju spomenici su iskorišteni kao građevinski materijal u nasipu, te za izgradnju grob-

lower part of the inscription field with the dedication and relief embellishment of the *corona civica* wreath are preserved. Considering that this motif appears on monuments in the Augustan period, the altar can be dated with great certainty into the 1st century.

The use of Roman stone monuments for various purposes continued to this day. This is evidenced by the already mentioned stela from the Trilj cemetery (Photo 2), which was reused in 1999 as a covering of the recent grave. An interesting example is the votive altar of a soldier Valerian, which was most probably dedicated to Jupiter and after being drilled on its backside, was turned into a water stoup (Demicheli, 2011, 84, 97 no. 18). Less destructive example is the fragment of the rectangular base of the column which was subsequently used as a fence (Photo 13). The section of the moulded arch and the beam are now used as seating areas next to the church of St. Peter Apostle in Gardun (Photo. 14).

Conclusion

The overview of the spolia documented in the Trilj area shows that at the latest in the Late Antiquity, there was a drastic change in the organization of space, manifested in the transformation of individual buildings and / or their complete destruction as well as in the reuse of individual monuments. Destruction of the fortress, its infrastructure and monuments continued until the 20th century. No monument was reused to fulfil its original purpose. In the Late Antiquity period, the monuments were used as building material in the embankment and for the construction of tombs. For the construction of Nutjak during the wars against the Ottomans, monuments of *Tilurium* were used as building material. With the resettlement of Gardun after the expulsion of the Ottomans, the economic and demographic development of the Trilj area in the second half of the 19th century, destruction and transfor-

Slika 11: Ulomak stele u zaseoku Pezelji na Gardunu (GAR 16-dig0379 i 382)
Photo 11: Fragment of stela in the hamlet of Pezelj on Gardun (GAR 16-dig0379 and 382)

Slika 12: Žrtvenik u zaseoku Banići na Gardunu (GAR 16-dig0299)
Photo 12: Roman altar in the hamlet of Banići on Gardun (GAR 16-dig0299)

Slika 13: Baza stupa iskorištena kao ograda na Gardunu (GAR05-dig1709)
Photo 13: Base of the column used as a fence on Gardun (GAR05-dig1709)

Slika 14: Ulomak profiliranog luka i grede uz crkvu sv. Petra na Gardunu (GAR 16-dig0284)
Photo 14: Moulded arch and a beam used as seating areas next to the church of St. Peter Apostle in Gardun (GAR 16-dig0284)

nica. Za izgradnju Nutjaka u vrijeme ratova protiv Osmanlija spomenici iz Tilurija korišteni su kao građevinski materijal. Ponovno naseljavanje Garduna nakon protjerivanja Osmanlija te gospodarskim i demografskim razvojem triljskog kraja u drugoj polovici 19. st. destrukcija i prenamjena su doživjele svoj vrhunac. Spomenici su iskorišteni kao građevinski materijal u nasipu puteva ili su jednostavno kao nepotreban materijal deponirani na suhozidima i gomilama. Jedna stela iskorištena je kao pokrov groba (slika 2), a najčešće su spomenici korišteni za izgradnju novih objekata. Iako su najčešće uzidani s licem prema van, niti u jednom slučaju nije jasno moguće utvrditi namjeru graditelja da se spomenik, sačuva, prezentira ili koristi kao ukras. Naime, samo dva spomenika (slika 7 i 12) uzidana su u izvornoj orijentaciji na pristupačnom i vidljivom mjestu bez da su to praktični razlozi nalagali. Za razliku od toga pojedini spomenici su uzidani naglavačke (slika 3 i 11) ili/i na nepristupačnom mjestu (slika 3, 10 i 11). Spomenici su vjerojatno iz praktičnih razloga okretani s licem prema van. Na taj je način vjerojatno bila potrebna manja dodatna obrada spomenika, jer je njihova poleđina često izvorno ostala nedovršena. Da su praktične potrebe bile ključne donekle potvrđuje i činjenica da su spomenici korišteni na mjestima gdje su svojom veličinom graditeljima mogli olakšati konstrukcijske zahtjeve. Najčešće kao dovratnici (slika 5), nadvratnici (slika 4 i 8), pragovi (slika 11) ili ograde (slika 13). Zahvaljujući ovoj praksi ipak su brojni i vrijedni spomenici iz Tilurija ostali sačuvani. Jedan je spomenik prenamijenjen u uporabni predmet, odnosno kamenicu za vodu. Iako nije moguće utvrditi namjeru graditelja da se spomenik sačuva, prezentira ili koristi kao ukras, praktična potreba spomenike je najčešće smjestila licem prema van i već time uglavnom na vidljiva i manje više pristupačna mjesta. U konačnici su spomenici time sačuvani i prezentirani, a i služe kao ukras na tradicionalnoj arhitekturi triljskog kraja koja je u međuvremenu i sama postala

mation have reached its culmination. The monuments are used as building material in the embankment of paths or simply as unnecessary material deposited on dry-stone walls and piles. One of the stelae was used as a cover of the tomb (Photo 2), while the most of the monuments were used for the construction of new buildings. Although they are most often incorporated facing outwards, it is not possible to ascertain the intention of the builder for monument to be preserved, presented or used as a decoration. Only two monuments (Photo 7 and 12) were built into the original orientation in an accessible and visible place, lacking any practical reasons for it. In contrast, some monuments are inserted upside down (Photo 3 and 11) and or / in an inaccessible place (Photo 3, 10 and 11). Monuments are likely to be turned facing out for practical reasons. In this way probably a minor additional processing of the monuments needed because their back-drop was often left unfinished. Evidence for practical needs being crucial is the fact that the monuments were used in places where their construction size could reduce the construction requirements. Most often as doorjambs (Photo 5), transoms (Photo 4 and 8), thresholds (Photo 11) or fencing (Photo 13). Thanks to this practice, however, numerous and valuable monuments from *Tilurium* have been preserved. One monument was reused as a usable object, i. e. a water stoup. Although it is not possible to determine the builder's intention to preserve, present or use a monument as a decoration, the monument is due to practical reasons usually located facing outwards on visible and more or less accessible places. In this way, the monuments are preserved and presented, and they serve as a decoration on the traditional architecture of the Trilj, which itself has become cultural heritage. The analysis of the structures in which the monuments were used as spolia indicates that special attention is needed for these structures in the future research. Various forms of embankments, pits, drystone walls or other

spomenikom. Analiza struktura u čijoj su izgradnji spomenici iskorišteni kao spoliji ukazuje na pažnju koju je ne samo u triljskom kraju potrebno u budućnosti posvetiti tim strukturama. Različiti oblici nasipa, gomile, suhozidi i drugi oblici međa, pa nažalost i tradicionalne građevine od sredine 20. st. sve više nestaju u naletu nove destrukcije i prenamjene prostora koje se kriju iza suvremene industrijalizacije i urbanizacije. Često ih kao „prepreke napretka“ nije moguće spasiti, ali kao primjeri ranijih destrukcija i prenamjena prostora navedene strukture, kako smo pokazali, često krije spolije koje su vrijedan spomenik naše antičke prošlosti.

forms of confines and unfortunately both traditional buildings from the mid-20th century are increasingly disappearing into the flames of new destruction and transformation of space behind modern industrialization and urbanization. Often, as “obstacles to progress” they cannot be preserved, but as examples of earlier destruction and transformation of the space, as we have shown, it often conceals the spolia that are a valuable monument to our ancient past.

- Abramić 1940** - M. Abramić, Historijski natpis iz Garduna, Vjesnik za arheologiju historiju dalmatinsku 51, 1940, 225–229.
- Alföldy 1987** - G. Alföldy Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, in: Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962 - 1985, Amsterdam, 1987, 239–297.
- Andreis 2001** - M. Andreis, Stanovništvo Župe sv. Mihovila Arhandela u Trilju u 19. stoljeću. Demografska i antroponijska analiza na temelju podataka iz matičnih knjiga krštenih, Trilj, 2001.
- Betz 1939** - A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Abhandl. d. Archäol. -epigraph. Seminars d. Univ. Wien. N. F. 3. Baden b. Wien, 1939.
- Cambi 2001** - N. Cambi, Dugopolje u antici, u: A. Gulin, (Ed.), Dugopolje. Zbornik radova Općine Dugopolje, Zagreb, 2001, 79–108.
- Cambi 1994** - N. Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86 (1993), 1994, 147–181.
- Demicheli 2011** - D. Demicheli, Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i Zbirke franjevačkog samostana u Sinju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, 2011, 69–97.
- Dukić 2001** - J. Dukić, Crkva sv. Mihovila u Trilju: (1901. - 2001.), Trilj, 2001.
- Gunjača 1937** - S. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tuliruma, Split, 1937.
- Ivčević 2002** - S. Ivčević, Metalni nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. - 2006. godine, Zagreb, 2014, 147–223.
- Kovačić 1989** - S. Kovačić, Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima, in: Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti, Zbornik Cetinske krajine, Knjiga 4, Sinj, 1989, 145–166.
- Maršić 2007** - D. Maršić, Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), in: Marguš, D. (Ed.), Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni Park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5.-8. Listopada 2005, Šibenik, 2007, 203–228.
- Medini 1984** - J. Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjska krajine, in: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, Split, 1984, 107–126.
- Milošević 1998** - A. Milošević, Arheološka topografija Cetine, Split, 1998.
- Radan 2016** - M. Radan, Dokumentiranje i kataloška obrada antičkih spolija na području grada Trilja, Split, 2016.
- Ritterling 1924** - E. Ritterling, Legio. Bestand, Verteilung und kriegerische Betätigung der Legionen des stehenden Heeres von Augustus bis Diocletian. Paulys Realencyclopädie Classischen Altertumswissenschaft Band XII 1, 1924
- Sanader 2000** - M. Sanader, Kasnocarska grobnica iz Vojnića. Opuscula archaeologica 23–24, 2000, 225–236.
- Sanader, Tončinić 2010** - M. Sanader i D. Tončinić, Gardun - antički TILURIUM = Gardun – The Ancient TILURIUM, in: I. Radman-Livaja (Ed.), Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj – The Finds of the Roman Military Equipment in Croatia, Zagreb, 2010, 33–53.

Sanader, Tončinić 2013 - M. Sanader, D. Tončinić, Das Projekt Tilurium, in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (Eds.), Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference = Militaria als Grabbeilage. Akten Der 17. Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 2013, 411–433.

Sanader, Tončinić 2014 - M. Sanader i D. Tončinić, Nepokretni nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. – 2006. godine, Zagreb, 2014, 31–94.

Šašel, Šašel 1986 - A. Šašel i J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana, 1986.

Schallmayer al. 1990 - E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf (Eds.), Der Römische Weihebezirk von Osterburken. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Stuttgart 1990.

Šeparović 2014 - T. Šeparović, Numizmatički nalazi, in: M. Sanader et al., Tilurium III. Istraživanja 2002. - 2006. godine, Zagreb, 2014, 293–329.

Soldo 1989 - J. Soldo, Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, u: Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti, Zbornik Cetinske krajine, Knjiga 4, Sinj, 1989, 81–144.

Soldo 1997 - J. A. Soldo, Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću: knjiga druga, Sinj, 1997.

Tabak et al. 2010 - A. Tabak, D. Petričević, I. Alduk, Utvrda Nutjak, in: T. Šeparović, Lj. Gudelj, T. Marasović, (Eds.), Zbornik Stjepan Gunjača i Hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština 1. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i Hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače Split 3. - 6. studenog 2009, Split 2010, 425–439.

Tončinić 2003 - D. Tončinić, Koštani i drugi nalazi s Garduna, in: M. Sanader, Tilurium I: Istraživanja = Forschungen: 1997.-2001, Zagreb, 2003, 257–270.

Tončinić 2007 - D. Tončinić, Werkzeugdarstellungen auf einer Grabstele aus Tilurium, in: Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler, Innsbruck, 2007, 259–264.

Tončinić 2011 - D. Tončinić, Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije = Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia, Split 2011.

Tončinić 2017 - D. Tončinić, Das Alltagsleben des Soldaten. Die Ikonographie des täglichen Lebens auf den Grabsteinen der XI. Legion in Dalmatien. Supl. Rev. Archéologique L'Est., 2017.

Tončinić, Ivčević 2013 - D. Tončinić i S. Ivčević, Das Projekt Tilurium – Waffendarstellungen auf Grabstelen aus Tilurium, in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (Eds.), Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference = Militaria als Grabbeilage. Akten Der 17. Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 2013, 493–516.

Vrbanc 2012 - P. Vrbanc, Cohors VIII Voluntariorum Civium Romanorum na području rimske provincije Dalmacije, diplomski rad, Zagreb, 2012.

Vrgoč 2010 - M. Vrgoč, Pregled povijesti grada Trilja, Trilj, 2010.

Zaninović 2008 - M. Zaninović, Beneficarii consularis na području Delmata = Beneficarii consularis in the territory of the Delmatae. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24, 2008, 181–184.

Zaninović 1996 - M. Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, in: Od Helena do Hrvata, Zagreb, 1996, 280–290.

Касноантичка некропола у
Ибричевини, Подгорица, Црна Гора

Late Antique Necropolis in Ibričevina,
Podgorica, Montenegro

Милош М. Живановић
Центар за конзервацију и археологију Црне Горе
Његошева бб
81250 Цетиње, MNE
pufferz@gmail.com

904:726.825(497.16)

Апстракт:

Рад, произашао из необјављене документације истраживања 1982. године, обрађује некрополу у Ибричевини, градском насељу Подгорице, од које је истражена само засведена гробница и гроб с зиданом конструкцијом. Поред ових скромних остатака некрополе рекогносцирањем је откри-вен још један локалитет у непосредној околини који свједочи о римској при-сутности у непосредној околини града Доклеје.

Кључне ријечи: некропола, касна антика, гробница, крчаг

Abstract:

This paper is a product of the unpublished documentation from the excavations in 1982. It concerns the necropolis in Ibričevina, part of Podgorica, and from it there is only a vaulted tomb and a grave with walls discovered. Beside the humble remains of the necropolis, another site has been discovered through surveying, nearby, testifying a Roman presence in the area around Doclea.

Keywords: necropolis, Late Antiquity, tomb, pitcher

Једно краткотрајно истраживање заштитног карактера 1982. године бацило је свјетлост на два античка локалитета која се налазе у Подгорици. Радове је руководила колегиница Вера Дрецуна која се недавно упокојила иза себе оставивши богату археолошку и музеолошку документацију на чијем се дијелу темељи овај рад.

Истраживања су захватила само мали дио касноримске некрополе која је формирана у Ибричевини, на углу улица X Црногорске бригаде и Љубе Ненадовића, сада густо насељеном градском насељу (сл. 1). Приликом изградње куће власник имања је наишао на касноантичку гробницу на свод што је био повод да тада ЈУ Музеји и галерије Титограда спроведе заштитна истраживања.¹

A very short excavation was taken out in 1982, throwing light on two antique sites in Podgorica. The work was carried out by Vera Drecun; she passed away recently and left a huge amount of archaeological documentation on part of which this paper is based.

The excavation covered a small part of the Late Roman necropolis formed in Ibricevina, on the corner of the street X Crnogorske Brigade and Ljube Nedović, now very densely populated (Fig. 1). During the building of a house, the owner discovered a vaulted Late Antique tomb, and he decided to inform the Museum and Gallery of Titograd, that in turn carried out rescue excavations.¹

The place was called Kalota by local population, indicating that the locals in Ibricevina had previously found similar

Сл. 1 - Положај локалитета Ибричевина и Какаритски град
Fig. 1 - Location of the site Ibricevina and Kakaritski grad

¹ Истраживања су трајала свега десетак дана у децембру 1982. и јануару следеће године. У археолошким радовима учествовали су, поред Vere Drecun, археолога Музеја, и археолози О. Велимировић-Жижић и М. Правиловић из Археолошке збирке. Фотографије је урадио М. Крпуљевић и М. Правиловић а цртеже осим поменутих археолога и архитекта Вајо Кнежевић.

¹ The excavations lasted for 10 days in December 1982 and in January the following year. In the excavations, aside of Vera Drecun, archaeologists from the local museum also took part: archaeologists O. Velimirović-Žižić and M. Pravić. The photography was done by M. Krpuljević and M. Pravić, while the technical documentation was done by the afore mentioned archaeologists and the architect Vajo Knezević.

Само мјесто мјештани су звали Калоте што индицира да су становници Ибричевине и прије налазили на сличне засведене гробнице. По њиховом казивању приликом копања темеља за куће на ширем простору изнад Марковог потока наилазило се на гробне конструкције и људске кости.

У склопу ових заштитних истраживања обављено је и рекогносцирање уже околине налазишта. Том приликом недалеко од Ибричевине у правцу сјеверозапада на потесу подножја брда Какаритске горе уочен је још један римски локалитет тзв. Какаритски град.

Некропола у Ибричевини

Некропола се простире на благом узвишењу (сл. 2) тј. десном бријегу Марковог потока, близу ушћа у Рибницу. Према ондашњим сазнањима сакупљеним углавном усменим саопштењима мјештана некропола је захватала јужну падину брежуљка и простира се западно у дужини од око 200м пратећи ток Рибнице тј. сада улице Гоце Делчева. Вјероватно је била организована терасасто али је данас предиио употпуности измијењен. Поток и његове терасе су девастиране изградњом кућа те је рељеф шире области слабо видљив.

Гробница

Засведена гробница (сл. 3–5) се налази отприлике у центру брежуљка, укопана у конгломерат и озидана уз њега употребом ломљеног и притесаног камена и малтера. Просјечна дебљина зидова износи 0,40 м. Зидни слог је изведен у неправилне хоризонталне редове са дебелим широким фугама. Засведена је ломљеним плочастим каменом. Свод с унутрашње стране није посебно обрађен, видљиви су трагови дрвене оплате са на појединим мјестима широким разливима кречног малтера. Под је од кречног малтера. На источној страни зид је надзидан тако

vaulted tombs in this area. According to their testimonies, during digging for the house foundation on a wider area above Markov potok (Marko's stream), they encountered grave constructions and human bones.

During these excavations, there was surveying taken out on the wider area around the find spot. In this opportunity, not far from Ibričevina, towards northwest in the foothills of the hill of Kakaritska Gora (hill), another Roman site was identified, called Kakaritski Grad.

Necropolis in Ibričevina

The necropolis is located on a higher ground (Fig. 2), on the right bank of Markov Potok, close to the confluence with Ribnica. According to information from back then, mainly gathered through interviewing the locals, the necropolis covered the southern area of a small hill and spread out westward for about 200 m, following the Ribnica river. Today, north part area of the street Goce Delčev. It was most probably organized in terraces, but today the area is completely changed. The stream and its terraces have been devastated by the building of houses, so the relief of the entire area is not easily visible.

Сл. 2 - Изглед некрополе у Ибричевини 1982. године
Fig 2 - The look of the necropolis in Ibričevina in 1982

Сл. 3 - Гробница, затечено стање
Fig. 3 - The tomb, the state of affairs

да имитира прочеље куће правоугаоног облика. Испод њега по средини се налази отвор за уношење покојника запечаћен једном већом каменом плочом. Плоча је с спољашње стране грубо исклесана а с унутрашње фино обрађена са удубљењем које указује да се ради о сполији. Стране отвора су фино замалтерисане а изнад је постављена већа камена плоча као надвратник.

На сјеверном и јужном зиду гробнице са унутрашње стране на просјечној висини од 0,83 м налазе се правоугаона удубљења (димензија око 0,10 x 0,10 x 0,08 м) (сл. 5) која представљају лежишта од дрвених греда које су служиле као подупирачи за шаловање конструкције свода.

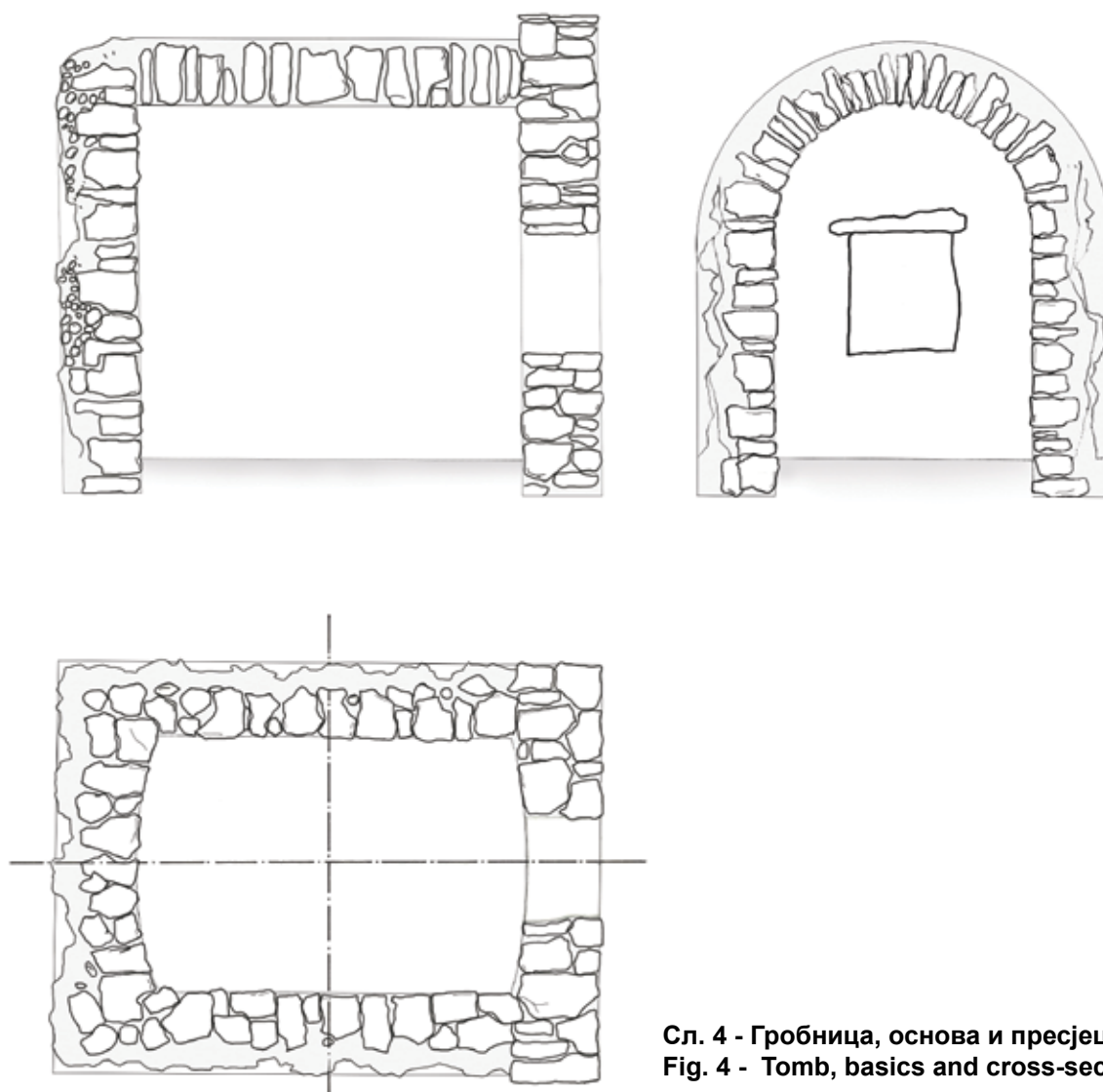
Покривена је двосливним кровом који се састоји од тегула спојених на саставцима с имрексима (сл. 6). Обје косине састојале су од 10 тегула распоређених у два реда а спојеви попречно са по два имбрекса. На врху нису откривени остаци који би указивали да су имбрекси били и на самоме врху крова. Једна од тегула има печат радионице веома риједак јер је анепиграфски (сл. 7). Ради се о стилизованом флоралном мотиву који је постављен унутар правоугаоног поља и за сада нема директне аналогије. Недавне студије овакве печате објашњавају додатним ознакама као индетификацију одређених радионица унутар *фиглине* чији се рад хронолошки повезује за раноимперијални период (Ferrari 2015,

The tomb

The vaulted tomb (figs. 3 - 5) is positioned in the central part of the small hill, dug in a conglomerate strata and built right next to it, using broken and bruted stones connected with mortar. The average width of the discovered walls is 0.40 m. The rows are irregularly horizontal with wide gaps. The vault is made with broken stone slabs. On the inner side it is not worked at all, traces of a wooden covers can be noticed in separate places, as well as limestone mortar. The floor is also made of limestone mortar. On the east side there is a wall imitating a facade of a house with a rectangular shape. Underneath it in the middle there is an opening to bring in the deceased, sealed with a large stone slab. The slab is roughly worked on the outer side while on the inner side it is finely made, with visible indentations that identify it as a spolia. The sides of the opening were closed with mortar, and above them a larger stone slab was placed as a transom.

On the northern and southern side of the tomb, on the inner side on an average height of 0.83 m, there are rectangular indentations (dimensions: 0.10 x 0.10 x 0.08 m)(fig. 5). They are identified as the bedding for wooden beams that served as recliners for the formwork on the vault.

Covered with a double-pitch roof consisted of tegulae connected with imbrices (Fig. 6). Both sides of the roof were made of 10 tegulae, in two rows, connected transversely with imbrices. At the top there were no remains suggesting the presence of imbrices on the high end of the roof. One of the tegulae has an imprint of a workshop, which is very rare, since it is anepigraphic (Fig. 7). It is a stylized floral motif set inside a rectangular field and so far without analogy. Recent studies of this type of seals have explained the additional markings as identification for certain workshops inside the *figline*. *Chronologically, they can be connected to the Early Imperial period (Ferrari 2015, 7-98, fig. 10).*

Сл. 4 - Гробница, основа и пресеци
 Fig. 4 - Tomb, basics and cross-sections

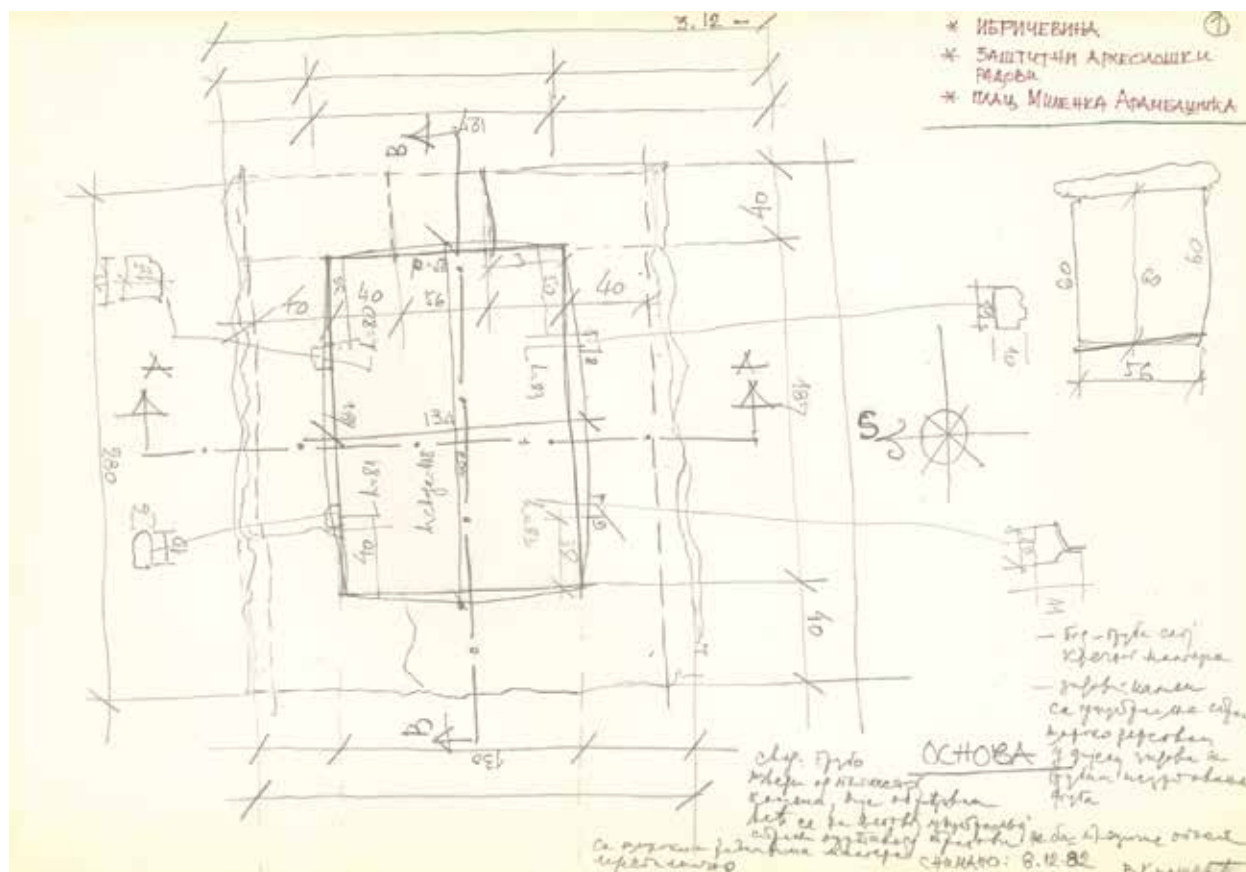
7–98, fig. 10.).

Димензије унутрашњег простора гробнице: 1,90 x 1,30 м. Оријентисана исток-запад.

У шуту изнад откривена је гвоздена игла и жица сасвим вјероватно савременог датума а унутра три клина (сл. 11). Када је пробијена булдожером у њој се налазила велика количина људских костију (фемури, карлица, фрагментована лобања). Међутим, у међувремену док истраживања нису започета већина њих је извађена. Највјероватније је тада и опљачкана. Сем отвора који је направио булдожер нису забиљежена ранија пробијања.

The dimensions of the inside of the tomb are 1.90 x 1.30 m, and it is oriented east-west.

In the destruction layer above, an iron needle and wire, most probably from modern times, were discovered, as well as three nails (Fig. 11). When it was breached with the bulldozer there was a huge amount of human bones present (femurs, pelvises, fragmented craniums). In the meantime, before the start of the excavations, they were all taken out. It was most probably robbed at the same time. Except for the opening that the bulldozer made, there are no earlier breaches noticeable.

Сл. 5 - Гробница, основа с мјерама / Fig. 5 - The tomb, the basis of the measures

Гроб

Дјелимично оштећен гроб нађен на шест метара источно од гробнице (сл. 8). Зидан је употребом камена, малтера и облутака а унутрашње стране зидова су угрубо омалтерисане. На основу дјелимично очуваних остата горње конструкције примјеђено је да је био покривен двосливним кровом од тегула и имбрекса. Дно је покривено са три опеке црвене и жуте боје конвексног пресека.

Димензије: 1,97 x 0,50 x 0,96 м. Оријентација исток-запад са благом девијацијом према сјеверу.

У гробу је вршено сахрањивање два пута на шта упућује фрагментован скелетни материјал гдје су уочене најмање двије индивидуе (сл. 9). У сјевероисточном углу гроба пронађен је керамички крчаг којег одликује крушколик реципијент, цилиндричан врат, благо разгнут обод и прстенаста високо издигнута стопа (сл.

Grave

Partially damaged grave, discovered 6 meters towards east of the tomb (Fig. 8). It was made of stone, mortar and pebbles, while the inner sides were roughly covered with mortar. On the base of the partial remains of the upper construction, it can be noticed that it was covered by a double-pitch roof made of tegulae and imbrices. The bottom is covered with three bricks, red and yellow colored, with a convex section.

Dimensions: 1.97 x 0.50 x 0.96 m. Orientation east-west with a slight deviation towards north.

There are two burials in the grave, based on the analysis of the skeletal remains, pointing towards two individuals (Fig. 9). In the northeastern corner of the grave a clay pitcher was discovered with a pear-shaped recipient, cylindrical neck, a slightly flaring rim and a tall ring-base (Fig.

Сл. 6- Гробница, детаљ двосливног крова
Fig. 6 - The tomb, the detail of the decolor deck

Сл. 7 - Гробница, опека с печатом радионице
Fig. 7 - The tomb, the brick with the stamp of the workshop

11). Рађен је од глине свијетло наранџасте боје печења, са премазом тамније боје, без трагова бојења. Једна тракаста дршка повезује обод и трбух посуде.

Крчаг нема нама познате дирекне аналогије. Слични по облику високе стопе су примјерци из удаљених провинција Мезије (Цвјетићанин 2006, 61, 66 форме КАГ 83 и 95) и Паноније (Burger 1966, Fig 126. 11, 30; Migotti, Leleković 2013, 251, 253) сви датовани у продукцију 4. стољећа. Али форма не одговара у потпуности и већином се ради о глеђосаним крчазима. Сличности крушколиког рецепијента можемо наћи међу касноаничким прилозима откривеним у некрополама Доклеје (Цермановић-Кузмановић *et al* 1975, 198, тип I/1). Нарочито код крчага који имају нешто здепастију и ширу стопу (Цермановић-Кузмановић 1975, 103, Т. I,1; Цермановић-Кузмановић *et al* 1975, 199, 265, сл. 81 и 154). Међутим, њих карактерише љевкасти обод, жљебљен врат и често сликана декорација што такође одступа од нашег примјерка.

Осим ове двије гробне цјелине истраживањима у Ибричевини регистрована је велика количина античког шута у којем су нађени фрагменти обрађених плоча и неколико дјелова урни. Сасвим вјероватно овај материјал је доспио из непосредне околине приликом копања темеља кућа.

За Ибричевину се такође везу-

11). It was made of clay with a bright orange color, covered with a dark color on the outside. A strip-handle connects the rim and shoulder of the vessel.

The pitcher does not have direct analogies. There are some with similar shape, from the provinces of Moesia (Цвјетићанин 2006, 61, 66 shapes КАГ 83 и 95) and Pannonia (Burger 1966, Fig 126. 11, 30; Migotti, Leleković 2013, 251, 253), all dated to the 4th cent. AD. The shape is not exactly the same though, and most analogies are glazed pitchers. Similarities in the pear-shaped recipient can be found in Late Antique offerings discovered in necropoleis of Doclea (Цермановић-Кузмановић *et al* 1975, 198, тип I/1). *Pitchers with a shorter and wider base are very common* (Цермановић-Кузмановић 1975, 103, Т. I,1; Цермановић-Кузмановић *et al* 1975, 199, 265, сл. 81 и 154). They are characterized by a funnel rim, neck with cannelures and, more often than not, painted decoration which is most definitely not analogous to our sample.

Beside these two graves, during excavation in Ibričevina there is a large amount of antique destruction layers with fragments of worked stone slabs and a couple of fragments of urns. It is most likely that this material got here from the close surroundings, gathered throughout the building of the houses in the area.

There is also a legend of a church in

Сл. 8 - Гроб у току истраживања / Fig. 8 - Grave during the research

је и предање о постојању цркве. Упориште у томе мјештани налазе у великом каменом крсту који је одавде прењет на мало породично гробље уз касарну у Маслинама. Но, ова локална традиција нема утемељења. Крст који је постављен на врху тумула (сл. 10) заправо је средњевјековни надгробни споменик и уколико су подаци о његовом преносу тачне, то само говори о дужој традицији сахрањивања која је постојала у Ибричевини.

Локалитет Какаритски град

Какаритски град се налази на око 1 км сјевероисточно од Ибричевине у подножју западне падине брда Какаритска гора, на подручју насеља Маслине. Када су колеге 1982. године обишли налазиште и сами су се могли увјерити у остатке античких зидова и слојева који индицирају постојање насеља на овом мјесту. Информације су потом

Ibričevina. This got started most probably as a consequence of the large stone cross which was moved to a small family graveyard near the military barrack in Maslina. This local legend is unfounded though. The cross set on the top of a mound (Fig. 10) is actually a Medieval tombstone and if the information about its transfer is correct, it speaks of a longer tradition of burials that existed in Ibričevina.

The site of Kakaritski Grad

Kakaritski Grad is located around 1 km toward northeast of Ibričevina foothill of the western part of Kakaritska Gora, in the area of the modern quarter of Maslina. When the colleagues visited the site in 1982, they saw the remains of antique walls and layers that were indicating the existence of a settlement. The information was then enriched with the descriptions of the locals that erected their houses on top of Roman ruins. According to the in-

допуњене описима мјештана који су над римским рушевинама подигли прве куће. Према њиховом казивању стари зидови су на неким мјестима били сачувани и до 2 м висине и 50 м дужине. Већина становника овог простора искористила је остатке старијих грађевина (надзидала, омалтерисала, искористила за темеље) а једним дијелом их уништила. Описи уских ходника преграђених квадратним и кружним опекама свједоче да су објекти имали хипокауст а помени гробова, гробница са кровом на двије воде и керамичких посуда да се и овдје налазила мања некропола.

Данас је на том мјесту се налази насеље густо збијених кућа. Пар обрађених камена од којих је један дио канала и неколико опека стубића хипокауста уграђених у међе једини су показатељи да се овдје налазе остаци римског налазишта.

У извјештају и пропратној документацији која је направљена након истраживања 1982. године појавила

interviews, the old walls were very well preserved, in some places up to 2 m in height and 50 m in length. Most of the population used the remains of old buildings (used in the masonry as a building material in every possible way), while some of the material was destroyed. The descriptions of the narrow corridors divided by rectangular and circular bricks, point toward a hypocaust system in the objects, while the remains of graves (arched tile graves, pottery) point toward a minor necropolis in this area.

Today this area is comprised of very densely built houses. A couple of worked stones, one part of a channel and several bricks of hypocaust pillars built in the fence of a yard, are the only implications that there are Roman remains in the area.

In the excavation report and the documentation made after the excavations in 1982, there was an idea that Kakaritski Grad can be connected with the settlement Birziminium. Not discussing if Birziminium is to be found in modern Podgorica or Alata, the possibility of this being a Roman outpost with an unknown position cannot be neglected. Until now it was connected to the area above the confluence of Ribnica into Morača, although this theory was never backed by material evidence.

The fertile plain that is occupied by the military barrack in Maslina and close to the Ribnica river have all the necessary preconditions for forming a Roman settlement, although i believe it is too soon for such a claim, since in the surroundings of Doclea there are multiple Villa rusticas, which could also be the case here.

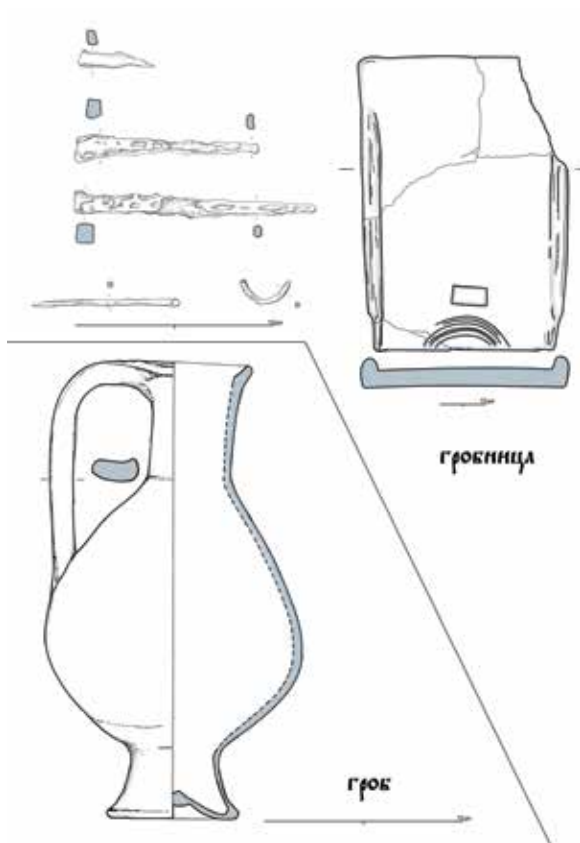
Сл. 9 - Гроб, основа
Fig. 9 - The grave, the base

Сл. 10 - Тумул у Маслинама / Fig. 10 – Tumulus in Masline

се идеја да се Какаритски град може повезати с насељем Бирзиминијумом. Неулазећи у дискусију да ли на простору Подгорице треба тражити Бирзиминијум или Алату свакако треба размотрити могућност да се на овоме мјесту налазила римска станица чији је положај још увијек непознат. До сада се углавном везивала за простор изнад ушћа Рибнице у Морачу иако за такву теорију никада није било материјалних доказа.

Плодна равница коју окупира касарна у Маслинама и близина ријеке Рибнице погодни су услови за формирање римског насеља мада је преурањено износити такве тезе јер није искључено да се ради о вили рустици које су релативно честа појава у широј околини Доклеје.

Сл. 11 - Налази у гробним цјелинама
Fig. 11 - Finds in grave units

Према бројним аналогијама у централном и западном Балкану засведене гробнице из Ибричевине датујемо између 4. и 6. стољећа. Можемо закључити да и гроб припада истом периоду односно да се ради о касноантичкој некрополи, мада фрагменти урни дају наговјештај да постоји и старији хоризонт сахрањивања. На основу незнатних података о Какаритском граду не можемо рећи више сем да се ради о римском локалитету насеобинског карактера. Његова бли-зина са некрополом у Ибричевини може указивати на њихову повезаност па тиме и једновременост. У сваком погледу даљу дискусију могу омогућити само нова истраживања и резултати.

И поред иницијативе тада пионира црногорске археологије да се до тада непознати локалитети заштите или заштитно истраже као и предлога о забрани грађевинских радова било каква реакција Државе је изостала што је условило да се ови локалитети до данас неповратно униште а напори мојих колега забораве. Овај скроман рад њима је посвећен.

According to numerous analogies in the central and western Balkans, the vaulted tomb from Ibričevina can be dated in the period between 4th and 6th cent. AD. We can conclude that the grave belongs to the same period, and that this is a Late Antique necropolis, although the discovered fragments of urns hint at an existence of an older stratum of burial as well. Based on modest information about Kakaritski Grad, we cannot say more except that this is a Roman settlement. Its proximity to the necropolis can lead toward a possible connection with Ibričevina and that they are from the same period. In any case, only new results can add to further discussion.

Even with the initiative of the pioneer of Montenegrin archaeology that unknown sites should be protected or at least excavated with an intent to be conserved and protected, as well as the suggestion that building in this area must be stopped, there is no reaction from the State whatsoever, which contributed toward the irrevocable destruction of sites, and the efforts of my colleagues forgotten. This paper is dedicated to them.

Burger 1966 - A. Sz. Burger, The Late Roman Cemetery et Ságvár, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVIII, 99–234.

Migotti, Leleković 2013 – B. Migotti, T. Leleković, Iskopavanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima kod Đakova u 2007. i 2008. godini, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 227–299.

Ferrari 2015 – I. Ferrari, Bolli laterizi sui ponti della via Traiana, *Diados* 15, Vitebro, 91–110.

Цермановић-Кузмановић 1975 – А. Цермановић-Кузмановић Сликана керамика и њена проблематика, *Старинар* XXIV XXV, Београд, 103–106.

Цермановић–Кузмановић et al. 1975 – А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, *Античка Дукља, некрополе, Цетиње*.

Цвјетићанин 2006 - Т. Цвјетићанин, Касноантичка глеђосана керамика: глеђосана керамика Прве Мезије, Приобалне Дакије, Средоземне Дакије и Дарданије, Београд

Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Dokleje

The Doljani triconchos in the context of Early Christian Doclea

Alexander Manev
Opalchenska str., apt.15
1233 Sofija, 102A, BG
dodgealeman@gmail.com

UDK 904:726.5(497.16)

Apstrakt:

Trikonhos u Doljanima / Zlatica je jedan od najvažnijih i istovremeno najrazmatranijih ranohrišćanskih spomenika u Crnoj Gori. Često ga smatraju srednjovjekovnom crkvom zbog popularnosti trikonhalnih hramova u ovom periodu. Ipak, svetište u Zlatici ima malo dodirnih tačaka sa njima. Na osnovu njegove specifične osnove, tehnike građenja i arhitektonskih karakteristika, ova građevina se može dovesti u vezu sa grupom polikonhalnih ranih martirijuma poznatih sa više lokaliteta na Balkanu. Prvi istraživači su nam ostavili veoma malo arheoloških podataka, ali se na osnovu postojećih analogija hram može datovati u kraj 4. i početak 5. v. n.e. Arhitektonska analiza nije optimalna metoda za datovanje, ali s obzirom na to koliko su arheološki podaci deficitarni, u ovom slučaju predstavlja jedinu opciju. Značaj ove građevine je prepoznat u literaturi. Ipak, ne postoji dovoljno pokazatelja na osnovu kojih bi se trikonhos u Doljanima mogao označiti kao prva episkopska građevina u Dokleji.

Ključne riječi: Ranohrišćanstvo, Hrišćanska arhitektura, Martirijum, trikonhos, Prevalis

Abstract:

The triconchos of Doljani / Zlatica is one of the most important, and at the same time most discussed, early Christian monuments in Montenegro. It has often been recognized as a medieval church due to the vogue of triconch temples in this period. Nevertheless, the sanctuary in Zlatica bears little resemblance to them. Based on its peculiar lay-out, construction technique and architectural characteristics, this building can be affiliated with a group of poly-conch early *martyria* known from several sites in the Balkans. Very little archaeological information has been presented by the original excavators, but the temple can be dated to the end of 4th and the beginning of 5th c. AD, grounded on the extant parallels. Architectural analysis is not the optimal dating method, but since the archaeological context data is so scarce, in this case it is the only option. The significance of the building has been addressed in the literature. Still, there are insufficient indicators present to identify the Doljani triconchos as the first episcopal building of Doclea.

Key words: Early Christianity, Christian architecture, Martyria, Triconch, Prevalis

Provincija Prevalis je jedna od slabo naseljenih regija kasnoantičkog Balkana. Kako veći dio kopnenog dijela njene teritorije čine planine, život u provinciji koncentrisao se duž obale i u ravnoj i plodnoj Zetskoj ravnici. Upravo ovdje se i nalazi većina ranohrišćanskih lokaliteta. Tradicionalno, glavni i najveći grad Dokleja privlačio je najviše interesovanja arheologa. Iako na temeljima rimskog i kasnoantičkog centra nikada nije nastalo moderno naselje, rano hrišćanstvo u njegovom zaleđu još uvijek nije dovoljno proučeno. Razlog su djelimična iskopavanja svih religijskih lokaliteta obavljena prije više decenija. Ovaj rad će se fokusirati na najvažniju ranohrišćansku građevinu izvan gradske teritorije, sa namjerom da se njene karakteristike što je moguće bolje razjasne.

Nakon dvogodišnje istraživačke kampanje 1956-1957 u mjestu Zlatica arheološki kompleks Doljani je postao jedan od najproučavanijih ranohrišćanskih lokaliteta u provinciji Prevalis. Sastoji se od male trobrodne bazilike i izvornog trikonhalnog hrišćanskog hrama (Sl. 1). Južna građevina ima centralnu osnovu sa tri identična polukružna udubljenja, raspoređena oko osmougone osnove. Trolisna dispozicija istaknuta je istovremeno i na unutrašnjim i na spoljašnjim zidovima. Tri konhe usmjerene su ka sjeveru, istoku i jugu. Međusobno nisu povezane. Povezuju ih kratke sekcije zidova, formirajući na taj način osmougono jezgro prostora, kao i izbalansirane simetrične linije objekta. Nad centralnim prostorom uzdizala se kupola. Unutrašnji zidovi bili su prekriveni mermernim pločama. Na zapadu se nalazi narteks, podijeljen na tri sekcije, a sjeverno i južno od njega se otvaraju male pravougaone prostorije. Sjeverna prostorija ima polukružnu nišu na sredini sjevernog zida, kao i bazen za krštavanje uranjanjem u vodu u centru. Ovaj prostor se pouzdano može označiti kao baptisterium kompleksa. Konstrukcija je zidana tehnikom *opus vittatum mixtum* sa opekom nizanom u četiri ili pet redova. Zapadno od narteksa dodat je kvadratni atrijum sa trijemovima

The province of Praevalis is one of the thinly populated regions of Late Antique Balkans. Having most of its inland territory covered in mountains, life in the province concentrated along the coast and in the flat and fertile Zeta plain. This is also where most of the Early Christian sites are located. Traditionally the capital and largest city Doclea concentrated most of the archaeological interest. Although the Roman and Late Antique center was never overbuilt by modern settlement, Early Christianity in its hinterland is still understudied. The reason are the partial excavations in all of the religious sites, which took place decades ago. This paper will focus on an essential Early Christian building outside the city territory, in attempt to clear up its characteristics as far as possible.

Since the two-year long excavation campaign in 1956-1957 in the town of Zlatica, the Doljani archaeological complex has become one of the most discussed Early Christian sites in the province of *Praevalis*. It comprises a small three-nave basilica, and immediately south of it an original triconch Christian temple (Fig. 1). The southern building has a central plan with three identical semicircular recesses, arranged around an octagonal basis. The trilobe disposition is projected both on the inside and outside walls. The three conchs point to the north, east and south. They are not interconnected. Instead, short sections of wall connect them, thus forming the octagonal core of the premise as well as the balanced symmetrical outlines of the building. The central space was domed. The interior walls were covered in marble slabs. To the west a narthex is present, divided into three sections and to the north and south of it small rectangular rooms open. The north room has a semicircular niche in the middle of the northern wall, as well as a baptismal pool for immersion in the center. This premise can convincingly be identified as the *baptisterium* of the complex. The masonry of the structure was executed in the technique of *opus vittatum mixtum* with brick courses of four or five

Imagery ©2018 Google, Map data ©2018 Google 10 m

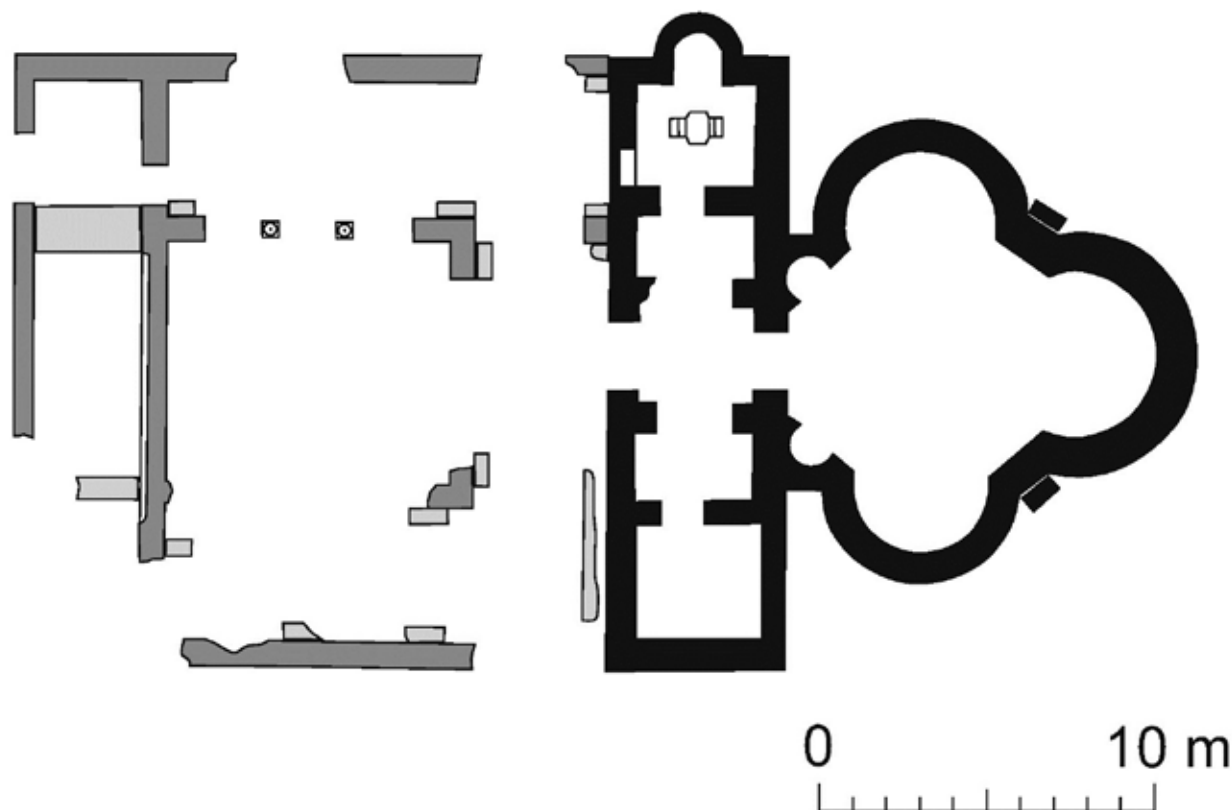
Sl. 1 Ranohrišćanski kompleks na Zlatici (Google Maps, 2018)
 Fig. 1 The Early Christian complex at Zlatica (Google Maps, 2018)

na tri strane (Sl. 2). Enterijer atrijuma sastojao se od stubova i dekorativnih kamenih ploča, pronađenih u štu objekta tokom iskopavanja¹. Dvorište nije dio originalne konstrukcije, što navodi na hipotezu da je dodato u kasnijoj fazi. Hronologija lokaliteta je više puta osporavana. Istraživač je prvobitno datovao cijeli kompleks u period kasne antike, smještajući ga u eru Justinijana². Kasnije je trikonhos povezan sa kasnijim periodom – 9. vijekom, što njegovu izgradnju pripisuje novom slov-

rows. West of the narthex a square atrium is added with porticos on three sides (Fig. 2). The interior of the atrium was fashioned from columns and decorative stone slabs, all found in the debris of the structure during the excavations¹. The courtyard is not part of the original construction, allowing the hypothesis that it was added on a later stage. The chronology of the site has been argued multiple times. Originally, the excavator dated the whole complex to the period of Late Antiquity, specifying it to the Justinian era². Subsequently the

1 Kopač 1959, 385-386; Borozan B. 2000, 203-204
 2 Kopač 1959, 385

1 Kopač 1959, 385-386; Borozan B. 2000, 203-204
 2 Kopač 1959, 385

Sl. 2 plan trikonhosa u Doljanima (po Koraću 1959, 384)
 Fig. 2 Plan of the Doljani triconchos (after Kopač 1959, 384)

enskom stanovništvu³. Drugi hronološki predlog datuje trolisni hram u mnogo raniji period – 4. vijek, ili neposredno nakon Milanskog edikta⁴. Ova hronološka nesigurnost nastala je zbog nekoliko faktora. Glavni razlog je oskudnost izvorne publikacije o istraživanjima, koja ne nudi nikakve podatke o stratigrafiji ili pronađenom materijalu. Na taj način osnova samog objekta i dekorativni arhitektonski elementi pronađeni u blizini predstavljaju jedini osnov za datovanje upotrebljavan u svim publikacijama koje su uslijedile nakon arheoloških istraživanja. Generalno, sama osnova objekta je nedovoljan faktor za precizno datovanje, što dokazuju raznoliki arhitektonski planovi hrišćanskih građevina kroz period ranog hrišćanstva i srednji vijek. S druge strane, dekorativna plastika

triconchos, was related to a later period – 9th century, which assigns its construction to the new, Slavonic population³. Another chronological suggestion dates the trefoil temple to a much earlier period – 4th century, or immediately after the edict of *Mediolanum*⁴. This chronological uncertainty is due to several factors. The main reason is that the initial publication of the excavations is very exiguous and does not present any data on the stratigraphy or materials found. This way, the plan of the building itself and the decorative architectural elements found nearby are the only dating points, used in all publications succeeding the archaeological dig. In general, the plan in itself is a very insufficient factor for a precise dating, as evidenced by the varied architectural program of Chris-

3 Јанковић 2007, 125-126

4 Borozan B. 2000, 202

3 Јанковић 2007, 125-126

4 Borozan B. 2000, 202

pronađena na lokalitetu ne može biti neposredan hronološki indikator, jer postoje argumenti da su ranohrišćanski fragmenti mogli poticati sa bazilike na sjeveru⁵, čije ranohrišćansko porijeklo nije dovedeno u pitanje. Nije nimalo slučajno da se kompleks u Doljanima i posebno trikonhos nalaze u sferi naučnog interesovanja kada je u pitanju ranohrišćanski Praevalis. Kao što B. Borozan naglašava u jednom od najnovijih razmatranja predmeta, ovaj hram je direktno povezan sa problemom identifikacije prvog episkopskog sjedišta u regionu.⁶

Analiza kompleksa mora početi od njegove lokacije. Blizina Dokleje svjedoči o njegovoj povezanosti sa velikim gradom kasnoantičke provincije. Smješteni neka 3 km istočno od gradskih zidina, preko rijeke Morače, hramovi u Zlatici ostaju izvan svakog arheološkog konteksta. Obim istraživanja ne proteže se izvan neposredne zone građevina. Tako ne postoje podaci koji bi posvjedočili da li se ovdje radi o najbolje očuvanim objektima nekog naselja, ili je u pitanju samo izolovani hrišćanski kompleks. Okolina crkava ima ključni značaj za razumijevanje svojstva hrama, jer može da razjasni konkretnu ulogu i funkciju sakralnog objekta. Mjesto Zlatica je gusto naseljeno područje i ne mogu se razaznati tragovi istorijskih građevina u okolini hrišćanskog kompleksa. Ipak, postoji pretpostavka da se ovdje nalazilo veliko naselje. L. Jelić tvrdi da postoje vidljivi arhitektonski ostaci ispod Zlatice ranog dvadesetog vijeka. Njegova zapažanja su povezana sa pretpostavkom o ranosrednjovjekovnom nasljedniku Dokleje, pomenutom u «De Administrando Imperio» Konstantina VII kao τὸ Λοντοδόκλα⁷. Bez obimnijih istraživanja na lokalitetu ova hipoteza je neosnovana. Stoga, čak i ako povjerujemo u tvrdnju o postojanju više neistraženih objekata na ovom prostoru, ne možemo bezrezervno prihvatiti njihovo datovanje u rani srednji vijek. Iz ovog

tian buildings through Early Christian and Medieval periods. The plastic decoration found on site on the other hand is not a first-hand chronological indication, since it has been argued that the early Christian fragments may have belonged originally to the basilica to the north⁵, the early Christian origin of which is not in question. It is by no means accidental that the complex of Doljani and the triconchos in particular fall under the spotlight of scientific interest, as refers to Early Christian *Praevalis*. As B. Borozan emphasizes in one of the latest examinations of the matter, this temple has a direct connection with the identification of the first bishopric see in the region⁶.

The analysis of the complex must start with its location. The proximity to Doclea testifies to the connection that it has with the major city in the Late Antique province. Situated some 3 km east of the city walls, across the Moraca river, the temples in Zlatica remain outside of any archaeological context. The excavation scale does not extend beyond the immediate area of the buildings. Therefore no information is available whether they are the best preserved structures of a certain settlement, or just represent an isolated Christian complex. The surroundings of the churches are of essential significance to understanding the character of the temple. For they can promote clarification of the particular role and function of the sacred building. The town of Zlatica is a densely populated area and no evidence from historical period structures can be discerned around the Christian complex. Nevertheless, a suggestion was made that a large settlement existed here. L. Jelić testifies to visible architectural remains under the surface of early twentieth century Zlatica. His observations are presented in reference to the presumed early medieval successor of Doclea, mentioned in Constantine VII's "De Administrando Imperio" as τὸ Λοντοδόκλα⁷. Without extensive excava-

5 Kopač 1959, 385

6 Borozan B. 2000, 203-210

7 Sticotti 1913, 215-222

5 Kopač 1959, 385

6 Borozan B. 2000, 203-210

7 Sticotti 1913, 215-222

razloga hrišćanski kompleks mora biti proučen samostalno, ali postojanje naselja iz istog perioda u okolini ne bi trebalo isključiti.

Zbog nedostatka savremenih istraživanja najznačajnijih kasnoantičkih lokaliteta u Crnoj Gori, kao osnov za datovanje važnijih arheoloških građevina koriste se literaturni izvori i istorijske pretpostavke. Povezivanje trikonhosa u Doljanima sa srednjim vijekom započelo je kada ga je L. Jelić označio kao lokalno poznatu «Latinsku crkvu».⁸ Sto godina kasnije vidimo da je ovaj predlog prerastao u samouvjerenu hronološku strukturu, koja izgradnju hrama smješta u 900. godinu n.e.⁹ Argumentacija za ovakvo datovanje ostaje nejasna, izuzev u domenu neke unaprijed zacrtane istorijske pretpostavke. Predlog hronologije izvornog istraživača, potkrijepljen analizom dekorativnih elemenata¹⁰, Janković odbacuje kao generički¹¹. On priznaje da kameni dekorativni elementi potiču sa susjedne građevine iz 5. vijeka i da je opeka iz trikonhalne crkve donijeta iz susjedne napuštene Dokleje. Ove pretpostavke su čisto spekulativne i neprihvatljive. Sva liturgijska oprema i dekorativni elementi su pronađeni u sloju rušenja samog trikonhosa. Čak i ukoliko su, što je malo vjerovatno, svi preuzeti iz kasnoantičke bazilike na sjeveru, to bi ukazivalo na činjenicu da je trobrodni hram već bio srušen. Naprotiv, isti nivo poda i temelja dvije građevine ukazuje na to da obje potiču iz istog perioda i da su napuštene istovremeno. S druge strane, vjerovatnoća ponovne upotrebe opeke iz Dokleje nizanjem u jednake redove prilikom zidanja zidova je veoma mala, zbog toga što opeka nije uobičajen građevinski materijal u Dokleji. Ona je prisutna u većim količinama samo u istočnom zidu gradske bazilike. Ipak, moramo se složiti da trikonhalna crkva u Doljanima ima

tions on site, this hypothesis is unsubstantiated. Therefore even if we trust the report for existence of a multiple structures here that haven't been researched, we can't implicitly accept their dating to the early medieval period. This is why the Christian complex must be examined independently, but the existence of a synchronous settlement around should not be excluded.

Due to the lack of modern-day excavations at the key Late Antique sites in Montenegro, literary sources and historical conjecture are used as a basis for the dating of essential archaeological structures. The medieval chronological affiliation of the Doljani triconch started when L. Jelić recognized it as the locally known "Latin church"⁸. A hundred years later we find this suggestion canalized into confident chronological structure, which assigns the erection of the temple around the year 900 AD.⁹ The argumentation for such dating remains unclear, except for some preset historical assumption. The chronological proposition of the original excavator, supported by the decoration elements analysis¹⁰, is dismissed by Jankovic as generic¹¹. He would admit that the stone decorative elements originate from the neighbouring 5th-century building and the bricks in the triconch church masonry are brought here from the abandoned city of Doclea. These suggestions are purely speculative and unacceptable. All of the liturgical equipment and elements of decoration were found within the destruction layer of the triconchos itself. Even in the unlikely case they were all reused from the late antique basilica to the north, this would indicate that the three-nave temple had been already demolished. The same-level floor and foundations of the two buildings though, show that they were synchronous and abandoned at the same time. On the other hand the probability of recycled Doclea bricks in even courses in the wall ma-

8 Sticotti 1913, 219

9 Јанковић 2007, 125

10 Николајевић- Стојковић И. 1957, 69-70

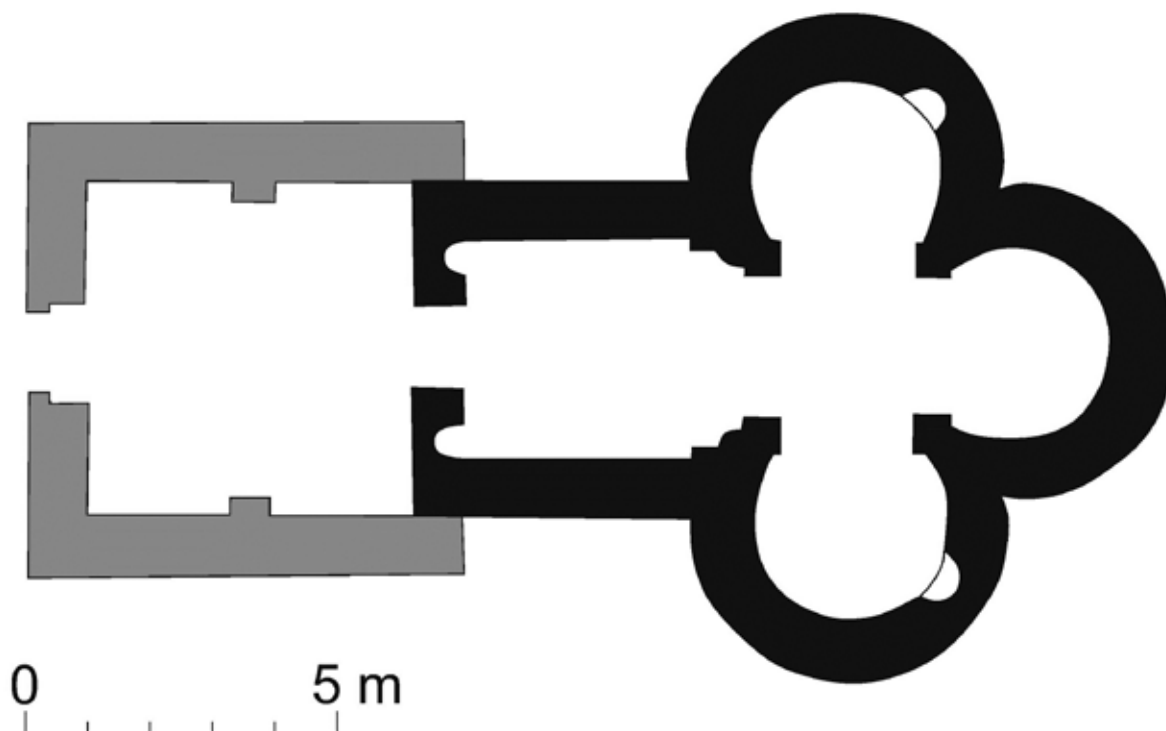
11 Јанковић 2007, 126

8 Sticotti 1913, 219

9 Јанковић 2007, 125

10 Николајевић- Стојковић И. 1957, 69-70

11 Јанковић 2007, 126

Sl. 3 Srednjovjekovna trikonhalna crkva u Zatonu (po Jankoviću 2007)
 Fig. 3 The medieval triconch church at Zaton (after Јанковић 2007)

plan neuobičajen za ranohrišćansku crkvu. Nedostaju joj direktne paralele na Balkanskom poluostrvu. Istovremeno ne postoje analogije za njenu osnovu u srednjem vijeku. Polikonhalni arhitektonski oblik je upotrebljavan u periodu ranog hrišćanstva, ali nakon 9. vijeka trikonhalne crkve postaju sve rasprostranjenije. Srednjovjekovni objekti ovog tipa se konstantno proučavaju i na prostoru Balkana su otkriveni brojni primjeri¹². Arhitektonski se mogu podijeliti u čak pet grupa u zavisnosti od konstrukcije¹³. Ova klasifikacija se pretežno bazira na strukturnim karakteristikama, t.j. rasporedu konhi i njihovom odnosu sa krovnom konstrukcijom. Uprkos ovakvoj raznolikosti, nijedan spomenik ne odgovara planu hrama

12 Чанева-Дечевска 1970; Пепек 1986, 229-235; Чанева-Дечевска 1988, 134-155; Мијовић П. 1996, 173; Јанковић 2007, 144-148
 13 Чанева-Дечевска 1970, 8-10

sonry is very low. This is mainly because bricks are not a common building material in the city of Doclea. They are used in large numbers only in the eastern wall of the civic basilica. Nevertheless, we have to agree that the triconch church from Doljani has an unusual lay-out for the Early Christian church-building. Direct parallels on the Balkan Peninsula are lacking. In the same time there is also no analogy for its ground-plan in the medieval period. The multi-conch architectural shape was used in the early Christian era, but after the 9th century particularly three-conch churches became more common. Medieval structures of this type have been examined repeatedly, and multiple examples were found from the Balkan area¹². Architecturally they can be divided into as many as

12 Чанева-Дечевска 1970; Пепек 1986, 229-235; Чанева-Дечевска 1988, 134-155; Мијовић П. 1996, 173; Јанковић 2007, 144-148

u Doljanima¹⁴. Svima nedostaje specifični osmougaoni plan, koji ističe centralnu osu jezgra objekta. Štaviše, simetrična elegantna konstrukcija zapadnog dijela crkve nema analogiju među primjerima iz srednjeg vijeka. Sveukupno, tipični trodjelni narteks, prisustvo atrijuma i baptisterijuma, kao i tehnika zidanja nam dozvoljavaju da datujemo objekat u period ranog hrišćanstva.

Ipak, preciznije hronološko opredjeljenje hrišćanske građevine između 4. i 6. vijeka moglo bi biti nemoguće. Elementi dekorativne plastike datuju se u ranovizantijski period (5-6. v. n.e.), ali to je raspon od skoro 200 godina i ne definišu period izgradnje samog hrama, jer su mogli biti dodati u kasnijoj fazi kao dio atrijuma. Funkcija objekta je od ogromnog značaja za njegovo datovanje. Neobičan oblik i centralna osnova glavne prostorije ukazuju na njenu specifičnu namjenu. Građevina vjerovatno nije bila zamišljena kao crkva i to je postala tek u kasnijoj fazi. Možemo je, dakle, svrstati u kategoriju memorijalnog objekta: mauzoleja ili martirijuma¹⁵. Bila je namijenjena za stalne posjete i obrede, što potvrđuju razmjere objekta, koji je evidentno mogao da primi veliki broj hrišćana. Ovo ukazuje da je u njemu vjerovatno njegovan kult jednog ili više mučenika¹⁶. Podizanje martirijuma

five groups, depending on construction¹³. This arrangement is based predominantly on structural characteristics, i.e. the distribution of the conchs and their relation to the roofing. Despite this variety none of the monuments matches the plan of the Doljani temple¹⁴. All of them lack the peculiar octagonal lay-out, which emphasizes the central axis of the building's main core. Moreover, the symmetrical, elegant structure of the western part of the church has no parity among the examples from the Middle Ages. In summary, the typical tripartite narthex, the presence of an atrium and a baptistery, as well as the masonry technique allow us to date the edifice to the Early Christian period.

Specifying the chronology of the Christian structure between 4th and 6th century though, may prove to be impossible. The sculpted decorative elements are dated to the Early Byzantine period (5th-6th c. AD.), but this is a span of almost 200 years and also do not indicate the erection of the temple itself, as they may have been added at a later stage, as part of the atrium. The function of the building is of paramount importance in respect to its dating. The peculiar shape and the central plan of the main premise indicate its specific purpose. Probably the building was not designed as a church and only at a later stage it was turned into one. We can thus categorize it as a memorial building: a mausoleum or a *martyrium*¹⁵. It has been designed for repeated visits and services,

14 Najpribližniji objekat u arhitektonskom smislu je trolisna crkva u Zatonu, datovana u 9-10. v.n.e. (Јанковић 2007, 128). Uprkos sličnostima, orijentisana je u pravcu uzdužne ose. Trodjelni oltarski prostor se takođe razlikuje svojom kvadratnom osnovom (Sl. 3).

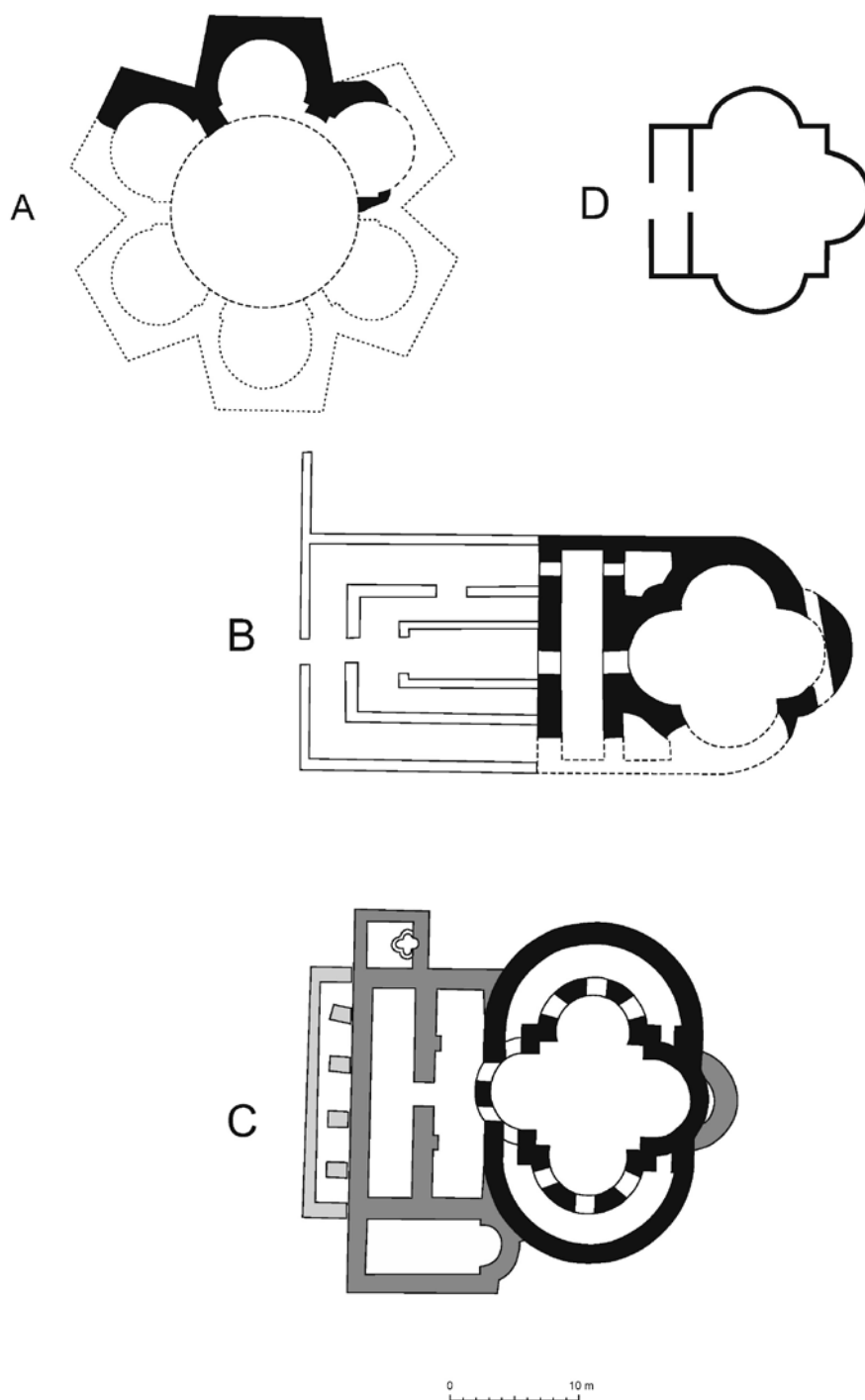
15 Mogućnost da predstavlja zaseban baptisterijum ne bi trebalo isključiti, ali ovo je malo vjerovatna opcija. Sama veličina objekta bi bila bez presedana, ukoliko bi mu se pripisala funkcija krsionice. Tokom istraživanja centralnog prostora nisu pronađeni elementi za vodu niti piscina, koji bi potvrdili ovakvu funkciju. Istovremeno, bazen za kršćavanje u sjevernom krilu nartekse pozicionira obred kršćenja upravo u tu prostoriju.

16 Nedostatak podataka o lokalnim svecima i mučenicima ne čini ovu mogućnost manje vjerovatnom (Borozan 2000, ?). Hagiografski literarni izvori ukazuju na široku rasprostranjenost kulta mučenika širom balkanskih provincija (Delehay 1912).

13 Чанева-Дечевска 1970, 8-10

14 The closest building in architectural aspect is the trilobe church at Zaton, dated to the 9th-10th c. AD. (Јанковић 2007, 128). Despite the similarities, it is arranged around a longitudinal axis. The tripartite altar section is also different by its square basis (Fig. 3).

15 The possibility that it represents a free-standing baptistery should not be excluded, but this is an option of low probability. The very size of the building would be unprecedented if it is ascribed a baptismal function. No water supply fittings or a piscine were found during the excavations in the central premise to prove such service. In the same time the baptismal pool in the northern wing of the narthex localizes the christening in that precise room.

Sl. 4 Ranohrišćanske crkve na Balkanu s tri ili više konhi

A – Crkva pored Philippopolisa (po Bospatchievoj 2001)

B – Crkva pored Augusta Traiana (po Николов, Калчев 1992)

C – Crvena crkva u blizini Perushtitsa, Bugarska (po Vaklinova 1989)

D – Crkva u istočnoj nekropoli u Sirmiumu (po Јеремићу 2006)

Fig. 4 Early Christian martyria on the Balkans with three or more conchs

A – The Martyrium outside Philippopolis (after Bospatchieva 2001)

B – The Martyrium outside Augusta Traiana (after Николов, Калчев 1992)

C – The Red church near Perushtitsa, Bulgaria (after Vaklinova 1989)

D – The Martyrium in the eastern necropolis of Sirmium (after Јеремић 2006)

izvan gradskih zidina i popularnost tih građevina, čak i nakon izmještanja relikvija svetaca u crkve u 4. i 5. vijeku¹⁷, je značajan faktor koji ide u prilog ovoj interpretaciji. Štaviše, poligonalna dispozicija glavne dvorane je dokazano arhitektonsko rješenje u kultovima mučenika¹⁸. Isto važi i za polikonhalnu dispoziciju, a kombinacija ova dva geometrijska modela naglašava božansko otjelotvorenje sakralne građevine sa namjerom da se intenzivira senzorno povezivanje sa svecem. Arhitektonska manifestacija kulta mučenika dostiže svoj zenit u 4. i 5. vijeku i svetište u Doljanima bi bila njegova idealna reprezentacija. Iako su martirijumi na Balkanu arheološki potvrđeni u ograničenom broju slučajeva, literarni izvori o svecu poštovanom u sličnim svetinjama nisu uvijek neophodni za njihovu identifikaciju, o čemu svjedoči više poznatih svetišta posvećenih mučenicima u balkanskim provincijama. To su pojedinačni objekti podignuti oko simetrične centralne ose. Njihov arheološki kontekst nije uvijek isti, a u nekim slučajevima uopšte nije definisan. Nekoliko ovakvih lokaliteta se nalazi na prostoru Trakije.

Potencijalna memorija za 37 mučenika iz Filipopolisa nalazi se odmah izvan gradskih vrata u okviru istočne nekropole. Ima heksakonhalni enterijer upisan u poligonalnu strukturu sa kružnim jezgrom (Sl. 4a). Građevina je prilično velika, dužine od oko 40 m. Njena prva faza datuje se u drugu polovinu 4. do prve polovine 5. v. n.e, iako je bila u upotrebi tokom cijelog perioda ranog hrišćanstva¹⁹.

Još jedan martirijum extra muros je pronađen istočno od zidova rimskog grada Augusta Traiana (Sl. 4b). Ima oblik pravilnog tetrakonhosa sa narteksom i atrijumom dodatim u kasnijoj fazi. Njegove dimenzije iznose 23 x 18 m²⁰. Struktura

as demonstrated by the scale of the structure, clearly allowing a Christian multitude to enter. This indicates that the veneration of a certain martyr or martyrs here was very probable¹⁶. Building *martyria* outside city enclosures and popularity of such buildings even after removing the saint's relics to churches in 4th and 5th centuries¹⁷ is a significant factor in favor of such interpretation. Moreover, the polygonal disposition of the main chamber is a proven architectural decision in the cult surrounding martyrs¹⁸. So is the polyconch one, and the combination of the two geometrical patterns emphasizes the divine embodiment of the sacred building in order to enhance the sensorial association with the saint. The architectural manifestation of the cult of the martyrs is in its heyday in 4th and early 5th century and the Doljani sanctuary is a superior representation for it. Although *martyria* on the Balkans are attested archaeologically in limited cases, literary sources on hand for the venerated saint in such shrines are not always required for their identification, as witnessed by several recognized martyrs' sanctuaries in the Balkan provinces. They are seen as singular buildings erected around a symmetrical central axis. Their archaeological context is not always the same or in some cases isn't defined at all. Several of the sites are located in the region of Thrace.

The presumed memorial of the 37 martyrs from Philippopolis is situated right outside the city gate and within the eastern necropolis. It has a hexa-conch interior, inscribed in a polygonal structure with circular core (Fig. 4a). The building is of considerable size, with a span of ca. 40 m. Its first phase is dated to the second half of 4th to the first half of 5th c. AD, although it was in use throughout the whole Early

17 Enchev 2006

18 Grabar 1972, 141-152

19 Bospatchieva 2001; Boyadjiev 2001. Lokalitet je datovan tokom istraživanja na osnovu stratigrafije, nalaza i dekorativne analize mozaičkog poda.

20 Николов, Калчев 1992. U poređenju sa ranohrišćanskim kompleksom na Zlatici treba prim-

16 The lack of information on local saints and martyrs cannot render this option improbable (Borozan 2000, ?). Hagiographic literal sources demonstrate widespread of the cult of the martyrs all around the Balkan provinces (Delehaye 1912).

17 Enchev 2006

18 Grabar 1972, 141-152

kompleksa u velikoj mjeri podsjeća na trikonhos iz Doljana. Sagrađena je u čast nepoznatom mučeniku u drugoj polovini 4. v. n.e. Nakon sredine 5. vijeka pretvorena je u crkvu i oko nje se razvila nekropola.

Treći lokalitet ima funkcionalnu i djelimično arhitektonsku sličnost sa navedenim primjerima. Tetrakonhos, poznat kao "Crvena crkva", u blizini mjesta Peruštica u Bugarskoj, ima razuđenu centralnu osnovu u obliku djeteline sa četiri lista, natkrivenu kupolom (Sl. 4c). Ovaj slobodno stojeći objekat je sagrađen krajem 4. v.n.e. kao martirijum. Naknadno su dodati narteks i egzonnarteks sa dvije prostorije na sjeveru i jugu. Sjeverna ima piscinu u obliku djeteline i služila je kao baptisterijum, dok je južna imala apsidu na istoku i interpretirana je kao kapela. Cijela konstrukcija ima dimenzije 33 x 26 m. Druga faza izgradnje se datuje u 6. vijek, kada je objekat već bio u upotrebi kao crkva²¹. Iako Crvena crkva ima nešto drugačiji bogoslužbeni prostor i dalje se sastoji od kombinacije više eksedri natkrivenih centralnom kupolom. Ostatak arhitektonskog plana je takođe sličan, osim atrijuma, koji ovdje nedostaje. Ovaj hram je takođe karakterističan po svojoj udaljenosti. Ni jedno veće naselje iz istog perioda nije registrovano u blizini. Njegova izolovanost i kontekst do danas ostaju arheološki nejasni.

Naredni primjer se nalazi na istočnoj nekropoli Sirmijuma, u provinciji Pannonia Secunda. Simetrično trolisno mučeničko svetište kvadratne osnove je iskopavano krajem 19. vijeka. Ima neizdvojen trijem na zapadu i dimenzije 19 sa 17 m. Široko je datovano u kasnu antiku, jer je zatečeno u gotovo potpuno uništenom stanju²² (Sl. 4d).

Ovo su neki od najrepresentativnijih regionalnih primjera izolovanih svetišta naglašenog memorijalnog karaktera, sa-

ijetiti da je mermerni sarkofag, pronađen u istočnom dijelu objekta, opljačkan i djelimično fragmentovan.
21 Frolow 1950, 15-29; Чанева-Дечевска 1999, 258-259

22 Јеремич 2006, 124-126

Christian period¹⁹.

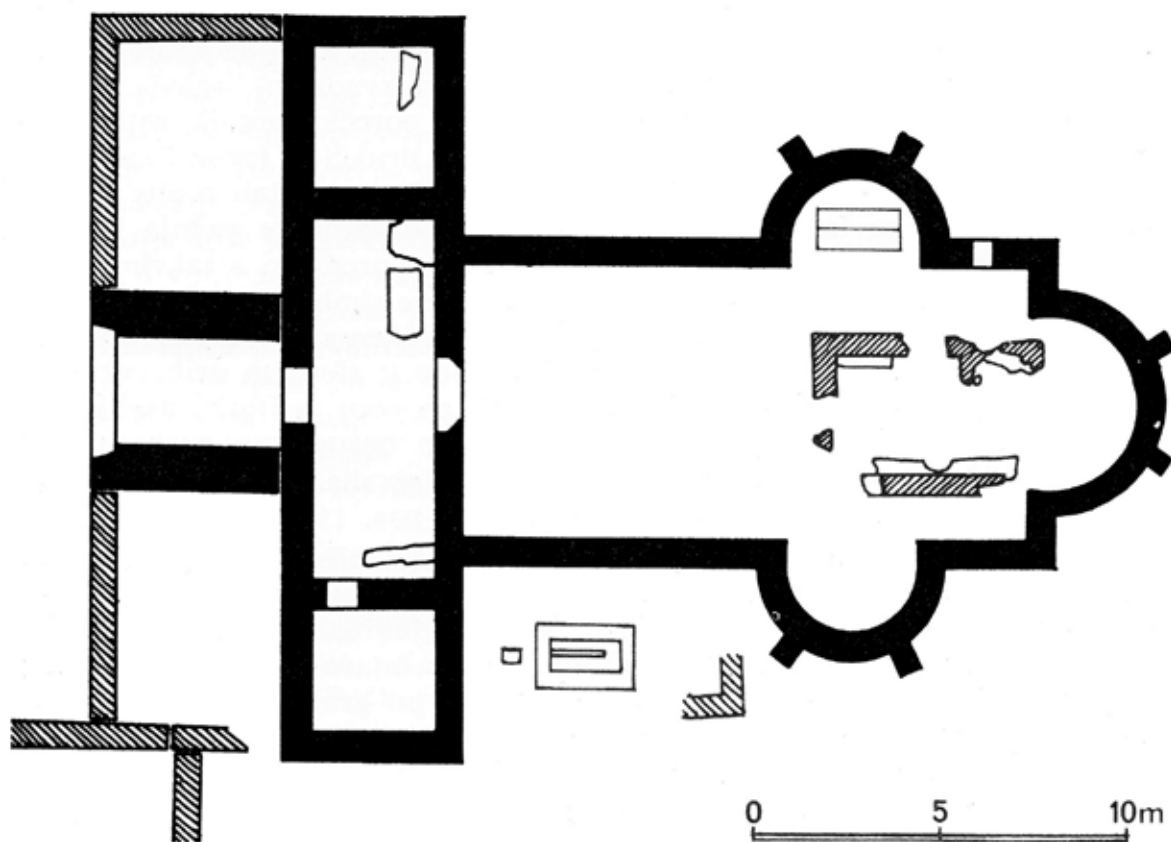
Another martyrium *extra muros* was found east of the walls of the roman city of Augusta Traiana (Fig. 4b). It has the shape of a regular tetraconch with a narthex and an atrium, added on a later stage. Its dimensions are 23 x 18 m²⁰. Structurally this complex resembles the Doljani triconch to a great extent. It was built in memory of an unknown martyr in the second half of 4th c. AD. After the middle of 5th century it was transformed into a church and a necropolis developed around it.

A third site bears a functional and partially architectural resemblance to these examples. The tetraconch known as the 'Red Church' near the town of Perushtitsa in Bulgaria has an elaborate central plan in the shape of a four-leaf clover, covered by a dome (Fig. 4c). This free-standing building was erected in the end of 4th c. AD as a martyrium. Subsequently a narthex and an exonarthex with two rooms to the north and south were added. The northern one has a clover-shaped piscine and was used as a baptistery, whereas the southern had an apse to the east and is interpreted as a chapel. The whole structure measures 33 x 26 m. The second building phase is dated to the 6th century, when the edifice was already used as a church²¹. Even though the Red Church has somewhat of a different worship chamber it still comprises a combination of multiple exedras under a central dome. The rest of the architectural plan is also similar, except for the atrium which here is lacking. This temple is also characteristic in its remoteness. No major synchronous settlement was registered in the vicinity. Its secluded location and con-

19 Bospatchieva 2001; Boyadjiev 2001. The site was dated during the excavations based on stratigraphy, finds and decoration analysis of the mosaic floor.

20 Николов, Калчев 1992. In comparison to the Early Christian complex of Zlatica it is worth noting that a marble sarcophagus was found in the eastern part of the building, robbed and partially fragmented.

21 Frolow 1950, 15-29; Чанева-Дечевска 1999, 258-259

Sl. 5 Ranohrišćanska crkva u Baru (po mijoviću 1978)
 Fig. 5 The Early Christian church in Bar (after Mijovic 1978)

građenih izvan gradskog areala. U istom periodu postojale su druge građevine za koje se može pretpostaviti da su imale funkciju martirijuma, a koje pripadaju istoj arhitektonskoj kategoriji, kao što je polikonhalna crkva iz Lihnidosa²³ i četvorolisna građevina u Hadrijanovoj biblioteci u Atini²⁴. One su znatno impozantnije i arhitektonski i po veličini i posebno ih izdvaja činjenica da su smještene u centru velikih naselja.

Opšte pravilo u pregledima i izvještajima o ranohrišćanskoj provinciji Prevalis²⁵ je svrstavanje trikonhosa u Doljanima u posebnu arhitektonsku formu, zajedno sa drugim hramom iz istog perioda – trikonhalnom crkvom u Baru (Sl. 5). To

23 Bitrakova-Grozdanova 1975, 22-67

24 Τραυλος 1951

25 Мижовић 1996, 35

text are to date archaeologically unclear.

The next example is situated in the eastern necropolis of Sirmium, in the province of Pannonia Secunda. A symmetrical trefoil martyr's shrine with a square basis was excavated in late 19th century. It had an unseparated vestibule to the west and overall dimensions of 19 by 17 m. It was dated broadly to Late Antiquity since the structure was found almost fully destroyed²² (Fig. 4d).

These are some of the most representative regional examples for solitary shrines with pronounced memorial character, erected outside the city premises. In the same period other structures of presumed martyrial function existed, which belong to the same architectural category, such as

22 Јеремић 2006, 124-126

je izduženi hram sa polukružnom apsidom na istoku i dvije manje simetrične konhe na bočnim zidovima. Svaka od njih imala je kontrafore. Trodjelni narteks nalazio se sa zapadne strane. Crkva se datuje u 6. v. n.e. i pretpostavlja se da je bila katedrala Barske episkopije²⁶. Arhitektonske razlike su prilično očigledne i neosporne. Crkva u Baru ima uzdužnu osu umjesto centralne. Nema indicija da je njen krov imao kupolu. Bočne konhe su manje od apside. Na ovaj način su privlačile posebnu pažnju (makar jedna je upotrijebljena kao grobnica za duhovnika visokog ranga, moguće episkopa ili ktitora crkve²⁷) umjesto da se glavni fokus prebaci na centar prostorije, što je bila namjera u slučaju trolista u Doljanima. Veoma je moguće da su dva hrama dijelila izvjesni strukturni uticaj, ali crkva u Baru se ni u kom slučaju ne može smatrati analogijom za svetište u Doljanima.

Tokom 6. vijeka širom unutrašnjosti dijeceza Ilirikuma i Dakije dolazi do obogaćivanja ovog arhitektonskog tipa dodavanjem dvije bočne konhe. Istražena su tri ovakva hrama povezana sa arhiepiskopijom Justinijane Prime. Crkve u Klisuri²⁸ (Sl. 6a), Kuršumliji²⁹ i takozvana "Bazilika E" u Caričinom gradu³⁰ (Sl. 6c) imaju veoma sličan plan i sve se datuju u eru Justinijana. Sve su parohijske crkve, što je evidentno iz njihove morfologije: trodjelni narteks, baptisterijum i atrijum u slučaju "Bazilike E". Ujedno su vjerovatno funkcionisale kao grobne kapele, o čemu svjedoče brojni grobovi oko broda crkve u Kuršumliji. Istovremeno je registrovan grob u južnoj bočnoj konhi hrama u Caričinom gradu. Memorijalni karakter crkava potvrđuje i unutrašnji raspored prostora. Bilo bi ipak neopravdano svrstati ih među prave trikonhose.

Na osnovu posljednjih stotinu godina iskopavanja na zapadnom Balkanu, može se zaključiti da su prave trikonhalne

the Lychnidios polyconchos church²³ and the quatrefoil building in Hadrian's Library in Athens²⁴. They are much more imposing in architecture and scale and the most important distinction is that they are situated in the center of large settlements.

As a general rule, in reviews and summaries on the Early Christian province of Praevalis²⁵, the triconchos of Doljani is ascribed to a separate architectural form along with another temple of the same period – the church with three conchs in Bar (Fig. 5). This is an elongated temple with a semicircular apse to the east and two smaller symmetrical conchs on the side walls. All of them had buttresses. There was a tripartite narthex on the western side. The church is dated to the 6th c. AD and presumably was the cathedral of the bishopric of Bar²⁶. The architectural discrepancies are quite obvious and can be discerned incontestably. The church in Bar has a longitudinal axis instead of central. There are no indications for a domed roof. The side conchs are smaller than the apse. This way they concentrated special attention by themselves (at least one was used as a burial chamber for a high-ranking cleric, possibly a bishop or a donor of the church²⁷) instead of transferring the main focus to the center of the room, as was the intention in the Doljani trefoil. It is very possible that a structural influence may have been shared between the two temples but the Bar church can by no means be considered a structural analogy of the Doljani sanctuary.

During the 6th century one can witness the proliferation of this architectural type with two side conchs all around inland dioceses of Illyricum and Dacia. Three such temples were excavated in relation to the Iustiniana Prima Archbishopric. The churches at Klisura²⁸ (Fig. 6a), Kurshum-

26 Mijovic 1978, 653-658; Zagarčanin 2013, 34-42

27 Mijovic 1978, 656

28 Кондић, Поповић 1977, 157-158

29 Стричевић 1953

30 Кондић, Поповић 1977, 135-139

23 Bitrakova-Grozdanova 1975, 22-67

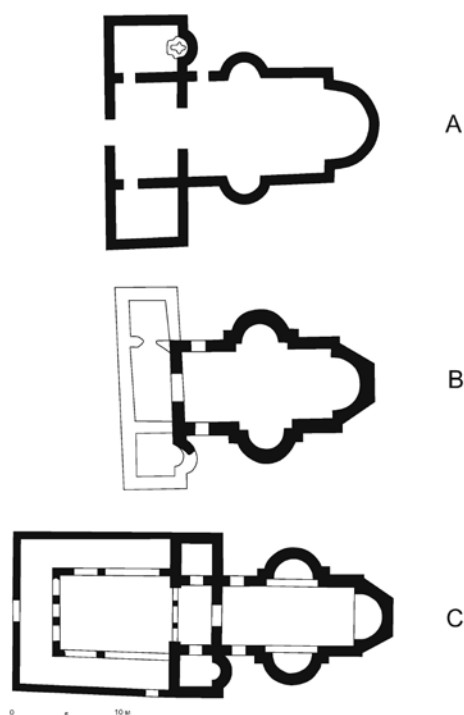
24 Траυλος 1951

25 Мијовић 1996, 35

26 Mijovic 1978, 653-658; Zagarčanin 2013, 34-42

27 Mijovic 1978, 656

28 Кондић, Поповић 1977, 157-158

Sl. 6 Ranohrišćanske crkve sa bočnim kohama
 A - Klisura (po Kondiću i Popoviću 1977)
 B - Kuršumlja (po Kondiću i Popoviću 1977)
 C – “Bazilika E” u Caričinom gradu (po Kondiću i Popoviću 1977)

Fig. 6 Early Christian churches with side conchs
 A – Klisura (after Кондић, Поповић 1977)
 B – Kurshumlija (after Кондић, Поповић 1977)
 C – “Basilika E” at Caričin grad (after Кондић, Поповић 1977)

crkve postale veoma rasprostranjene u 6. vijeku (vjероватно zahvaljujući istočnom uticaju³¹). Sve imaju raznoliku formu i arhitekturu, ali se uvijek radi o uzdužnim građevinama sa istočnim dijelom oblikovanim u vidu simetričnog trolisnog prezviterijuma. U većini slučajeva imaju drveni dvoslivni krov, koji rijetko sadrži kupolu. Tipološka analiza ovog tipa zasniva se na više primjera sa teritorije dijeceze Ilirikuma (savremena Hrvatska i Bosna i Hercegovina)³². Trolisni oltari javljaju se u više jednobrodnih ili bazilikalnih objekata širom dalmatinske obale: Cimu³³ (Sl. 7a),

31 Cambi 1978, 617

32 Cambi 1978

33 Andjelic 1978, 630-636

lia²⁹ (Fig. 6b) and the so-called “Basilika E” at Caričin grad³⁰ (Fig. 6c) have very similar layout and are all dated to the Justinian era. They are all parish churches, which is evidenced by their morphology: tripartite narthex, baptistery premise and an atrium in the case of “Basilika E”. At the same time they probably functioned also as funerary chapels, as evidenced by multiple graves around the nave at Kurshumlija. At the same time a grave was registered in the southern side conch of the Caričin grad temple. The memorial character of the churches is proved by their interior arrangement. Nevertheless it would be unjustified to assign them to the type of veritable triconchs.

According to the last hundred years of excavations in the western Balkans, a type of real triconch churches became very common in the 6th century (presumably under eastern influence³¹). They show variety of form and architecture, but all are longitudinal buildings and their eastern end is shaped in a symmetrical trefoil presbytery. In most cases their roofing is wooden, two-pitched and rarely domed. A typological analysis of the type is made based on several examples from the territory of Illyricum diocese (modern day Croatia and Bosnia and Herzegovina)³². Tri-lobe altars are seen in several single-nave or basilical buildings around the Dalmatian coastline: Cimu³³ (Fig. 7a), Bilice (Fig. 7b), Sutivan (Fig. 7c), Založje³⁴ (Fig. 7d). The three conchs are clearly discernible, but a memorial origin in this shape is very improbable. Their appearance in the 6th century can be explained as a structural modification of the transept, which allowed all tree semicircular sections of the altar to partake in the Eucharist³⁵.

It becomes clear that the triconch churches in all their variants, and the trefoil

29 Стричевић 1953

30 Кондић, Поповић 1977, 135-139

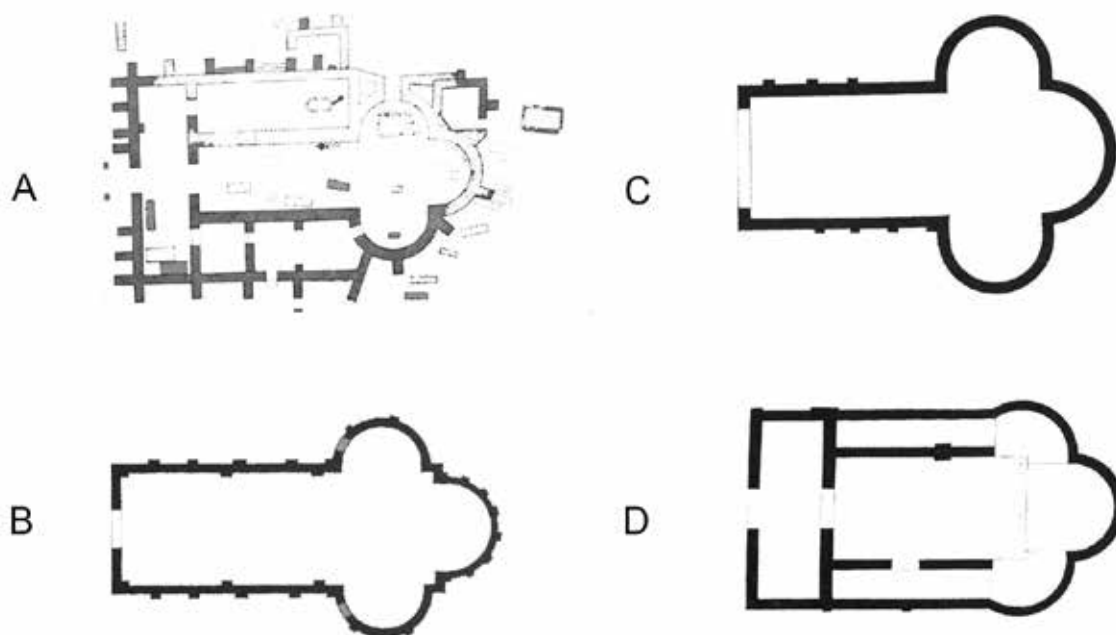
31 Cambi 1978, 617

32 Cambi 1978

33 Andjelic 1978, 630-636

34 Cambi 1978,

35 Krautheimer, Ćurčić 1986, 117

Sl. 7 Ranohrišćanske crkve sa trolisnim oltarom

- A – Cimu (po Anđeliću 1978)
- B – Bilice (po Cambiju 1978)
- C – Sutivan (po Cambiju 1978)
- D – Založje (po Cambiju 1978)

Fig. 7 Early Christian churches with trefoil altars

- A – Cimu (after Andjelic 1978)
- B – Bilice (after Cambi 1978)
- C – Sutivan (after Cambi 1978)
- D – Založje (after Cambi 1978)

Bilice (Sl. 7b), Sutivan (Sl. 7c), Založje³⁴ (Sl. 7d). Tri konhe se jasno izdvajaju, ali je malo vjerovatno da je porijeklo ovog oblika memorijalnog karaktera. Njihova pojava u 6. vijeku može se objasniti kao strukturna modifikacija transepta, koja je omogućila da sve tri polukružne sekcije oltara igraju ulogu u obredu evharistije³⁵.

Postaje jasno da trikonhalne crkve u svim varijantama i trolisna crkva u Doljanima nemaju zajedničko porijeklo niti razvojni proces. Ova druga je pretvorena u aktivnu crkvu, koja je najvjerovatnije imala parohijsku ili pogrebnu (ili kombinovano) funkciju u kasnijoj fazi. Takođe je moguće da je sačuvala svoj memorijalni karakter i

³⁴ Cambi 1978,

³⁵ Krautheimer, Ćurčić 1986, 117

in Doljani, do not share a common origin or evolution process. The latter was transformed into an active church, possibly with parish or funerary (or combined) function in its later phase. It is also possible that it preserved its memorial character and was used for services only on special occasions, if we assume that the nearby basilica had contained the whole congregation (clearing up its function requires to a great extent a speculation over the existence of a settlement in the surroundings, different from the city of Doclea). Turning it into church is an adequate conformity with the process of integrating martyr shrines into the ecclesiastic institution³⁶. This process was not finished before the middle of fifth century,

³⁶ Spera 2006

da je korišćena za službe samo u posebnim prilikama, ukoliko uzmemo u obzir da je obližnja bazilika mogla da primi cijelu vjersku zajednicu (razjašnjenje njene funkcije zahtijeva prihvatanje spekulacije o postojanju naselja u njenoj blizini, odvojenog od Dokleje). Njena transformacija u crkvu je potpuno u skladu sa procesom integracije mučeničkih svetišta u crkvenu instituciju³⁶. Ovaj proces nije završen prije sredine 5. vijeka, što bi mogao biti terminus post quem za drugu fazu svetišta. Vrijeme njegove izgradnje za sada ostaje nepoznato. Na osnovu sličnosti sa ostalim martirijumima iz regiona, navedenim u prvom dijelu ovog teksta, možemo predložiti datovanje u period nakon sredine 4. v. n.e. Treba istaći da osnivanje kompleksa nije u direktnoj vezi sa pojavom hrišćanstva u Prevalisu, naročito u Dokleji. To je daleko najranija hrišćanska građevina u regionu i može se povezati sa širokom rasprostranjenošću nove religije u ovoj oblasti. Iako je hrišćanska hijerarhijska struktura postojala u vrijeme Milanskog edikta, njen pun kapacitet nije se mogao razviti za svega par godina. Širenje hrišćanstva se dogodilo postepeno i sticanje većeg broja pristalica je bio proces koji je trajao tokom cijelog 4. vijeka. Brojnu vjersku zajednicu nije bilo moguće formirati u svakom dijelu Imperije, naročito u njenim slabije naseljenim područjima. Hrišćanski grobovi u nekropolama ili brojne hrišćanske relikvije i predmeti za svakodnevnu upotrebu ne mogu se dovesti u direktnu vezu sa velikim crkvenim građevinskim projektima. Broj arheološki potvrđenih ranohrišćanskih hramova u Prevalisu je mali i u trenutnoj fazi istraživanja nemamo dovoljno podataka o crkvama iz 4. vijeka. Bazilika A u Dokleji se nesumnjivo smatra najranijom episkopskom crkvom u provinciji³⁷. S tim u vezi iznijeta je pretpostavka da je trikonhos iz Doljana ovdje bio prvo episkopsko sjedište³⁸,

36 Spera 2006

37 Mijovic 1987, 669-670

38 U detaljnom i iscrpnom članku B. Borozan analizira trenutno stanje istraživanja ranohrišćanske Dokleje. On nudi veoma razumnu hronologiju ranohrišćanske arhitekture, razmatrajući

which should be the *terminus post quem* for the second phase of the sanctuary. The moment of its building remains unknown for the moment. Based on the similarities with other *martyria* from the region pointed out in the first part of this text, we can suggest a probable date after the middle of 4th c. AD. It should be noted that the founding of the complex is not in direct relation to the appearance of Christianity in Praevalis and particularly Doclea. It is by far the earliest Christian building in the region and can be associated with the wide diffusion of the newly emancipated religion in this area. Although Christian hierarchal structure existed at the time of the Mediolanum edict, unfolding the full capacity of its structure could not happen within only a few years. The spread of Christianity occurred gradually and the acquisition of more adherents was a process which took up the whole 4th century. A multitudinous congregation was not available in every corner of the Empire, especially in the less populated areas. Christian burials in the necropolises, or large amounts of Christian-related relics and everyday items does not testify to an immediate large scale construction of churches. The number of archaeologically attested Early Christian temples in Praevalis is in general low, and information for churches in 4th century is lacking at the present stage of research. By far Basilica A in Doclea is considered the earliest bishopric church in the province³⁷. In respect to this a suggestion was made that the Doljani triconch was the first episcopal see here³⁸. It is supported by the interpre-

37 Mijovic 1987, 669-670

38 In a detailed and comprehensive paper B. Borozan analyses the current condition of the studies on Early Christian Doclea. He sets a very reasonable chronology of the Early Christian architecture, contemplating over the available data about the bishopric in the city. In the center of his work stands the triconch in Doljani as a key building in the scarce set of historical and archaeological information at hand. He concludes this is the earliest temple in the province and stresses on its function, which, he believes, is enough to promote it into the first Doclean see. Essentially, his hypothesis is that a 4th century official church of the bishop must be

što je potkrijepljeno interpretacijom raspoloživih literarnih izvora i arheoloških nalaza hrišćanskog porijekla koji se datuju u 4. vijek.

Najraniji istorijski podaci o episkopu Prevalisa pojavljuju se relativno kasno: u pismu Pape Siricijusa 392.g. pomenuta su dva episkopa Dokleje – Bassus i Senecius³⁹. Ovo je pouzdan izvor, ali se ne odnosi na određenu katedralnu crkvu, kao što je to slučaj u Sredozemnoj Dakiji: Priskus govori o gradskoj bazilici u Naisusu⁴⁰ - još jedno episkopsko sjedište bez arheološki potvrđene crkve iz 4. vijeka. Identična je situacija sa dosta velikih episkopskih sjedišta u balkanskim provincijama: Sirmium⁴¹, Scupi⁴², Filipopolis⁴³, svima nedostaju podaci o najvažnijim gradskim hramovima iz perioda prije 5. vijeka. Da bismo pronašli katedru, moramo najprije odrediti njenu lokaciju: da li je možemo identifikovati na osnovu naziva? Da li je to glavni hram? Da li je to rezidencija samog episkopa? Veoma je teško utvrditi topografiju episkopskog sjedišta Dokleje rukovodeći se ovim odredbama. Samim tim, diskusija o fizičkoj lokaciji ili topografiji je spekulativnog karaktera, zbog oskudnih podataka kojima raspoložemo sa iskopavanja u ovoj regiji. Sama činjenica da je nosilo naziv po Dokleji morala bi sjedište episkopije, pod uslovom da ono još uvijek postoji, smjestiti administrativno na prostoru grada.

U ovom kontekstu trikonhos na

raspoložive podatke o episkopiji u gradu. Srž njegovog rada je trikonhos u Doljanima kao ključni objekat među oskudnim raspoloživim istorijskim i arheološkim podacima. Zaključuje da je ovo najraniji hram u provinciji i ističe njegovu funkciju, što je, kako vjeruje, dovoljno da ga uzdigne na nivo prvog episkopskog sjedišta Dokleje. Njegova hipoteza se suštinski zasniva na tome da zvanična episkopska crkva iz 4. vijeka mora biti potvrđena arheološki, zbog prisustva hrišćanskog stanovništva u samoj Dokleji ili njenoj blizini. Ovo je validna pretpostavka, ali nedovoljno utemeljena.

39 Нохча 2005, 171

40 Ракоција М. 2013, 95-96

41 Јеремић М. 2004

42 Ончевска Тодоровска 2009

43 Кесякова Ел. 1989

tation of the available literary sources and archaeological finds of Christian origin, dated to the 4th century.

The earliest historical report of a Praevalis bishop comes relatively late: in a letter from Pope Siricius in 392 AD two bishops of Doclea are mentioned – Bassus and Senecius³⁹. This is a reliable source but it does not refer to a specific cathedral church, as is the case in Dacia Mediterranea: Priscus speaks of a city basilica in Naissus⁴⁰ – another episcopal see without an archaeologically proven 4th century church. Identical is the situation in many large episcopal sees in the Balkan provinces: Sirmium⁴¹, Scupi⁴², Philippopolis⁴³ all lack information about a major city temples before 5th century. In order to detect the cathedra, we must first define its location: is it identifiable with its name? Is it the main temple? Is it the residence of the bishop himself? In respect to that stipulation, it is very hard to set the topography of the Doclean see. Therefore discussions over the physical location of the topography are very speculative based on the scarce data, which we have from all excavations in the region. The mere fact it was named after Doclea, must position the see administratively in the city, provided that it still exists.

In this context the triconchos in Zlatica represents a very important temple. Probably it was the earliest Christian building for the Doclean congregation, erected in the name of an unknown martyr. Certainly the local bishops served in it throughout its existence. The implication that it was built as the cathedral of Doclea, 3 kilometers apart from the city, is improbable. The possibility that in the 4th c. AD the bishops held services in it regularly can't be eliminated, provided no other church existed.

attested archaeologically, due to the existence of Christian population in or near Doclea. This is a valuable assumption but insufficiently grounded.

39 Нохча 2005, 171

40 Ракоција М. 2013, 95-96

41 Јеремић М. 2004

42 Ончевска Тодоровска 2009

43 Кесякова Ел. 1989

Zlati predstavlja veoma značajan hram. Vjerovatno je bio najraniji hrišćanski objekat doklejske kongregacije, podignut u čast nepoznatom mučeniku. Lokalni episkopi su ovdje sigurno obavljali službe tokom cijelog njegovog postojanja. Pretpostavka da je bio sagrađen kao katedrala Dokleje, na 3 kilometra udaljenosti od grada, je malo vjerovatna. Pod uslovom da nije postojala nijedna druga crkva, ne možemo eliminisati mogućnost da su u 4. v. n.e. episkopi u njemu redovno vršili službu.

- Јанковић 2007** - Ђ Јанковић, Српско Поморје од 7. До 10. Столећа. Београд.
- Јеремић 2004** - М. Јеремић, Култне грађевине хришћанског Сирмијума. – У: Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика) (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица, 43-73.
- Јеремић 2006** - М. Јеремић, Adolf Hytrek et les premières fouilles archéologiques à Sirmium. – Старинар, LV, Београд, 115-132.
- Кесякова 1989** - Ел. Кесякова, Раннохристијанската базилика од Филипопол. – ИМЮБ, XV, 113-127.
- Кондић, Поповић 1977** - В. Кондић, В. Поповић, Царичин град. Утврђено насеље у Византијском Илирику. – Галерија Српске Академије Наука и Уметности, 33, Београд.
- Кораћ 1959** – В. Кораћ, Дољани код Титограда. – Старинар, IX-X, 1958-1959, 383-386.
- Кораћ 2009** - В. Кораћ, Дољани – Златица, Подгорица. Остаци ранохришћанских грађевина. – Зограф, 33, 1-8.
- Мијовић 1996** - П. Мијовић, Типологија црквених споменика Црне Горе, Подгорица.
- Николајевић-Стојковић 1957** - И. Николајевић-Стојковић, Рановизантијска декоративна пластика у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд.
- Николов, Калчев 1992** - Д. Николов, Кр. Калчев, Раннохристијански комплекс в Августа Трајана – Берое. – Известия на Музеите от ЮгоИсточна България, XV, 29-44.
- Ончевска Тодоровска 2009** - М. Ончевска Тодоровска, Големата ранохристијанска базилика во Скупи и раното Христијанство – Македонско наследство, 34-35, Скопје, 97-111.
- Пепек 1986** - П. Пепек, Христијанската архитектура кај македонските словени од пред средината на IX век до 1018 година. – Климент Охридски. Студии, Скопје, 225-237.
- Ракоција 2013** - М. Ракоција, Константинов град старохришћански Ниш. Ниш.
- Стричевић 1953** - Ђ. Стричевић, Рановизантијска црква код Куршумлије. – Зборник радова Византолошког института, 2, 179-198.
- Чанева-Дечевска 1970** - Н. Чанева-Дечевска, Триконхални църкви от IX-XIV в. по българските земи. – Археология, XII, 4, 8-21.
- Чанева-Дечевска 1988** - Н. Чанева-Дечевска, Църковната архитектура в България през XI-XIV век, София.
- Чанева-Дечевска 1999** - Н. Чанева-Дечевска, Раннохристијанската архитектура в България IV –VI в., София.
- Анджелић 1978** – Т. Анджелић, Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomisljima kod Mostara. – Arheološki vestnik, XXIX, Ljubljana, 629-640.
- Bitrakova-Grozdanova 1975** – V. Bitrakova-Grozdanova, Starohristijanski spomenici vo Ohridsko, Ohrid,
- Borozan 2000** – В. Borozan, Rezidencijalne crkve dukljanske episkopije-arhiepiskopije. – In: (ed. Kovačević B.) Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorica, Zbornik radova

u Naučnog skupa [Podgorica 2-3 decembar 1999], Podgorica, 199-224.

Bospatchieva 2001 - M. Bospatchieva, An Early Christian Martyrium from Philippopolis. – In: *Archaeologia Bulgarica*, V, 2, Sofia, 59-69.

Boyadjiev 2001 - S. Boyadjiev, L'aspect architectural du martyrium dans la necropole orientale de Philippopolis. – In: *Archaeologia Bulgarica*, V, 2, Sofia, 71-75.

Delehaye 1912 - H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie. – In: *Analecta Bolandiana*, XXXI, Bruxelles-Paris.

Cambi 1978 – N. Cambi, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije. – *Arheološki vestnik*, XXIX, Ljubljana, 606-625.

Enchev 2006 - T. Enchev, The belief in martyrs and relics in the light of church canons. – In: *Acta Musei Varnaensis. Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West*, IV, Varna, 43-48

Frolow 1950 – A. Frolow, L'église rouge de Peruštica. – *BByzl*, 2, 449-477

Grabar 1972 – A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I, Architecture. London

Hoxha 2005 - G. Hoxha, Osservazioni sul processo di cristianizzazione nella provincial Praevalitana dal tardoantico all'alto medioevo (secoli IV-VII). - *Quaderni friulani di archeologia*, XV, 169-192

Krautheimer, Ćurčić 1986 - R. Krautheimer, S. Ćurčić, Early Christian and Byzantine Architecture. London

Mijović 1987 - P. Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa. – *Arheološki vestnik*, XXIX, Ljubljana, 641-677

Spera 2006 – L. Spera, Distribution and Monumental Typologies of the Sanctuaries in the Suburbs of Rome in Late Antiquity and the Early Medieval Period. – In: *Acta Musei Varnaensis. Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West*, IV, Varna, 7-24

Sticotti 1913 – P. Sticotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Wien

Τραυλος 1951 - I. Τραυλος, Άνασκαφαί ἐν τῇ ΒΒβλιοθήκῃ τοῦ Ἄδριανοῦ. - Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1950, Αθῆνα, 41-63

Vaklinova 1989 – M. Vaklinova, L'église rouge de Perouchitsa (Bulgarie) et sa periodization. – In: (ed. Ch. Bakirtzis) *First International Symposium for Thracian Studies. "Byzantine Thrace". Image and Character*, v. I, Amsterdam, 638-656

Zagarčanin 2013 - M. Zagarčanin, Bar e il suo territorio in epoca romana, tardoantica e bizantine – In: (S. Gelichi e M. Zagarčanin) *Storie de una città. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, Firenze, 27-42

(Google Maps, 2018) Manastir Zlatica, Monastery. Retrieved from <https://www.google.bg/maps/place/Manastir+Zlatica,+Monastery/@42.4657681,19.299253,87m>

Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje “Komani-Kroja” kulture na našim prostorima

The early medieval necropolis Mijela and the question of “Komani-Kruje” culture in the region

Mladen Zagarčanin
Zavičajni muzej Bar
Kralja Nikole bb
mladarh@t-com.me

UDK 903.2(497.16)

Apstrakt:

U ovom radu su publikovani svi nalazi koje je davne 1966. godine na lokalitetu Mijela kod Virpazara otkopala arheolog Olivera Velimirović Žižić, a koji do sada nisu imali priliku da budu obrađeni na jednom mjestu. Takođe, obrađeni su i neki slučajni nalazi koji su u Zavičajni muzej u Baru dospjeli kao poklon Pavla Mijovića, koji ih je uspio sačuvati od stalnih devastacija lokaliteta. Nalazi sa nekropole u Mijelama kod Virpazara (7-9. vijek) pripadaju tzv. Komani-Kroja kulturi, smještenoj na prostoru od Skadarskog do Ohridskog jezera, ali uglavnom u sjevernim i sjeveroistočnim djelovima današnje Albanije, dok određenih nalaza Komani kulture ima i na lokalitetima Vardarske doline i okoline Ohrida. Osim nalaza ove kulture u ovom radu smo obradili i neke metalne nalaze iz vizantijskih gradova i utvrđenja kao što su: Budva, Stari Ulcinj, Oblun i Đuteza, kako bi uporedili predmete Komani kulture sa predmetima iz poznatih nekropola i utvrđenja u okruženju.

Ključne riječi: Mijela, rani srednji vijek, Vizantija, Komani-Kroja

Abstract:

In this paper all the finds discovered in the 1966 excavation at the site of Mijela near Virpazar by Olivera Velimirović Žižić, which have so far been unpublished. Also, some chance finds were included, which made their way into the Historical Museum of Bar as a gift from Pavle Mijović, who kept them from the continuous devastations of the site. The finds from the necropolis of Mijela near Virpazar (7-9 cent. AD) belong to the so called Komani-Kruja culture, located in the area from the Skadar all the way to the Ohrid Lake, mostly northern and northeastern parts of modern Albania, while certain Komani culture is present at sites in the Vardar valley and the vicinity of Ohrid. In this paper some metal finds from the Byzantine fortresses and cities (such as Budva, Old Ulcinj, Oblun and Djuteza) were compared to the finds that belong to the Komani culture, discovered on known necropolises and fortifications in the surrounding area.

Keywords: Mijela, necropolis, Early Middle Ages, Byzantium, Komani-Kruja

Ranosrednjovjekovna nekropola u Mijelama nalazi se na oko 2 km od Virpazara, pri samoj jugozapadnoj obali Skadarskog jezera (Sl. 1). Pozicionirana je između brda Veliki i Mali Besac, okrenutih ka prostranom Crmničkom polju koga omeđuju planinski masivi Sutormana i Rumije sa jugoistočne i južne strane. Sa jugozapadne i zapadne strane su brdoviti masivi Paštrovskih gora. Prostor na kome je smešteno groblje je nenaseljen. Ono zahvata uzak dio podnožja brda Zabes (302 mnv), na samoj raskrsnici puteva koji vode prema gornjo-crmničkim selima Boljevići i Limljani sa jedne, i obodom, uz južnu stranu jezera ka selu Godinje sa druge strane. Prema sjeverozapadu, Mijela se spušta prateći uzano, nisko i stijenovito brdo, koje celom dužinom do virpazarske varoši odvaja močvarno polje od obale Skadarskog jezera

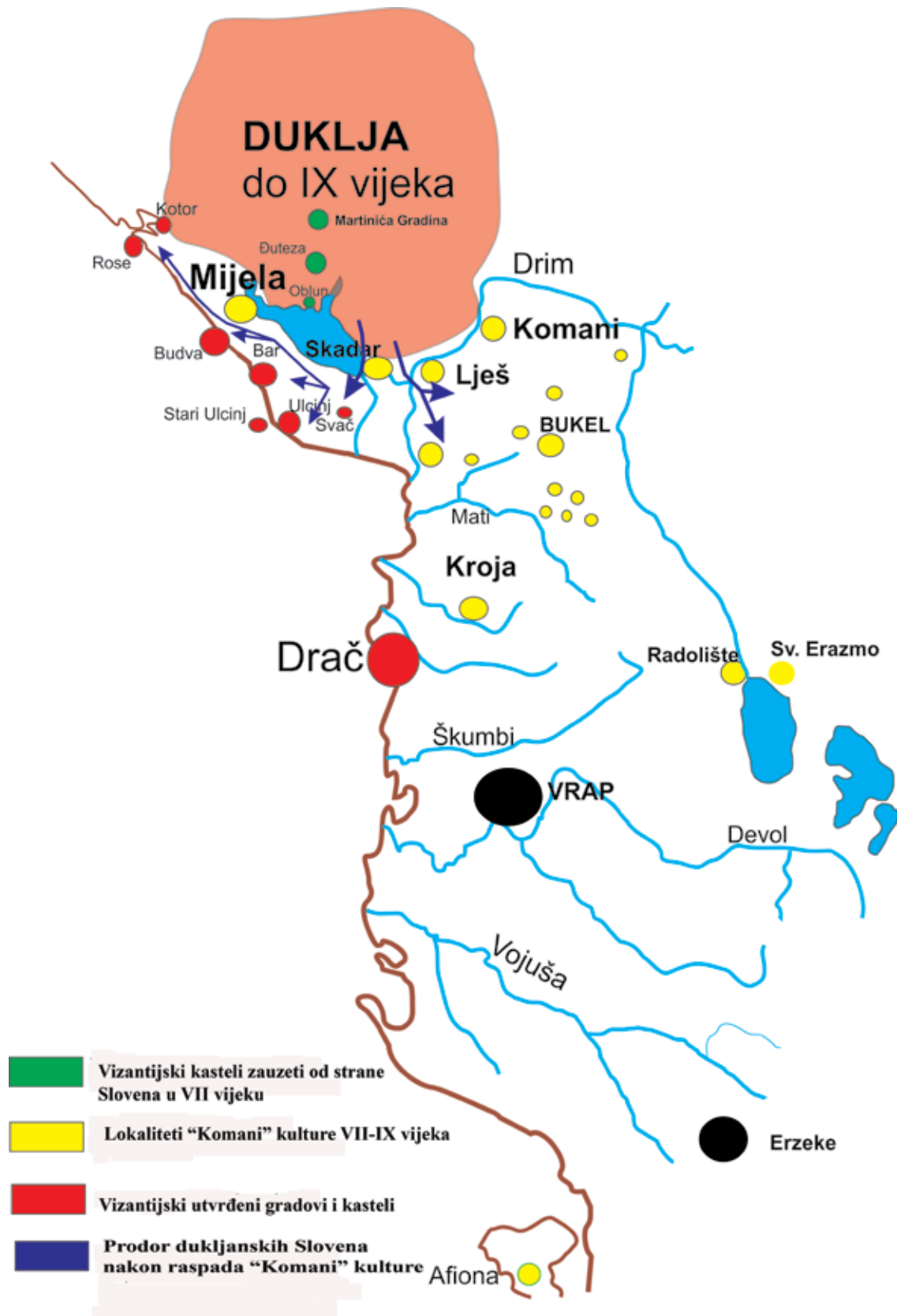
Nekropola je otkrivena još davne 1928. godine, u toku radova na izgradnji kolskog puta prema selima u zaleđu planine Rumije, kada je uništen veliki dio ovog groblja (Sl. 2 a,c). Kasnije je lokalitet još jedanput devastiran, u toku pošumljavanja goleti prema Virpazaru, nakon Drugog svjetskog rata. Pozicija grobova otkopanih u toku zaštitnih istraživanja izvedenih od strane Zavičajnog muzeja u Baru 1966., a prije probijanja puta, nalazila se na malom sjedlastom prevoju sastavljenom od kompaktne i rastresite krečnjačke stijene, na nekim mjestima prirodno pretvorene u šljunak, koja se spušta strmo ka jugozapadnoj obali jezera.

Zaštitna istraživanja 1966. godine (Velimirović-Žižić, 1966) izvedena su na kraju jednog dugotrajnog procesa devastacije ranosrednjovjekovnog groblja. Takvo ružavanje nekropole se dogodilo dva puta u razmaku od dvadesetak godina, tako da je posao na spašavanju preostalog obuhvatio samo osam otkopanih grobova. Iskopavanja su potvrdila da se radi o kontinuiranom sahranjivanju na dva načina: a) u jednostavno ukopanoj raki; b) sa konstrukcijom ograđenom kamenim pločama. Pokojnici su polagani direktno na tlo u opruženom stavu, ali nisu dokumentovani položaji ruku, ili neke druge specifičnosti. Takođe ne postoji antropološki opis skeleta

The Early Middle age necropolis in Mijela is located around 2 km from Virpazar, on the southwestern shore of Skadar Lake (Fig. 1). It is positioned between the hills of Veliki and Mali Besac, facing the vast field of Crmnica, surrounded by the mountains Sutorman and Rumija from the southeastern and southern side. From the northwestern and northern side the hills of Paštrovska Gora enclose the area. The area on which the necropolis is found is uninhabited. It covers the lower parts of the hills Zabes (302 masl), on the crossroad of the roads leading toward the upper-Crmnica villages of Boljevići and Limljani on one side, and through the southern side of the lake to the village of Godinje on the other side. Towards northwest, Mijela lowers down following a very narrow, low and rocky hill, throughout its whole length to Virpazar, between a swamp field and the banks of Skadar Lake.

The necropolis was discovered in 1928, during the building of a village road toward the village in the back of Mount Rumija, when a large part of the cemetery was destroyed (Fig. 2 a,c). Later, the site was devastated once more, during the afforestation of the glade towards Virpazar, after the Second World War. The position of the discovered graves during rescue excavations taken out by the Museum in Bar in 1966, before the building of the road, was in a small valley made of partly compact and partly loose limestone, in some places naturally transformed into gravel, steeply lowering to the southwestern shore of the lake.

The rescue excavations in 1966 (Velimirović-Žižić, 1966) were taken out at the end of a long process of devastation of Early Middle age graves. This process happened twice in twenty years, so the job of rescuing the remains unfortunately added up to only eight graves. The excavations confirmed a continuous usage of the necropolis, in two different burial rites: a simple pit, and a construction made of stone slabs (flat or roof shaped covers). The deceased were placed directly on the bottom, stretched out; unfortunately the position of the arms or other specificities were not documented.

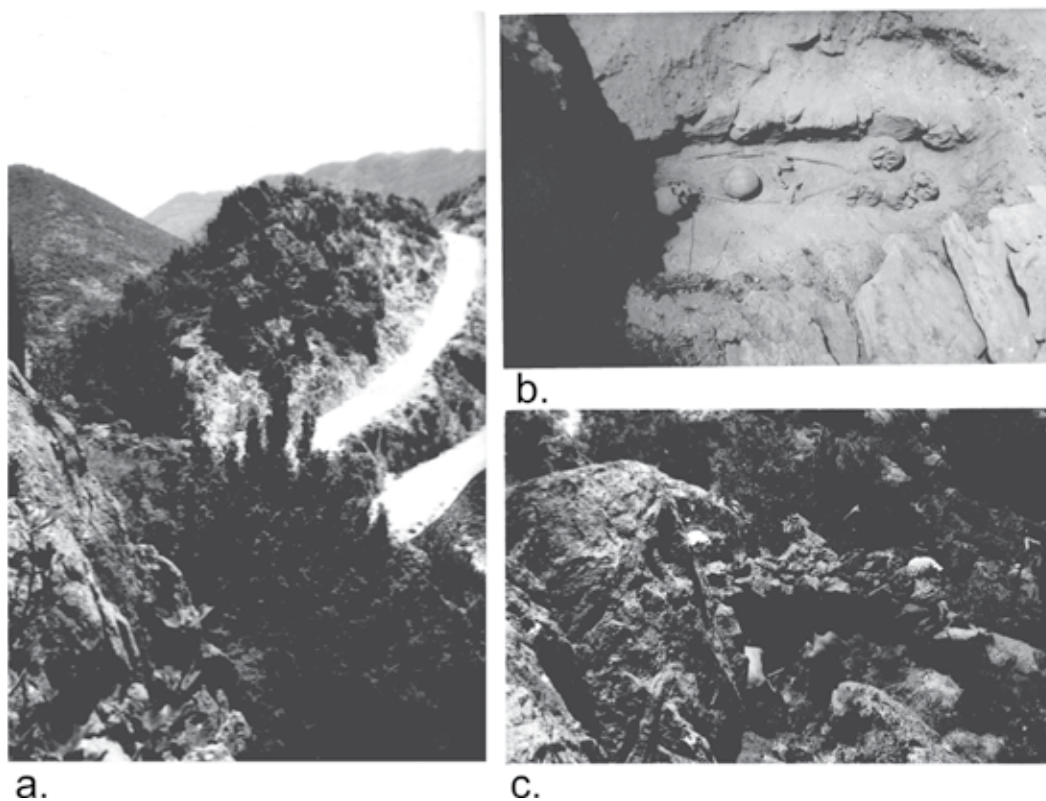

SI.1 - Mapa rasprostranjenosti lokaliteta "Komani-Kroja" kulture (kraj 7.-prva polovina 9. vijeka); ranovizantijska mjesta i utvrđenja 6- 9. vijeka i položaj Duklje prije raspada "Komani-Kroja" kulture na početku 9. vijeka;

Fig. 1 - Map of distribution of "Koman-Kruja" culture group (late 7th - first half of 9th century) ; early-byzantine places and fortifications 6th - 9th century, and position of Slavic principality Dioclia before breakdown of "Koman-Kruja" culture group culture at beginning of 9th century.

pokojnika, precizna orijentacija pojedinačnih grobova i položaja predmeta u njima. Danas od konkretnog dokumentacionog materijala imamo fotografiju samo jednog groba (Sl. 2 b). Konstrukcija ove grobnice sastojala se od grubo pritesanih kamenih blokova nejednake veličine poređanih u vidu zida sa podužnih strana grobnice. Preko ovih kamenih blokova bile su postavljene grube kamene ploče nepravilnog oblika i različite veličine. Grobnica je bila šira na strani glave pokojnika i sužavala se prema stopalima. Na osnovu jedne očuvane fotografije zaključujemo da je sahranjivanje u nekim slučajevima bilo sukcesivno, o čemu svjedoči postojanje više pokojnika u raki, i do šest pronađenih lobanja. Najmlađe sahranjeni pokojnik ležao je ispružen na leđima, dok su lobanje starije sahranjenih pokojnika posle svake sahrane smještane pored nogu sahranjenog. Jedna lobanja je pronađena u predjelu trbuha. Treba zapaziti da se ostale kosti starijih pokojnika ne evidentiraju na fotografiji. Na osnovu ovako malog broja malo relevantnih podataka ne

There is no anthropological description of the skeletal remains of the deceased, the precise orientation of specific graves and the position of the finds in them is lacking as well. There is only a photograph of one grave preserved today. The construction of this tomb was made of rough, uneven stone slabs in different sizes, set up in a shape of two parallel walls. Over these stone slabs there were rougher stone slabs in different size and shape placed. The tomb was wider on the side of the head of the deceased and shortened towards the feet. Based on one preserved photograph we can conclude that there were cases with successive burials, testified by the discovery of multiple craniums in the pits, one of them up to six samples. The deceased that was placed the earliest was placed on his back, while the craniums of later burials were placed next to his feet. One cranium was found in the stomach area. It should be noted that the bones of the later burials are not present in the photograph. Since there are not enough relevant infor-

Sl. 2 - Lokalitet Mijele kod Virpazara tokom iskopavanja (fotografije iz 1964. godine):

a) položaj lokaliteta Mijela ; b) otkopana grobnica; c) radovi na lokalitetu;

Fig. 2 - Early-medieval site Mijela near Virpazar during excavation (photographs from year 1964):
a) position of the Mijela site; b) tomb No 6 during excavation ; c) working in progress.

moгу se izvući konkretniji podaci koji se tiču opšteg stanja na nekropoli. Iz izvještaja se vidi da su i ostale grobnice bile konstruisane na sličan način, pa možemo konstatovati da se radi o sahranama prepoznatljivim i na ostalim Komani-Kroja lokalitetima.

Nalazi

Naušnice

U okviru Komani-Kroja kulturne grupe naušnice su i po broju tipova i njihovih varijanti najbrojnije. One su ili jednostavne, u vidu običnih karičica ili postoje primjerci onih sa slobodno visećim priveskom.

Na mijelskoj nekropoli pronađene su četiri vrste naušnica: fragment naušnice sa zvjezdolikim priveskom (T2/ 14, grob 4; sl. 14); lunulaste naušnice od iskucane bronzane žice (T3/25, 26, grob 7; sl. 25, 26); naušnica u vidu obične karičice sa kukicama za kačenje na krajevima (T1/1, grob 1; T2/ 15,16, grob 4); ostaci naušnice (ili bronzane žice koja je služila za sređivanje kose) u vidu spiralno uvijene žice iz groba 4 (T 2/18, grob 4).

Prvi tip sa zvezdolikim priveskom (T2/14), sačuvan je fragmentarno. Primjećuje se da je odlomljen gornji dio kojim se privezak kačio o kariku. Liven je od bronzе u jednostranom kalupu i ima oštro ispupčen kupast oblik sa tri proporcionalno urađena kraka. Način livenja i tragovi kalupa na ravnoj površini ukazuju bez sumnje na isto radioničko porijeklo koje se zapaža i kod predica. Gotovo identični tipovi ovakvih naušnica su pronađeni u Komanima - Kaljaja Dalmaces, u Sjevernoj Albaniji (Spahiu 1971 T IV,1- 4) i Bukelu (Animali 1971, T IX1, 2, 4, 5 T VIII 4, 5).

Prema načinu izrade zvjezdolike naušnice možemo podijeliti na one koje su livene iz jednog dijela zajedno sa karičicom (Animali 1964, T/1, 27-29; Animali 1971, T/8, 1-3; Doda 1989, TIII/4, TIV/3, TIV 1, 2) i na one kod kojih su karičica i zvjezdoliki privezak liveni odvojeno i gdje je privezak okačen neposredno na kariku (Spahiu, Komata 1964, T. 1. 16-19; 1971, T/ 8, 4-5, 9; Doda 1989, TIII, 3). Ovaj tip pripada ovoj dugoj vrsti. Tokom proučavanja zvjezdolikih

mation it is not possible to deduce precise data regarding the state of the necropolis. From the report it is visible that the rest of the tombs were constructed in a similar manner, so we can conclude that this type of burial is typical for other Komani-Kruja sites.

Findings

Earrings

In the area of the Komani-Kroja cultural group, earrings are by type and number the most numerous finds. They are either simple, ring-shaped or examples with a hanging pendant.

At the Mijela necropolis there are four types of earrings discovered so far: a fragment of an star-shaped earring (T2/14, grave 4); lunar-shaped earring made of bronze wire (T3/25, 26, grave 4); ring-shaped earring with circular bands at the ends (T1/1, grave 1; T2/15, 16, grave 4; fragments of earrings (or simply bronze wire used for hair braiding) in s shape of spirally fluted wire from grave 4 (T2/18, grave 4).

The first type, with star-shaped pendant (T2/14), is preserved in fragments. It is easily noticeable that the upper part is broken off, the part where the pendant was held on the ring. It was cast in bronze in a one-sided mold, and has a sharp convex shape with three proportionally designed rays. The way of casting and the traces of the mould on the flat surface point towards an undoubtedly the same working origin noticed in the belt buckles. Almost identical types of these earring were discovered in Komani Kaljaja Dalmaces in Northern Albania (Spahiu 1971 T IV, 1-4) and Bukela (Animali 1971, T IX, 1, 2, 4, 5, T VIII, 4, 5).

According to the manufacture of the star-shaped earrings we can divide in types that were cast in a one-part mold with the ring (Animali 1964, T.1. 27-29; Animali 1971, T.8. 1-3. Doda 1989, TIII/4, TIV/3, TIV 1, 2) and types in which the ring and the star-shaped pendant were cast separately (Spahiu, Komata 1964, T.1. 16-19; 1971, T.8. 4-5, 9; Doda 1989, TIII, 3). This type belongs

naušnica J. Verner je zaključio da se radi o skupini koja se su nekoliko varijanti širi u 7. vijeku po Ukrajni i Panonskoj niziji (Werner 1950). Vinski se vodio nalazima iz Golubića, i datovao ih je u 7. vijek, a komanske upoređuje sa kestheljskim (Vinski 1955, 231-238), dok je Korošec Komani-Kroja zvjezdolike naušnice datovao u 8. vijek (Korošec 1954: 5-7). Albanski arhelozii ih datuju u 7 - 8. vijek (Animali 1965; Spahiu 1971; Doda 1989; 262 Nallbani 2005; Nallbani 2014).

Drugi tip naušnica su tzv. bronzane lunulaste naušnice (T3/25, 26; sl. 3/25, 26) rađene iskivanjem bronzane žice u polumjesečasti oblik. Na vidnoj strani ukras je formiran ukucavanjem kružića identičnog promjera kao i kod ostalih bronzanih predmeta, što može da svjedoči o jednom radioničkom krugu, dok po ivici teče tačkasta bordura. Kraj jednog dijela lunule je savijen u kratku kukicu, stanjenu i savijenu još jednom na samom vrhu, a sa druge strane okruglo profilisan obruč za kačenje pada u širokom luku, sa završetkom u obliku kukice za kačenje. Ovakve vrste naušnica su identične kao u Sardu (Spahiu, Komata 1975, T 3/4), Bukelu Animali (1971, T/10,6), Komanima (Ugolini 1927, str. 45/35; Spahiu 1971, T6/9), Proseku (Doda 1989, TIX/1,3). Najskromnija su zamjena vizantijskih zlatnih lunulastih naušnica koje se koriste tokom 7. vijeka i nešto kasnije. U Istri je pronađen jedan primjerak sličan mijelskom i datuje se u 7. vijek (Marušić 1960: sl. 1, T/8). Najkvalitenije lunulaste naušnice su one rađene u tehnici filigrana, kao primjerci iz Kroje (Animali, Spahiu 1979/80, 109, 2-8), sa ili bez zvjezdolikog priveska. U Lješju je pronađena varijanta lunulastih naušica koja ima uvijene krajeve lunula. Ti tipovi su nešto širi i pravilnijeg oblika a po formi odgovaraju naušnici pronađenoj u Kroji, sa pupčastim dodacima sa strana i u sredini, u koje je umetnuta staklena pasta ili neki poludragi kamen (Animali 1964, T17/1). Dobija se utisak da su lokalne Komani radionice izrađivale naušnice od kovane bronzane žice po uzoru na importovane. Još jedan tip naušnica, a koji treba posebno naglasiti, su pravilno rađene lunulaste naušnice koje na krajevima polumjesečastog priveska imaju

to a different variant. During research on star-shaped earrings J. Werner concluded that they are part of a group which spread in a couple of variants in the 7th cent. AD throughout Ukraine and the Pannonian Basin (Werner 1950). Vinski guided himself through the finds from Golubić and dated them in the 7th cent. AD, while the Komani ones he compares with Keszthely type (Vinski 1955: 231-238); Korošec dated the Komani-Kruja star-shaped earring in the 8th cent. AD (Korošec 1954: 5-7). Albanian archaeologists date them between the 7th and the 8th cent. AD (Animali 1965; Spahiu 1971; Doda 1989; 262 Nallbani 2005; Nallbani 2014).

Another type is the so called bronze lunar-shaped earrings, manufactured by forging a bronze wire in a crescent shape (T3/25, 26; fig. 3/25, 26). On the front the decoration was made by hammering circular shapes with identical size as the rest of the bronze objects, pointing towards a circle of craftsmen. On the edges next to these circular decorations is a borderline made of dots. The end of one part of the lunar-shaped earring is looped into forming a small circular band, thinned out and bent once more at the end, while on the other side a circular-profiled ring leads to a wider angle, finishing with a latch hoop. This type of earrings are identical to ones discovered in Sard (Spahiu, Komata 1975, T 3/4), Bukela Animali (1971, T 10/6), Komani (Ugolini 1927, str. 45/35; Spahiu 1971, T6/9), Prosek (Doda 1989, TIX/1, 3). They represent a most humble replacement of golden byzantine lunar-shaped earrings in use during the 7th cent. AD and later. In Histria one sample has been recovered (Marušić 1960: sl. 1, T8), similar to the one from Mijela, also dated to the 7th cent. AD. Lunar-shaped earrings of the highest quality, made in filigree, for example the ones from Kruja (Animali, Spahiu 1979/80, 109, 2-8), with or without a star-shaped pendant. There is one sample of this type of earrings, discovered in Lesh, with looped ends of the lunar-shaped part. These types are a bit wider and with a more regular shape, while their form points toward similarities with examples found in Kruja, with protrusions on

sferične kuglice sastavljene od dva šuplja kalotasta djela, iskovana od srebra (Ugolini 1927, str. 45/35).

Pronađene su tri naušnice u obliku jednostavno savijene žice kružnog presjeka sa kukicama za kačenje na krajevima (TI/1, TII/15,16; sl. 3/15, 16), od kojih su dvije bronzane (TI/1, TII/15) a treća je od srebra i nedostaje joj mali dio kukice za kačenje (TII/15; sl. 3/15). Iz Kroje su poznate dvije naušnice ovakve vrste (Animali 1965, T7/3), iz Lješa 4 komada u grobovima 3, 11, 19, 25 (Prendi 1980, T/2-5, 18); u Sardu, Komanima, Bukelu i na drugim mjestima ove kulture nisu konstatovane. Najbliže su otkopane u Budvi, tokom istraživanja bazilike, u grobu zajedno sa Bal-Gota kopčom, a na ostalom dijelu primorja poznate su iz Svača (Janković 2007, str. 28/ sl. 42, 43, 44, 45) i Rosa. Ovaj tip naušnica je veoma rasprostranjen u vizantijskom svijetu još od 5-6. vijeka. Jednostavne su izrade i u početku su rađene od zlata. Nalazi iz Salone su imale zadebljanje na donjem dijelu kao i bronzani primjerci iz Mijela. Ove početne su nešto manjih razmjera prečnika do 3.2 cm (Salona 1995, 302/13,14).

Dva fragmenata bronzane žice (TII/18) na čijim se krajevima naslućuju počeci spiralnog navoja pružaju realnu pretpostavku da se radi o „naušnicama“ sa spiralnim završetkom. U grobovima Komani kulture nalažene su u priličnom broju, naročito u Komanima (Kaljaja Dalmaces) Tako je među inventarom groba u Komanima Ugolini pronašao pet ovakvih naušnica i sedam zvjezdolikih (Ugolini 1927, 50/38-13, 15) a pronađena je i jedna pređica slična nalazu iz starohrvatskog groba nekropole Nin-Ždrijelac, koja se datuje u prvu polovinu 9. vijeka (Belošević 1980, 288/ T64-8). Najnovija istraživanja iz Komana pokazuju da su ove „naušnice“ pronađene raspoređene oko glave (Nalbani 2014, sl. 9), na osnovu čega se može pretpostaviti da su služile za učvršćivanje kose.

Ogrlice

Ako sudimo po brojnosti nalaza onda su to svakako raznobojne staklene perle ogrlica, kojih ima u različitim oblicima i dimenzijama.

the side and in the middle, in which glass or a semi-precious stone was inlaid (Animali 1964, T17/1). The general impression is that local Komani workshops produced bronze wire earrings based on imported examples. An additional type that should be mentioned are the lunar-shaped earrings that have silver spherical decorations, consisting of two semi-spherical pieces, added on the ends of the lunar-shaped pendant (Ugolini 1927, str. 45/35).

Three earrings in the shape of a looped wire with a circular section and circular bands on the ends have been discovered (TI/1, TII/15, 16; fig. 3/15, 16), two of them bronze (T1/1, TII/16), one is silver and is missing a small part of the band (TII/15; fig. 3/15). There are two earrings discovered in Kruja (Animali 1965, T7/3), 4 examples in Lesh in graves 3, 11, 19 and 25 (Prendi 1980, T/2-5, 18); in Sard, Komani, Bukela and other places in the surrounding area there are no such examples found. The closest one were excavated in Budva, during research on a basilica, discovered in a grave with a Balgota type belt-buckle. On other places along the coast there are similar finds discovered in Svač (Janković 2007, p. 28, fig. 42, 43, 44, 45) and in Rose. This type of earrings is well known and spread throughout the Byzantine world from the 5th - 6th cent. AD. The simple technique of manufacture was a reason why at first it was made of gold, for example the finds in Salona with a thickened lower part as well as the bronze examples from Mijela. The first, golden ones, were a bit smaller, with a diameter of 3.2 cm (Salona 1995, 302/13, 14).

Two fragments of bronze wire (TII/18) with supposed spiral ends offer an opportunity to presume that they are in fact earrings with spiral ends. But what is their function? In the graves of Komani culture they have been recovered in vast numbers, especially in Komani (Kaljaja Dalmaces). In the grave inventory in Komani 7 star-shaped and 5 earrings with spiral endings were discovered (Ugolini 1927, 50/38-13, 15), as well as a buckle similar to one from an Old-Croatian necropolis of Nin-Ždrijelac, dated to the

Sl. 3 - Nalazi sa lokaliteta Mijela kod Virpazara 7-9. vijek;
Fig. 3 - Archaeological findings from site Mijela near Virpazar, 7th - 9th century.

Dvije niske ogrlica su pronađene u grobu 4 (25 komada perli) i u grobu 7, gdje je otkopano 20 komada perli (TII/11, sl. 5a; TIII/31, sl. 4/31, sl. 5b). Razlikujemo više oblika i boja kao i nekoliko tehnika izrade. Prva ogrlica (TII/11; sl. 5a) je sastavljena od nekoliko vrsta perli. Na osnovu forme, boje, i tehnike izrade izdvajamo sljedeće vrste:

1. Valjkasta jednobojna perla 1.07 cm dužine i 0.5 cm debljine. Rađena je od tamno plave staklene paste sa umetkom bakarne cjevčice promjera 0.25 mm. Perla na presjeku ima oblik rozete, dužine 1.5 cm i širine od 1.1 cm. Rađena je od svijetlo plave staklene paste sa umetkom bakarne cjevčice promjera 0.3 mm. Ovakve perle nisu zabilježene među nosiocima Komani-Kroja kulture, a nije mi poznato da se nalaze na lokalitetima u Bugarskoj, Panoniji i duž istočne obale Jadranskog mora, ili na području starohrvatskih grobova. Ovaj tip je specifičan po tome što je oblikovan koncentrično modelovanim rebrima, a na presjeku ima oblik cvijeta sa četiri lati.

2. Srolike perle, 0.9 x 0.8 mm, rađene od

Sl. 5 - Ogrlice iz grobova 4 i 7;
Fig. 5 - Necklaces from grave 4. and 7.

9th cent. AD (Belošević 1980, 288/T64-8). Newest research from Komani show that these "earrings" discovered around the head (Nallbani 2014, sl. 9) were used to hold the hair, which was probably long in women, and in order to prepare for the burial ritual it was most probably plaited or braided with twisted wires.

Necklaces

Judging by the number of finds there are also glass beads in different colors, shapes and sizes. There are two separate necklaces discovered in. Two necklaces are discovered in grave 4 (25 beads), and in the grave 7, with 20 beads (TII/11, Fig. 5a; TIII/31, Fig. 5b). We can differentiate between multiple colors and shapes, as well as a couple of different manufacturing techniques. The first necklace (TII/11; Fig. 5a) is made of several types of beads. Based on the form, the colour of the section and the manufacturing technique, we can distinguish the following types of beads.

1. Spherical one-color bead, 1.07 cm in length and 0.5 cm thick. Made of dark blue glass with an inlay of a small copper tube with a diameter of 0.25 mm. Another bead has a section in the shape of a rosette, with length of 1.5 cm and width of 1.1 cm, made of bright blue glass with an inlay of a small copper tube with a diameter of 0.3 mm. These beads have not been identified in the forerunners of the Komani-Kruja culture, and i am not familiar with similar finds on sites in Bulgaria, Pannonia and along the eastern coast of the Adriatic, i.e. in the area of old Croatian graves. This type is specific because it is shaped in concentric ribs, and the section has a shape of a four leaf flower.

2. Heart shaped beads 0.9 h 0.8 mm, made of a bright blue glass and a copper tube in the middle.

3. Circular beads, with a diameter of 1.2 cm, made of a bright blue transparent glass with a copper tube in the middle.

4. Beads in the shape of an olive pit. There are 11 of them, mostly with a length of around 1.5 cm, and width of 1 cm, made of very thin glass. There are two different types, smooth and ribbed. The most nu-

Sl. 4 - Nalazi sa lokaliteta Mijeje kod Virpazara 7 - 9. vijek;
Fig. 4 - Archaeological findings from site Mijela near Virpazar, 7th - 9th century.

svijetlo plave staklene paste sa bakarnom cjevčicom u sredini.

3. Kružne perle, prečnika 1.2 cm, izrađene od svijetloplave providne paste sa cjevčicom u sredini.

4. Perle u obliku košpice masline. Njih ima 11 komada, uglavnom promjera oko 1.5 cm x 1.00 cm. Rađene su od veoma tankog stakla. Ovakvih ima dvije vrste, glatke i narebrene. Najbrojnije su žuto braon boje plitko narebrene izradom u kalupu, i tamno-plave, neprozirne boje.

5. Bobičaste, slične po obliku prethodnim. Ovakvih ima dva komada zelenkasto-plave boje, dimenzija 1.00 h x 0.8 mm.

6. Okruglih perli ima tri komada. Jedna ima glatku površinu plave boje, a druge dvije su rađene u tehnici milefiori. Perla je rađena u kombinacijama zelenkaste žute i crvene boje. Zelenkasti sloj ima teksturu lista čija se boja provlači oko žutih polja u koje je umetnut po jedan sitni komad crvene staklene paste. Druga milefiori perla je okrugla a rađena je od plavičaste paste sa proslojcima sedefasto bijele boje u obliku školjkica.

7. Od vretenastih perli postoje dva komada, jedan primjerak je malih dimenzija (0.9 x 0,5 cm) napravljen od čisto žute staklene paste dok je drugi žuto braon boje, u obliku spojenih košpica masline.

8. Perla amorfne oblike je rađena od nijansi zelene paste sa bakarnom cjevčicom u sredini. Ogrlica iz groba 7 (T III/ 31, sl. 5b), oblici perli i njihova boja skoro da se potpuno razlikuju od prethodne ogrlice. Tako imamo:

9. Tri valjkaste perle, rađene u višebojnoj tehnici „milefiori“, od kojih su dva komada manjih dimenzija modelovana sendvičasto, tehnikom spajanja okruglih komadića stakla u alternaciji svjetlijih i tamnijih tonova plave boje. U sredini je valjkasti „milefiori“ umetak sa četiri crvenkasto žuta okca, utisnuta u svjetlo plavu ili zelenkastu staklenu pastu. Na prostoru jugoistočne i istočne Evrope, valjkaste bobice najčešće su u Komani - Kroja kulturi (Spahiu 1971, 87, Nallbani 2014). Ima ih u starohrvatskim grobovima (Belošević 1980, 288/T64-8), u Mihaljevićima kod Sarajeva (Miletić 1956, T. 3), a u Bugarskoj je nađeno nekoliko komada, u dva otkopana groba u

merous color represented among is yellowish-brown, there are also shallow ribbed molded ones, as well as dark blue ones.

5. Berry shaped, similar by shape to the previous ones. There are two samples, with a greenish blue color, 1.00h 0.8 mm.

6. There are three circular beads. The most simple one with a smooth surface has a blue color, while the other two are made in the millefiori technique. The bead was made in a combination of reddish yellow and green glass. The green layer has a texture of a leaf, and its color goes around the yellow fields in which one small piece of red glass is inlaid. The millefiori bead is spherical, made of bluish glass with layers of dirty white (nacre) color in the shape of a clam.

7. There are two spindle shaped beads. One of them is very small, 0.9x0.5, made of clear yellow glass, while the other one has yellowish brown color, in the shape of olive pits put together.

8. Bead with an amorphous shape, made of shades of green glass with a copper pipe/tube in the middle.

In the grave no. 7 (TIII/31; fig. 5b), the shapes of beads and their color is completely different. They are as follows:

9. Three spherical beads made in millefiori technique, out of which two have smaller dimensions and have a multiple colored section, with brighter and darker tones of blue.

In the middle the spherical millefiori inlay with four reddish yellow eyes, are inlaid into bright blue/greenish glass. In Southeastern and Eastern Europe, spherical beads are most common in the Komani-Kruja culture (Spahiu 1971, 87, Nallbani 2014). In the old Croatian graves (Belošević 1980, 288/T64-8) in Mihaljevići near Sarajevo (Miletić 1956, T. 3), and in Bulgaria in pairs in two graves in Dolni Lukovit (Вжарова 1976, 126-127).

10. In the shape of sunflower seeds there are 6 samples discovered so far. Different in dimension and all are made of blue glass, except one bead made of greenish glass.

11. Segmented-spindle shaped beads, separated into two or four berry-shaped segments in dark blue, greenish or nacre (mother-of-pearl) color.

12. One bead has a rounded rectangular

Donjem Lukovitu (Вжарова 1976, 126-127).
10. Perli u obliku sjemenki suncokreta je otkopano 6 komada. Različitih su dimenzija i sve su sem jedne tamno plave boje dok je jedna perla od zelenkastg stakla.

11. Člankovite-vretenaste, podijeljene na dva tri ili četiri bobičasta članka tamnoplave, zelenkaste ili sedefaste boje stakla.

12. Jedna perla je skoro pravougaonog oblika zaobljenih strana, zelenkaste boje.

13. Perla u obliku bobice sedefaste boje.

Sklopljene kao cjelina, ove ogrlice se međusobno razlikuju, što navodi na mogućnost nastanka u različitim radionicama u kojima su pravljene. Konstatujemo da ogrlica iz groba 7 nema perle sa umetnutom bakarnom cjevčicom

Starija ali nepouzdana dokumentacija nalaza u albanskim nekropolama ne dozvoljava nam da uporedimo njihovu formu sa presjecima, dok je nešto drugačji slučaj sa nalazima E. Nalbani (Nalbani 2014, 9). Perle ogrlica iz groba 7 najviše odgovaraju onim iz Komana (Spahiu 1971, 87, T 5,19, 20, 2;) i Kroje (Amimali, Spahiu 1980, str. 75 sl.5, 6), Svetom Erazmu (Maneva 1992: broj 55, 28-29). U Lješiu su pronađene 3 ogrlice, nešto oskudnije, sa manje staklenih perli (Prendi 1980, sl. 3, 8, 25; Nalbani 2014, sl. 9, grob 371). Perle u Svaču (Janković 2007, str.28/1, 2, 3, 4) pripadaju istom radioničkom krugu kao i Dračke (Tartari 1984, TII-8) i onima iz Rosa, otkrivenim u grobovima 8/01 i 1/99. Na ovom lokalitetu je pronađeno 10 perli ogrlica, među kojima su: one u obliku košpice masline, okrugle, spljoštene rađene u tehnici millefiori, i one člankovite-vretenaste sa dvije, 3 ili 4 spojene bobice (T2 grob 8/01, grob 1/99,6/99 sonda 5/98).

Naročito se primjećuje veliki broj valjkastih millefiori, perli a ima i okruglih ove vrste. Valjkaste bobice millefiori ili višebojne su u Jugoistočnoj Evropi najviše prisutne u Komani Kroja kulturi. Osim pomenutih u Komanima jedna valjkasta perla pronađena je u Sardu (Komata 1980, T /4, 12), Kroji (Animali –Spahiu 1980, 5, 6) i Bukelu (Animali 1971, sl. 1). Ogrlica iz groba 6 u Kroji (Animali-Spahiu 1964, 77, 5, 6) pripada 9. vijeku i svrstava se u grupu perli pod rednim slovom

shape, made of greenish glass.

13. One of the beads is shaped like a berry with a nacre color.

Two of these necklaces differ from one another, pointing towards the possibility of their manufacture in different workshops. It is easily noticeable that the necklace from grave 7 do not have beads with an inlaid copper tube/pipe.

Older and not very reliable documentation of finds from the Albanian necropoleis does not allow us to compare their shape according to their sections, and something different situations is between findings of E. Nalbani (Nalbani 2004, 9). The beads from grave 7 are most analogous to the ones from Komani (Spahiu 1971, 87, T 5,19, 20, 2) and Kruja (Amimali, Spahiu 1980, p. 75 sl. 5, 6), St. Erazmo (Maneva 1992: broj 55, 28-29). In Lesh there are three necklaces discovered, with less glass beads (Prendi 1980, sl. 3, gr. 8, 25; Nalbani 2014, sl. 9, grob 371). Beads in Svač (Janković 2007, p. 28/1, 2, 3, 4) belong to the same workshops as the one in Durres (Tartari 1984, Iliria, TII - 8) as well as the ones in Rosa, discovered in graves 8/01 and 1/99. On this site there are 10 bead necklaces discovered: shaped as olive pits, circular glat beads made in millefiori technique, and segmented-spindle shaped with two, three or four connected berry shaped protrusions (T2 grob 8/01, grob 1/99,6/99 sonda 5/98).

The spherical millefiori beads are very numerous, and there are a lot of circular ones as well. Spherical beads made in millefiori technique are the most common in Southeastern Europe, and especially in the Komani-Kruja culture. Aside of the aforementioned ones from Komani, a spherical bead was found in Sard (Komata 1980, T 4, 12), Kruja (Animali - Spahiu 1980, p. 5, 6) and Bukela (Animali 1971, sl. 1). The necklace from grave 6 in Kruja (Animali Spahiu 1964: 77, 5, 6) is dated to the 9th cent. AD and can be classified in the E class according to Callmer (Callmer 1977, 98). These necklaces were spread out in the regions from Moravia, on the necropoleis in Dmitrovka, Bolshe-Tarhanski and Bolshe-Tiganski, in

E po Kalmeru (Callmer 1977, 98). Njihova rasprostranjenost tokom 9. vijeka kreće se od Moravske, i dalje na grobljima u Dmitrevki, Boljše - Tarhanskom i Boljše - Tiganskom; u Polabiju, preuralskim prostorima i Skandinaviji (Janković 2007, 200). Staklene perle ogrlica, bademastog, rebrastog, cjevastog, štapićastog i oblika, ili perle rađene u tehnici "millefiori", raširene su i na području Panonije naročito po slomu Drugog avarskog kaganata 8-9. vijeka (Čilinska 1966). Ima ih u bugarskim grobovima (Вжарова 1976, sl. 126 i 127) i nekropolama Karantasko-ketlašog kruga (Korošec 1952). U langobardskim grobovima su pronađene ogrlice čije su „millefiori“ perle daleko od radioničkog kruga u kojima su rađene mijelske, ali su im slične. Uglavnom su žute i plavkaste boje i datuju se u 7. vijek (Castel Trosino 1995, str. 267/sl. 216, str. 278/sl. 225, 229, 283). U grobnicama 1 i 2 u Svaču pronađene su perle iz nekoliko niski. U južnoj grobnici sve bobice, plave boje, potiču sa jedne ogrlice datovane kopčom vrste Bal-Gota. U grobnici br. 2 pronađeno je 5 komada u obliku košpice masline, i datuju se prema nalazu kopče tipa Korint (Janković 2007, 36).

Narukvice

Tokom istraživanja pronađena su i dva tipa metalnih narukvica: trakaste, izrađene od bronzne (T II/9, 10) i narukvice od obične gvozdene žice, kružnog presjeka, sa zakačkom u vidu kuke (T III/29). Trakaste narukvice (T II/9, 10) rađene su od tankog, ujednačeno istanjenog bronzanog lima čiji su krajevi spajani malom gvozdenom nitnom. Nakon obrade, bronzani lim je istovjetno ukrašavan kao ostali nalazi, karakteristični za radionice Komani-Kroja kulture: punktiranim kružićima, valovitim linijama i tačkastom bordurom. Oba nalaza su pronađena u istom grobu, zajedno sa jednom fibulom sa podvijenom nogom, ogrlicom od staklene paste, zvjezdolikom naušnicom i parom naušnica od bronzne i srebra. Takve slične nalazimo na nekropoli u Komanima (Spahiu 1964, 83 T14, Ugolini 1927, slika 32, str. 41), Lješju (Prendi 1980, T/9-12 gr. 22), Klosu i Arbešu (Kurti 1971,

Polabia, the pre-Ural areas and Scandinavia (Janković 2007, 200). The glass beads with almond, ribbed, cylinder shapes, as well as the ones made in millefiori technique are widespread in Pannonia, especially during the Second Avar Khaganate between the 8th and 9th cent. AD (Čilinska 1966). They are also present in Bulgarian graves (Вжарова 1976, sl. 126 i 127), as well as in the necropoleis of the Karantanian-ketlach cultural circle (Korošec 1952). In the Lombard graves there were necklaces with millefiori beads made in different workshops than the previously mentioned ones discovered at Mijela, but there are some similarities. They are mostly made of yellow and bluish glass and date to the 7th cent. AD (Castel Trosino 1995, str. 267/sl. 216, str. 278/sl. 225, 229, 283). In the tombs 1 and 2, in medieval town Svač, beads with several strings were discovered. In the southern tomb, all beads, made of blue glass, derive from one necklace dated with a Bal-Gota class belt-buckle. In tomb no. 2 there were 5 beads discovered with an olive pit shape, dated according to the Corinth type belt-buckle (Janković 2007, 36).

Bracelets

Throughout excavations there are two types of metal bracelets discovered: made of a strip shaped bronze sheet (TII/9, 10) and the other one made of iron wire with a circular section, with a pendant in a shape of a circular band (TIII/29). The strip bracelets (TII/9, 10) were made of a thin bronze sheet, its ends connected with a small iron rivet. After the forming, the bracelets were decorated with typical Komani-Kruja ornaments: circular perforations, wavy lines and a dotted bordure. Both finds were discovered in the same grave, with a fibula, a glass bead necklace, star-shaped earring and a pair of earrings made of bronze and silver. Similar finds were discovered at the necropolis in Komani (Spahiu 1964, 83 T14, Ugolini 1927, slika 32, str. 41), Lesh (Prendi 1980, T 9-12 gr. 22), Klos and Arbes (Kurti 1971, T 2/6 T-2/2) and Prosek (Doda 1989, T1 8, 9; T6 7). In the numerous jewellery discovered in

T/2-6 T/2- 2) i Proseku (Doda 1989, T/1- 8, 9; T/6-7). Među prilično brojnim nakitom u Lješju, pronađena su samo dva para ali se na osnovu crteža ne razaznaje da li su rađeni od bronzne ili nekog drugog materijala.

U Komanima je pronađena varijanta trakaste narukvice, koja je nešto šira (Spahiu 1971, 244, 10) ima ojačavajuće rebro po sredini i proširenje po krajevima (Ugolini 1927, sl. 39/10, str. 51). Ovakav tip širokih narukvica kačio se kukicama (Animali 1964: T/8, 1, Spahiu 1971 244 sl. 10) a ukras je izveden punktiranjem kružićima povezanim urezanom tangentom. Slične narukvice sa spojenim krajevima nalazimo rijetko na drugim lokalitetima ovog perioda i uglavnom su nam poznate one otvorenih, ne nitnovanih krajeva. U Komanima (bliži toponim "Kalaja Dalmaces") postoji jedan primjerak široke trakaste narukvice podijeljene na četiri ujednačena rebra, naglašeno zaobljenih, razdvojenih krajeva (Janković 2007, 204, 201). Analogije za ovu vrstu trakastih narukvica imamo u Panoniji, u Baču, dok ostali nalazi pripadaju nebrojenim avaro-slovenskim grobljima Prvog avarskog kaganata (Nađ 1973, Y 167/ grob 93, sl. 5; Mrkobrad 1980, LXXVII 2,3). Postoje i neki avarski primjerci narukvica iz Panonije, u okviru Drugog avarskog kaganata, pronađeni zajedno sa ogrlicama od staklenih perli koje su slične onim komanskim.

Narukvica (T III/29), je napravljena od obične, gvozdene žice kružnog presjeka. Na krajevima se kači pomoću kukice i kružne petlje, dok se ostatak žice umotava oko obruča. Prečnik ove narukvice je 7,7 cm, dok je prečnik kružnog presjeka 0.4 mm. Takvih nalaza ima u Komanima (Spahiu 1964, T 71, 244/9), Bukelu (Animali 1971, T13, 1) i Kroji (Animali 1965, T8, 2,3). Nisu rijetke, pa se po njihovoj jednostavnoj izradi može pretpostaviti da su rađene u lokalnim radionicama. Na sličan način, sa sistemom povezivanja krajeva pomoću karika rađene su ogrlice sa ili bez privjeska. Ponekad su pronalazene u paru kako ukazuju nalazi iz Komanija (Spahiu 1971, 13; Ugolini 1927, 42, 33). Ogrlice sa kačenjem pomoću kuke imaju slične osobine kao nalazi narukvica manjih dimenzija tj. povezuje ih slična tehnika

Lesh, there are only two pairs found but based on the technical drawings it is impossible to conclude if they were made of bronze or some other material.

In Komani a certain variant of a strip bracelet was discovered (Spahiu 1971, 244, 10), a little bit wider and with a rib in the middle and small expansions on the sides (Ugolini 1927, sl.39/10, str. 51). This type of wide bracelets was closed with circular bands (Animali 1964: T 8, 1, Spahiu 1971 244 sl. 10), while the decoration was made by puncturing small circles connected with an incised tangent. Similar bracelets with connected ends are very rare on other sites from this period. Ones with open ends are more frequent. In Komani (closer toponim Kaljaa Dlamaces) there is a sample of a wide strip bracelet separated in four equal ribs, with rounded and separated ends (Janković 2007, 204, 201). Analogies for this kind of bracelets can be found in Pannonia-Bač, while the other finds belong to the not-so-numerous Avar-Slavic graves from the First Avar Khaganate (Nađ 1973, Y 167/grob 93, sl. 5, Mrkobrad 1980, LXXVII 2,3). There are Avar examples from Pannonia with this type of bracelets from the Second Avar Khaganate discovered with necklaces made of glass beads, similar to the ones from Komani.

The bracelet (TIII/29) was made of a simple iron wire with a circular section. On the ends it encloses with circular hooks, while the rest of the wiring is wrapped around the bracelet. The diameter of the bracelet is 7.7 cm, the diameter of the circular section is 4 mm. These finds are common in Komani (Spahiu 1964, T 71, 244/9), Bukela (Animali 1971, T13, 1) and Kruja (Animali 1965, T8, 2, 3). They are not rare, and according to their simple manufacture we can assume that they were made in local workshops. Necklaces with or without pendants were made in a similar way, with a system of connecting ends with hook. Sometimes they were discovered in pairs, at least according to the examples from Kaljaja Dalmaces (Spahiu 1971, 13; Ugolini 1927, 42, 33). Necklaces with hooks have similar characteristics as smaller bracelets, connected by the similar

izrade, a sreću se među nalazima Prvog avarskog kaganata u Panoniji. Pronađeni su i primjerci sa priveskom (Garam 2001, T 29, 1) ili sa malom tubastom kutijicom od zlata (Gagram 2001, T 30, 2, 3, 4 6). Slična ovim je ogrlica pronađena u Komanima, a koja ima loptasti privezak sa krstolikim otvorom (Spahiu 1971, 255, sl.13). Analogija ima i u Bugarskoj, u Novom Lukovitu. Moguće je da se centralni privezak nosio na čelu kako to predlaže Vžarova (Вжарова 1975, 5, grob 62).

Fibule sa podvijenom nogom

Poznate su dvije vrste fibula: bronzane lučne fibule sa podvijenom nogom, i diskoidne fibule (Scheibenfibeln). Unutar odvojenih grobnih cjelina pronađena su četiri dobro očuvana primjerka bronzanih lučnih fibula sa podvijenom nogom. (TI/7, TII/17, TIII/19, TIV/46 i TV/52). Fibula (TIV/46; sl. 4/46) iz groba 8 je rađena vrlo masivno, sa jakim ojačavajućim rebrom trouglastog presjeka, koje sa jedne strane produžava u podvijeno ležište pričvršćeno četvorostrukim navojem oko gornjeg djela noge. Ukrašena je prilično bogato, pa je gornja površina cijela ornamentisana ukucavanjem tačaka. Glavni ornament je talasasta dvostruka valovita linija, između koje se nalaze kružići sa ubodom u sredini i bordura po ivici povijenog tela. Takođe, gornja površina noge ukrašena je iskucanim tačkama. Fibula (TI/7, sl. 4/7) iz groba 4, je rađena na isti način, sa detaljima koji ne prave veliku razliku. Široki luk je manje trapezastog oblika i bez naglašenih koso profilisanih rebara sa strane, dio noge je kružnog presjeka, za razliku od prethodnog, četvrtastog. Kod ovog nalaza se očuvao dio gvozdene opruge mehanizma za kopčanje i fragment igle. Fibula iz groba 3 (TII/17) i slučajni nalaz fibule (TV/52, sl. 3/52) su malih dimenzija. Imaju trapezasto povijeni luk sa četvrtasto profilisanim rebrom po sredini a ukrašeni su ukucanim kružićima po pet na svakoj strani, a ubodi u sredini kružića su neravnomjerno ukucavani. Fibula iz groba 6, (TIII/19, sl. 4/ 19), ima zaobljene krajeve

system of manufacture, found in Pannonia during the First Avar Khaganate. There are discovered examples with pendants (Garam 2001, T 29, 1) or with small tubular golden boxes (Gagram 2001, T 30, 2, 3, 4, 6). Similar to these, a necklace discovered in Kaljaja Dalmaces has a spherical pendant with a cross-shaped opening (Spahiu 1971, 255, sl. 13). Analogies can be found in Bulgaria, in Nova Lukovita 1. It is possible that the central pendant was worn on the forehead, as suggested by Vžarova (Вжарова 1975, 5, grob 62).

Fibulae with bent stem

There are two types of fibulas known so far: fibulae with bent stem, and disc shaped fibulae (Scheibenfibeln). Inside the graves there are four well preserved examples of bronze bow fibulae (TI/7, TII/17, TIII/19, TIV/46 i TV/52). The fibula (TIV/46 ; fig. 4/46) from grave 8 is massive, with a strong rib with a triangular section, continuing along one side and bending into a four-time wrapping around the upper part of the leg. It is very elaborately decorated, so the upper surface is completely covered in dotted ornaments. The main decorative element are two wavy lines, with perforated circles between them in the middle and a bordure along the edges of the bent body. Also, the upper surface of the leg is decorated with dotted incisions. The fibula (TI/7, fig. 4/7) from grave 4 was made in an identical manner, with very similar details. The wide bow has a less trapeze-like shape and does not have ribs on the side, part of the leg has a circular section, differentiating from the previous one that has a rectangular one. This find has a part of the iron closing mechanism and a fragment of the pin preserved. The fibula from grave 3 (TII/17) and the chance finds of bent stem fibulae (TV/52, fig. 3/52) have small dimensions. They have a trapeze-shaped bent bow with rectangular sectioned rib in the middle, decorated with punctuated circles, five on each side, while the decorative elements in the middle are unevenly punctuated. The fibula from grave 6, (TIII/19, fig. 4/ 19), has rounded ends in

širokog luka, bez ojačavajućih krilaca, što je po formi čini osobenom. Ovakav primjerak fibule sa podvijenom nogom nije poznat na lokalitetima Komani-kroja kulture, i možemo ga izdvojiti kao određenu varijantu istog tipa. Sve fibule su rađene iz dva dijela. Prvi dio sastoji se u kovanju bronzanog lima dužine oko 25 cm. Tijelo fibule je rađeno stanjivanjem u tanku ploču debljine 1 mm, koja je kasnije lučno povijena. Preko povijenog dela je rebro, tj. osovina, i u zavisnosti od nalaza bila je trouglastog, zaobljenog ili četvrtastog presjeka. Ona je povezivala vrh fibule (u obliku savijenog roga) i njegovu podvijenu nogu na kome se kačila igla. Drugi dio je rađen od gvozdene žice koja se oko poprečne osovine provučene na glavi, omotavala u oprugu produženu u dugačku iglu. Ukras na površini rađen je prije lučnog savijanja. Tako se mogu izvesti ravnomjerni koncentrični krugovi (prečnika od 3 do 4 mm) i tačkasti ubodi, a to isto važi i za ukrašavanje po nozi.

Fibule Komani-Kroja vrste su prepoznatljivost cijele kulture. Ima ih na skoro svim nekropolama. U Kroji tokom svih iskopavanja otkriveni su zaponi različitih dimenzija lučno povijene ploče, koja može biti šira ili uža (Animali 1965, 173, TV, 1, 2, 3, 6, 8). Među fibulama u Komanima, na lokalitetu Kaljaja Dalmaces konstatujemo one sa vrlo širokim lukom, kod kojih su obje strane podjeljene sa još po jednim rebrom (Spahiu 1971, T3, 1). U Lješju je pronađena samo jedna fibula ovog tipa, a među ostalim nalazima još dvije, koje pripadaju ranovizantijskom tipu lučnih fibula i koje ne predstavljaju osnovu za izradu "komanskih". U Proseku ima nekoliko bronzanih fibula, ali nešto drugačije izrade od mijelskih - uže su i drugačije dekoracije (Doda 1989, TI/1, TIV/8, TVII 1, 9, TVIII/1, TX/1, TX/3). Ovakve fibule su izrađivane i od gvožđa. Najviše ih je pronađeno u Bukelu, gdje je u 53. groba okopano 18 gvozdениh, a samo 3 bronzana (Animali 1971, T5, 1-4) i tri u Proseku (Doda 1985, TI/1, TVI/8, TVII/9). Treba pretpostaviti da ih je bilo i u Mijelama, kao i na drugim lokalitetima - možda na Svaču gdje je pronađeno na desetine sitnih fragmenata gvozdениh fibula (Janković 2007, 13/17).

a wide bow, without strengthened wings, making it special by form. This find is not exclusive on the sites of the Komani-Kruja culture, and can be separated as a specific variant of the same type. All the fibulae were made in two parts. The first part consists of forging a bronze sheet with a length of around 25 cm. The body of a fibula was made by thinning out into a thin sheet of 1 mm, which is later bent like a bow. Over the bent part a rib with a triangular, round or rectangular section was made. It connected the top of the fibula and its leg on which the pin rested. The other part was made of iron wire which was wrapped in a spring, elongated in a long pin. The decoration was made before the bending. In that way it was possible to do even concentric circles (with a diameter between 3 and 4 mm) and dotted incisions. This is also the case for the leg decoration.

The fibulae of the Komani-Kruja type are recognizable throughout the entire culture. They are found on almost all necropolis that belong to it. In Kruja, during all of the excavations, fibulae of different dimensions were discovered, all with a bow shaped sheet, which can be wide or narrow (Animali 1965, 173, TV, 1, 2, 3, 6, 8). Between the fibula in Komani, on the site of Kaljaja Dalmaces we can differentiate one with a very wide bow, with both sides separated with a rib (Spahiu 1971, T3, 1). In Lesh, there is only one fibula of this type discovered, and along the other finds there are two more fibulae that belong to an Early Byzantine type of bow fibula, different from the Komani ones. In Prosek there are multiple found, made of bronze and iron, but made in a different manner when compared to the ones from Mijela, narrow and with a different decoration (Doda 1989, TI/1 made of iron; TIII/1, narrow with zig-zag ornaments; TVI/8, TVII, 1, 9, TVIII/1, TX/1 i TX/3. They were made of iron as well. They were most numerous in Bukela, where in 53 excavated graves there were 18 iron and 3 bronze fibulae discovered (Animali 1971, T5, 1-4), 3 in Prosek (Doda 1985, TI/1, TVI/8, TVII/9). We should assume that they were present in Mijela, as well as other sites, especially in Svač where tens

Nešto drugačiji su primjerci iz Afione, sa lepezasto modelovanom nogom (Bulle 1934, 227/ 28, 227/29, 229/30). Ovakve fibule imaju sličnosti sa onima pronađenim u Lukovici blizu Tetova, Budinarcima kod Berova, Vodnom kod Skoplja, i kod Gostivara, lokalitet Čajle 1 i datuju se u 6 - 7. vijek. Slične su nalazu vizantijskih fibula iz Negotina (Janković 1981, sl 2/3). U okviru ukupnog broja nalaza sa nekropola Komani-Kroja, postoje stariji tipovi fibula sa podvijenom nogom, iskopani u Lješju (grob 7) i Pogradecu (Mikulčić 1976, 21). Rasprostranjene su na velikom broju lokaliteta, a pomenućemo one donjopodunavske, pronađene u Jagodin-Mali, Nišu, Negotinu, Brzoj Palanci, Sočanici (Janković 1980, 172 sl. 1-7) i one iz Salone ili Debelog Brda ili Kamenova (Vinski 1974, T33/5, 6, 10-13, T 35 2-5, 7). Na prvi pogled reklo bi se da predstavljaju uzore za «komanske» ali za razliku od njih oni imaju najmanje jedno rebro na luku i povijeni rog na glavi zaponu (Janković 2007, 201).

Komani Kroja fibule datovane su uglavnom u 7-8. vijek, a prepisuju im se direktni vizantijski uticaj. Verner ih datuje u 7. vijek i po njemu su romejskog porijekla (Werner 1950, 169). Datovanje izvodi na osnovu novca 6. vijeka iz Sadovca - novac od Justinijana do Tiberija (Werner 1950, 169). Komanski zaponi sa podvijenom nogom su po Vinskom varijante kasnih vizantijskih zaponu 6-7. vijeka. Odomaćene su u Iliriku, sa velikim radijusom rasprostranjenosti. Po njemu jedino na području Komani kulture ove fibule su znatno većih dimenzija, rađene od bronzne i gvožđa vrlo karakterističnog oblikovanja, povijenog pločastog tela u lučnoj formi, što je produkt lokalnih radionica. Vladislav Popović ih datuje u 7. vijek (Popović 1984, 455, 457, sl. 7; Popović 1988, 125). Po E. Nalbani potiču iz 7. vijeka a njihova forma povezana je sa romejskim varvarizovanim zaponima koji su tipično «balkanski modeli» sa podvijenom nogom. Po ovoj autorki postoje različite varijante koje se datuju između 6. i 8 vijeka, a može se reći da se provlače sve do 9. vijeka (Nalbani 2005, 274). Poslednjom, najobimnijom studijom o fibulama sa podvijenom nogom bavio se

of fragments of iron fibula were discovered (Janković 2007, 13/17).

There are some samples from Afiona, with a semicircular modelled leg (Bulle 1934, 227/ 28, 227/29, 229/30). These fibula have similarities to the ones found near Lukovica in Tetovo, Budinarci near Berovo, Vodno near Skopje, as well as in Čajle 1, near Gostivar, dated in the 6 and 7th cent. AD. There are similar ones in the shape of byzantine barbarized fibulae from Negotino (Janković 1981: sl 2/3). When the complete number of finds from the Komani-Kruja necropoleis is considered, there are older types of fibulae with a bent leg, discovered in Lesh (grave 7) and Pogradec (Mikulčić 1976, 21). They are present on a wide range of sites, we will mention only the ones from the Lower Danube region: Jagodin-Mali, Nis, Negotin, Brza Palanka, Sočanica (Janković 1980, 172 sl. 1-7), as well as the ones from Salona or Debelo Brdo or Kamenov (Vinski 1974, T33/5, 6, 10-13, T 35 2-5, 7). At first glance, one could say that they represent a model for the Komani type, but they differ in at least one rib and the bent part on the head of the fibula (Janković 2007, 201).

Komani-Kruja fibula are mainly dated to the 7th and 8th cent. AD, and they are often attributed as direct Byzantine influence. Verner dates them to the 7th cent. AD, and according to him they are of Roman descent (Werner 1950:169). This dating is based on 6th cent. Coins from Sadovac, covering the time period between the reigns of Justinian and Tiberius (Werner 1950:169). The Komani fibulae with a bent foot are, according to Vinski, variant of later Byzantine fibulae of the 6th and 7th cent. AD. First discovered in Illyricum, they are very widespread. According to him, only in the area of the Komani culture these fibulae have significantly larger dimensions, are made of bronze and iron with a very characteristic shape, a bent body in a bow shape, most probably product of a local workshop. Vladislav Popović dates them to the 7th cent. AD (Popović 1984: 455, 457, sl. 7; Popović 1988, 125). According to E. Nalbani they derive from the 7th century, while their shape is connected to the Romeic

F. Kurta. Kroz presjek ukupnog materijala iz svih grobnica Komani-Kroja kulture, kružnih ili kutijastih fibula, zvjezdolikih privjesaka, kružnih okova sa ptičijim protomima, zaključio je da ove fibule najveću rasprostranjenost dobijaju za vrijeme srednjo-avarskog perioda odnosno oko druge trećine 7. vijeka. Navodeći da se ove fibule rasprostiru u grobovima oba pola, što objašnjava i mogućim simboličkim pohranjivanjem tokom sahranjivanja gdje se kao nakit ne pripisuju ni ženskim ni muškim individuama, Kurta povezuje nalaze sa velikim brojem lokaliteta srednjo-avarskog perioda (Curta 2013).

Diskoidna ili kutijasta fibula

Na prostoru Mijela je slučajno pronađena diskoidna fibula (T V/54; sl. 3/54) kojoj nedostaju obodi okrugle «kutijice» i dno uz koju je bila pričvršćena opruga sa iglom. Sačuvan je gornji kružni dio od bakra, potpora za držače igle i za nitne koje su učvršćivale kutijicu. One su probijane kroz oplatu i savijene sa spoljnje strane da bi preko bio postavljen ornament od zlatnog i srebrnog iskucanog lima. Zlatni lim ima ornament u vidu afrontiranih paunova ispred kojih je kantaros kao simbol euharistije, dok su na srebrnom limu ukucani geometrijski motivi.

U Kroji su nađena dva takva (Animali 1964, 11, 12) dok fragmentarno očuvana fibula iz Lješa samo podsjeća na ovaj tip. Prva diskoidna fibula iz Kroje ((Animali 1964, 176, T6-8) je ista kao nalaz iz Mijela, dok je druga (Animali 1964, T6-11) nešto drugačijeg načina ukrašavanja. Najbliže geografske analogije za sva tri nalaza su u Kalabriji, blizu Kasa Fatago u Kanari (Corrado 2003, 109-114), i u Karakonesi (Corrado 2002) gdje se datuju u 7. vijek. Diskoidna fibula iz Kanare imala je pečnik 6.3 cm, sa umetnutim zlatnim limom prečnika 3.1, dok je ovaj dugi, iz Karakonese dužine 4.3 cm, za razliku od fibule iz Kroje koji ima raspon 7.5 cm.

Ovako ukrašenih kružnih fibula ima u Ketsthej - Fenekepusi (Keszthely - Fenékpuszt), gdje se datuju u 7. vijek (Garam 2001, 282, T 31). Ovde je ikonografija

barbarized fibulae that are typically "balkan models" with a bent foot. There are different variants dated between the 6th and 8th cent. AD, and they still exist until the beginning of the 9th cent. AD (Nalbani 2005: 274). The latest, most vast study about fibulae was written by F. Curta. Through a cross section between material from all tombs which belonged to Komani-Kruje culture, star-shaped pendants, disc-shaped fibulae, Circular pendant with bird protomes, concluded that the fibulae are most widespread during the Middle Avar period, in the second third of the 7th cent. AD. He also concluded that they were found in graves of both sexes, explaining the possibility of symbolic placement during the burial where they are not treated as jewellery attributed to female nor male individuals, Kurta connects the finds with a vast number of sites of the the Middle Avar period (Curta 2013).

Disc-shaped fibulae or box fibula

In the area of Mijela there was a chance find of a discoid fibula (T V/54; fig. 3/54), missing parts of the rim of a circular box (?) and a bottom which had a spring with a pin attached to it. The upper part made of copper is preserved, as a support for the pin holder and rivets that held the box together, perforated through the material and bent on the outer side, decorated with embossed silver and golden sheet ornamentation. The golden sheet has an ornament in the shape of two facing peacocks with a kantaros between them as a symbol of the Eucharist, while the silver sheet has large geometrical motifs embossed.

In Kruja there are two similar ones (Animali 1964, 175, 11, 12) while the preserved circular fibula from Lesh, in grave 7, reminding of this type. The first one from Kruja (Animali 1964, 176, T6-8) is completely identical as the find from Mijela, while the other (Animali 1964, T6-11) has a different type of decoration.

The closest geographical analogies for all three finds are discovered in Calabria, close to Casa Fatago in Canara (Corrado 2003, 109-114), as well as in Caraconessa (Corrado 2002). These finds are dated to the

centralnog prikaza u vidu predstave Svetog Đorđa. Takva je i iz Nađiharsanjija (Nagyharsány) (Garam 282, T/31) pronađena u grobu 60, s tim što je kestheljska livena iz jednog komada - što bi trebalo možda da ih datuje kasnije, jer takve se po svemu sudeći rade po uzoru na starije koje su izrađivane sa duplom oplatom u vidu kutijica. Još jedan zapon sa ovog lokaliteta, a koji pokazuje tehničke osobine komanskih kao i hrišćansku simboliku osoben je po grčkom natpisu ARANGEΛEVO (Garam 2001, 282 T/32). Na groblju Kolged - Feketekapu, u grobu 283, pronađena je diskoidna fibula na kojoj se ne prepoznaje nikakav motiv ali je tehničkom izradom sličnija nalazima u Kroji i Mijelama (Garam 2001, 181, T31, 4). Sa hrišćanskim simbolikama (možda Sveta Trojica) potiču kružni zaponi sa lokaliteta Pecs-Giravaros (Pécs - Gyárvaros).

Dva nalaza iz Ramonja u Baranji su po načinu izrade vrlo bliski nalazu iz Mijela (Kiss 1977, str. 114 grob I-82, grob 2/ 37). Oba primjerka sačuvala su kutijastu formu, kao i nalazi iz Kalbrije. Kružne (kutijaste) ženske fibule bile su korištene i kao neka vrsta enkolpiona, a to znači da su to predmeti koji su osim ukrasne imali i kultnu namjenu (Tivadar 2011, 179-211). Naime u kutijastu posudicu oblika onih koje se danas koriste za puder, stavljao se tamjan posle službe pa je na taj način zapon imao i svoje zaštitno svojstvo. Ova pretpostavka je veoma vjerovatna i bogata je simboličnim sadržajima, jer tamjan, koji je od 6. vijeka počeo da se pali na hrišćanskim ceremonijama, ubrzo poprimio kulturni značaj (Corrado 2002:111). Na osnovu ženskog groba iz Kanare možemo uvidjeti da se nosio iznad grudi, gdje je spajao dva kraja ogrtača (Corrado 2002: 111, sl. 5). U istom grobu, kraj nogu pokojnika sa desne strane pronađena je posuda za vino, dok je osoba imala naušnice vrlo slične onim nađenim u Kroji. U Kroji je pronađen manji diskoidni zapon, promjera svega 1.8 cm (Animali 1964, T 6 -13). U centru diska umetnuta je izrezbarena koštana pločica s predstavom Svete Bogorodice. Ipen je zabilježio kako je u diskoidnoj kutijici našao finu, purifikovanu zemlju koja je umetnuta namjerno (Ippen

7th cent. AD. The disc-shaped fibula from Canara had a diameter of 6.3 cm, with an inlaid golden sheet with a diameter of 3.1 cm. The other one, from Caraconessa had a diameter of 4.3 cm, differentiating from the one in Kruja with a diameter of 7.5 cm.

Disc-shaped fibulae with this type of decoration are found in Keszthely-Fenekpuszta, dated do the 7th cent. AD (Garam 2001, 282, T 31). The iconography of the central image points towards St. George. There is also an identical one in Nagyharsany (Garam 282, T31), discovered in grave 60. This sample was cast in one piece which would in turn date this fibula later, since they were made under the influence of older ones made with a double sheet in box-shape. One more fibula from this site showing technical characteristics of the Komani ones as well as Christian symbolic, can be distinguished because of its Greek inscription ARANGEΛEVO (Garam 2001, 282, T-32). On the necropolis of Kolged-Feketekap, in grave 283, there is a similar fibula discovered but with an unclear motif of decoration, with the technical superiority of manufacture reminiscent of the one from Kruja and Mijela (Garam 2001, 181, T31, 4). Christian cymbolic (perhaps the holy Trinity) is typical for the circular fibulae of Pécs - Gyárvaros.

Two finds from Ramonia in Barania are very similar to the ones from Mijela (Kiss 1977, str 114 grob I-82, grob 2/37). Both samples have their box shape intact, the same as the ones from Calabria. The Disc-shaped or box-shaped fibulae were used as a form of enkolpion, meaning that these objects had a cult function, as well as a decorative one (Tivadar 2011, 179-211). In the box-shape similar to the modern powder containers, they put incense after the ceremony and it thus gained a protective function. This assumption is very possible and rich with symbolic meaning, because incense was used from the 6th cent. AD onwards during Christian ceremonies, gained a cult meaning very fast (Corrado 2002: 111). Based on the female grave from Canara we can see that it was worn higher than the chest, connecting two ends of the garment (Corrado 2002:

1907, 20), a zemlja je mogla da bude iz groba neke veoma cijenjene osobe. Tokom kasne antike i ranog srednjeg vijeka pronađen je veliki broj broševa, kopči, šupljih relikvijarnih pečata koji su sadržavali fini prah, ponekad vosak (Tivadar 2011, 184).

Osim figuralnih predstava sa hrišćanskim značenjem, u Kroji nailazimo i na kružne fibule ukrašene iskucavanjem na matrici, u vidu imitacije granuliranih i filigranskih ukrasa sa umetanjem staklene paste kružnog i kapljičastog oblika (Animali 1964: T 6 4, 8, 9 10). Slične srijećemo na velikoj langobardskoj nekropoli 7. vijeka u Castel Trosinu (grob B). Ova fibula je zlatna i ukrašena je staklenom pastom Castel Trosino 1995: 269/218, 276/233, 299, 242, grob 173) a izrada se pripisuje vizantijskim zlatarima.

Torkves

Slučajno pronađeni torkves (TV/ 49; sl. 4/ 49) izrađen je od većeg komada limene bronzane trake ujednačenom tehnikom iskucavanja lima, čiji se krajevi spajaju pomoću kuka sa zadebljanim završecima. Spoljna površina je glatka, ukrašena prepoznatljivo za nalaze „Komani-Kroja“ kulture: punktiranim kružićima postavljenim u tri reda, dok se između njih provlači veoma blago urezana cik-cak linija koja odvaja kružice pojedinačno ili u grupama po tri. Ovakvih nalaza nema puno na lokalitetima ove kulturne grupe. Takve trakaste ogrlice (ili možda dijademe) pronađene su u Bukelu (Animali 1971, T13/2 gr.21), Klosu (Komata 1971, T1/4), Komanima (Spahiu 1971, 244 sl. 8) ali se ne može reći da su nekropole bogate ovim nakitom. Nema ih u Lješ, Sardu, a takođe ni u Kroji. Nisu zabilježene u avaro-slovenskim, starohrvatskim ili bugarskim grobovima, takođe ih nema niti u grobovima Velike Moravske, kao ni na prostoru Urala ili Finske npr. Torkvesi u vidu savijene žice kružnog presjeka sa kukama za kačenje na krajevima javljaju se češće: prisutni su u Komanima- sa praporcem ili bez, i Proseku (Doda 1989, T1/5, 6, 15; TIX/4), a nema ih u Lješ, Sardu i Kroji. Nalazimo ih i na avarskim nekropolama srednjeg perioda, sa kružnim

111, fig. 5). In the same grave, to the right side of the foot of the deceased a vessel for wine was discovered, while the deceased also had earrings very similar to the ones discovered in Kruja. A smaller circular fibula was also found in Kruja, with a size of 1.8 cm (Animali 1964, T6 /13). In the center of the disk a relief decorated bone plate was inlaid, with the representation of the Virgin Mother. Ippen noticed how in the discoid box he found fine, purified soil which was placed there intentionally (Ippen 1907, 20). During Late Antiquity and Early Middle Ages there was a huge amount of brooches, buckles, buttons, hollow reliquary seals discovered, that contained fine powder and sometimes even wax. The soil can be from the graves of a very important person (Tivadar 2011, 184).

Except the figural representations with Christian symbolic, there are circular fibulae discovered in Kruja that were decorated on the headplate, imitating granulation and filigree decorations with inlaying circular and drop-shaped glass gems (Animali 1964: T 6 4, 8, 9, 10). Similar ones were discovered in the Lombard necropolis from the 7th cent. AD in Castel-Trosino in grave B. this fibula is golden and decorated with glass inlays (Castel Trosino 1995, 269/218, 276/233, 299, 242, grob 173), and its craftsmanship is connected to Byzantine goldsmiths.

Torc

A chance find in the form of a torc (TV/49; fig. 49) made of a larger bronze sheet with consistent technique of embossing, and the ends connect with hooks with thickened ends. The outer surface is smooth decorated with recognizable decorations, characteristic for Komani-Kruja: perforated circles set in three rows, while between them there is very mildly incised zig-zag lines that separates the circles either one by one or in groups of three. These finds are not very common on sites of this cultural group. This kind of strip necklaces (or maybe diadems) have been found in Bukela (Animali 1971, T13/2 gr.21), Klos (Komata 1971: T1/4), Komani

nabubrenim privescima nitnovanim po rubu (Garam 2001, T28, T27, T29/1, T30/ 1, 2). Olovni krst

Mali krstić pronađen u grobu 7 (T III/28) izrađen je od čistog olova, sa kracima istih dimenzija tzv. grčkog tipa. Na jednom od krakova nalazi se vrlo mala perforacija za provlačenje niti o kojoj je krstić visio. Možemo primjetiti da je među predmetima ove kulture ovakav tip krsta jedinstven, a samo je pronađen još jedan krstić sasvim drugačije izrade na nekropoli u Komanima liven od bronzе sa stilizovanim kružićima u obliku rozete na krajevima (Ugolini 1905, str. 54/sl. 43). U Lješuu je pronađen samo krstoliki zapon sa iglom na reversu (Prendi 1980, T5-8/gr. 28) koji se datuje najkasnije u 7. vijek. Na prostoru Balkana tokom ranog doseljavanja pronađen je olovni krst iz vremena Prvog avarskog kaganata, na lokalitetu Čik kod Bačkog-Petrovog sela, u ženskom grobu broj 17 (Janković 1989: 73, 8/7). Takvih olovnih krstova ima među slučajnim nalazima iz Kostolca, okoline Svetozareva, iz Reke kod Vinče. Ovdje se radi o krstićima poznog 7. vijeka rađenim od olova i koji su prisutni u Podunavlju, premda ne treba isključiti mogućnost da ovaj grob pripada 7. vijeku (Janković 1989: 73). U Panoniji ih je pronađeno još nekoliko: na groblju Kornie, krstić sa perforacijom na gornjem kraku po sredini, Varapalota-Unio Homokbanya, u grobu 20, Lesencetomj-Pirokereszt grob 39 - rupica je probijena sa strane, Szeged-Feherto grob 260, Alattyán Tulat grob 14, bez rupice (Garam 2001, 291 T.40: 2-10). Kod krstova pronađenim na ovim grobljima kraci su uglavnom jednaki, kao i kod mijelskog nalaza, s tim što je izrada kalupa neproprcionalnija, kao što je slučaj kod groba iz Bačkog Petrovog sela (Garam 2001, 291 T.40: 2-10,). Na Prevlaci Svetog Arhangela Mihaila kod Tivta, u grobu odojčeta (180) konstruisanom od crveno pečениh tegula vizantijske proizvodnje 7-9. vijeka, pronađen je liveni olovni krst atipičnog oblika. Krst je visio oko vrata, u predjelu grudi, gdje je i pronađen tokom istaživanja. Gore pomenuti bronzani krst iz Komana je

(Spahiu 1971, 244 sl.8), but we can not claim that the necropoleis are rich in these finds. They have not been found in Lesh, Sard and Kruja as well. They have not been noticed in Avar-Slav, old Croatian or Bulgarian graves, nowhere to be found in the graves in Great Moravia, as well as the area of Ural or Finland, for example. The torcs of the type with bent wire with a circular section, with hooks at the ends are a lot more common: they are present at Komani, with a pendant or without, Prosek (Doda 1989, T1/5, 6, 15; TIX/4), and they are missing in Lesh, Sard and Kruja. They can be found in avar necropoleis of the Middle period, with circular protruded pendants with rivets on the edges (Garam 2001, T28, T27, T29/1, T30, 1, 2).

Lead cross

The small cross (TIII/28, fig. 4/ 28) which has been found in to the grave 7, is cast in lead with arms with same dimensions of the so called Greek type. On one of the arms there is a small perforation for the string on which it hanged. We can notice that between the objects of this culture this type of cross is unique, and there is only one similar one found, with a different manufacturing technique, on the necropolis of Kaljaja Dalmaces, cast in bronze and decorated with stylized circles in the shape of rosettes on the ends (Ugolini str. 54/sl. 43). In Lesh there is a cross-shaped fibula with a reverse needle discovered (Prendi 1980, T5-8/gr.28), dated latest in the 7th cent. AD.

On the Balkans during the early migration, a lead cross was discovered from the period of the First Avar Khaganate, on the site of Cik near the village of Backo-Petrovo, in a female grave, no. 17 (Janković 1989: 73, 8/7). This type of lead crosses was also discovered between chance finds from Kostolac, near Svetozarevo, from Reka near Vinca. These crosses chronologically belong to the late 7th cent. AD; they are made of lead, and present in the Danube region, although it should not be excluded that the grave belongs to the 7th cent. AD. (Janković 1989: 73). There are a couple

jedinstven u okviru ovog kulturnog kruga. Po formi mu je blizak krst u Eski-Kermena koji se datuje oko 7. vijeka (Гавритухин, Обломски 1996, 270/T70/2). U Karpatskoj kotlini na lokalitetu Feljnak pronađen je krst gotovo identičan onom sa lokaliteta Kaljaja Dalmaces (Гавритухин, Обломски 1996, 257/T75 29).

Lučni privezak

Bronzani lučni privezak (T5/48; sl. 4/ 48) rađen u tehnici livenja u obostranom kalupu sa preklapanjem, pronađen je kao slučajan nalaz. Kod njega su evidentne tročlane trake koje se preklapaju u sredini i tri alkice koje su okačene sa donje strane pseudotordirane osovine. Do danas je na prostoru od Albanije do starohrvatskih nekropola na zapadu, poznato deset lokaliteta sa ukupno 15 komada ove vrste nakita. Od toga su pet primjeraka na tri lokaliteta u jugozapadnoj Makedoniji, kod Ohridskog jezera (Radolište i Sveti Erazmo-Malenko 1985: T6-5, T8/4, T9/4, T18/4), jedan u Lješju (Prendi, 1979-1980, str. 129, 168, pl. XXII. 4), sedam nalaza iz Komana (Degrand 1901, str. 263; Ippen 1907, str. 17-20, 17, sl. 25.11; Spahiu 1971, str. 227- 262, pl. VIII.4, 6-8) i jedan iz Proseka (Doda 1989, str. 146, 164, pl. I.7). Po obliku najbliži mijelskom sa lokaliteta u Dalmaciji su nalazi iz Drenovika kod Makarske (Milošević 1989, T 1/2, T 2/5; Milošević 1989, str. 347-362; Milošević 1995, str. 102; Milošević, 2000, str. 107;), iz Kašića -Maklinovo Brdo (Belošević 1980), Stona (Vinski 1968, T9-51), Velima kod Benkovca (Petřinec 2007, bilj. 6, 79), iz Istre, nepoznatog porijekla (B. Marušić, 1980-1981, str. 54, pl. VIII.2), i najnoviji nalaz iz Krneze (Gusar, 2013, str. 233, 232, sl. 8.; Gusar-Vujević, 2012, str. 106)

Nalaz iz Drenovika je pronađen sa keramičkom posudom koja ima ručke u vidu ušica sa strana. Radi se o zidanom grobu, pronađenom sasvim slučajno. Milošević ga datuje u kasnoantičku epohu (Milošević 1995, 349) premda je skoro isti grob pronađen u Komanima (grob 45) datovan pouzdanije, u 8. vijek (Nallbani, 2004). M. Petřinec je ponudila novo datovanje ovakih privezaka kojim se

more discovered in Pannonia, in Avar graves: on the necropolis of Kornie, a cross with a perforation in the middle of the upper arm, in Varapalota-Unio Homokbanya in grave 20, in Lesencetomj-Pirokereszt in grave 39 - the hole was perforated on the side, in Szeged-Feherto in grave 260, in Alattyan Tulat in grave 14, all without perforations (Garam 2001, 291 T.40: 2-10). The crosses discovered in these graves have mostly equal arms, as is the case with the one from Mijela, although we have to take into consideration that the mold is unproportional, as is the case with the grave from the village of Backo-Petrovo (Garam 2001, 291 T.40: 2-10). In St. Archangel Michael near Tivat, in an infant grave (180), constructed with red tegulae of Byzantine origin, from the period between 7th and 9th cent. AD, a cast lead cross of an atypical shape was found. The cross was hanging around the neck, in the area of the chest, where it was found during excavation. The cross from Komani is unique in this cultural circle. According to shape a cross from Eski-Kermen dated to the 7th cent. AD is approximately analogous (Гавритухин, Обломски 1996, 270/T70/2). In the Carpathian basin on the site of Feljnak there was a cross discovered, nearly identical to the one from Kaljaja Dalmaces (Гавритухин, Обломски 1996, 257/T75 29).

Semicircular pendant with open-work ornament

The bronze bow pendant (T5/48; fig. 4/ 48) cast in a two part mold was found as a chance find. On it three part strips overlapping in the middle and three circular bands placed on the lower side of the pseudo fluted base. Until today in the region from Albania to the old Croatian necropoleis to the West, there are ten sites with completely 15 combined finds of this type. Five examples on three sites in southwestern Macedonia, near the Ohrid lake (Radolište i Sveti Erazmo-Malenko 1985: T6-5, T8/4, T9/4, T18/4), one in Lesh (Prendi, 1979-1980, pp. 129, 168, pl. XXII.4), seven finds from Komani (Degrand 1901, pp. 263; Ippen 1907, pp.

sučeljava sa Miloševićevim datovanjem na osnovu groba u Kašiću - Maklinovom brdu, prikazujući detalje sa freske u sjeveroistočnom dijelu kapele crkve svete Marije u Rimu (crkve Santa Maria Antiqua). Po njenom mišljenju freska koja prikazuje usvojenu djecu Theodota, kancelara na papskom dvoru, sličan je onom iz Kašića i Valima, i ne može se datovati u 7. vijek jer je kapela oslikana za vrijeme pape Zaharija (741- 752,) (Petrinec 2007, str. 80-81, 84). Florin Kurta se osvrnuo na radove ova dva naučnika ponudivši jedno drugo datovanje, uz kritički osvrt na način datovanja Maje Petrinec. Naime Kurta je mišljenja da se sve ove cjeline hronološki preklapaju tokom druge trećine 7. vijeka što je po ovom autoru najvjerojatnije datum za opredjeljenje polukružnih privesaka sa alkom: „*Oni su kasniji od druge četvrtine i sredine 7. vijeka i nema ih u 8. vijeku.*“ (Curta 2016, 213-214). Nalazu iz Kašića odgovara privezak iz Kaljaje, jer ima tordiranu donju pseudoosovinu na kojoj su tri alkice. Među ovim privescima možemo izdvojiti i jednu specifičnu varijantu koja ima dva niza od po 5 međusobno spojenih alki, i po tri na bočnim stranama ispod karike za kačenje o lančić (Spahiu 1971: T8-7). Takvi ukrasi su uobičajeni još kod ugro-finskih plemena i nekih njihovih susjeda 8-10. vijeka, u oblastima prema Uralu. Tamo su nošeni u paru, okićeni lančićima različite izrade (Фино-Угри 1987, T 10 12, T 15/9, T 50/7, T105/6). U Panoniji, na avarskim lokalitetima pronađeni privesci su slični komanskim. Na Lokalitetu Tisafured-Mađoroš (Tiszafured-Majaros) u grobu 28, otkopan je dvostruki lučni privezak (Halsschmuck), koji na vrhu ima ptice priljubljenih kljunova. Privezak ima tri pseudo otvora sa donje strane, dok je po lučnom dijelu ukrašen kružićima i trapezima (Garam 2001, T. 18 1). Par privezaka, pronađen na nalazištu Ungarn, vrlo je sličan prethodnom, ali su sa donje strane, o kukice, okačena tri zvončića. Ti zvončići se nalaze i sa strana. Ovdje se radi o zlatnim livenim privescima veoma luksuznog porijekla (Garam 2001: T. 18 2). Slični su komanskim, ali je gornji luk oblikovan u vidu dvije realistične ptice za razliku od komanskih gdje se osjeća jaka

17-20, 17, sl. 25.11; Spahiu 1971, str. 227-262, pl. VIII.4, 6-8) and one from Prosek (Doda 1989, str. 146, 164, pl. I.7). The most analogous finds to the ones from Mijela, found on sites in Dalmatia are as follows: Drenovik, near Makarska (Milošević 1989, T 1/2, T 2/5), Milošević 1989, pp. 347-362.; Milošević 1995, str. 102; Milošević, 2000, pp. 107;), Kašić - Maklinovo Brdo (Belošević 1980), Ston (Vinski 1968, T9-51), Veli near Benkovac (Petrinec 2007, note. 6,79; Jurić, note. 33, 221, 228, fig. 3.2), a single find from Istra, with an unknown origin (Marušić, 1980-1981, p. 54, pl. VIII.2), and the latest find from Krnez (Gusar, 2013, str. 233, 232, sl. 8.; Gusar- Vujević, 2012, p. 106).

The find from Drenovik was discovered with a clay vessel with handles on the sides. The grave was discovered accidentally. Milošević dates it to Late Antiquity (Milošević 1995, 349), although an identical grave was found in Komani (grave 45), and is dated to the 8th cent. AD (Nallbani: 2004). M. Petrinec offered a revised date of these pendants which confronts Milošević's dating based on the grave in Kašić - Maklinovo hill, by showing details of frescoes from the northeastern part of the chapel in the church of the Holy Virgin in Rome (Santa Maria Antiqua). In her opinion the fresco shows the adopted children of Theodot, chancellor to the Popes Palace, similar to the one from Kašić and Vali, and can not be dated to the 7th cent. AD because the chapel was painted during the reign of Pope Zachary (741-752) (Petrinec 2007, str. 80-81, 84). F. Kruta also offered an alternative dating based on the work of two scholars, at the same time arguing the newly proposed dating of Maja Petrinec. He is of the opinion that all of these features chronologically overlap during the second third of the 7th cent. AD, which is, according to myself, the most probable dating for the semicircular pendants with a circular band (ring): "*They are dated later than the second quarter and the middle of the 7th cent. AD, and missing in the 8th cent. AD*" (Curta 2016, 213-214). The find from Kašić is analogous to the pendant from Kaljaja, because of the spirally fluted lower pseudo-base with three

stilizacija ptičijeg prikaza. Treći iskopan na lokalitetu Rakeve, oblikovan je u vidu trougla sastavljenog od prstenova sa kukicama ispod, o koje su okačeni zvončići (Garam 2001, T. 18 3). Na osnovu primjera tri gorenavedena nalaza možemo zaključiti da su komanski privesci poznija reminiscencija na panonske. Posebno one iz Ungrana, na kojima se vidi šta je bio luksuzni predložak za izradu komanskih i onih u Dalmaciji. Na početku, u okviru Kesthely-Frankepuszta kulture ova vrsta luksuznog nakita rađena je pod uticajem istoka, ali tipične vizantijske filiganske izrade, da bi na Komanima postao samo liveni lučni privezak koji je po svemu sudeći imao više kultnu nego utilitarnu namjenu. Privesci se rade u tehnici livenja sa prolamanjem i svi nalazi, naročito oni koji se dobro vide na objavljenim (Spahiu 1971: T 8/ 4, 6 - 8 uglavnom su izlizani od duge upotrebe za razliku od mijelskog koji nije zanatski dovršen. To se najbolje vidi po neobrušenom ostatku razlivenne bronzne po krajevima, što je ostatak nakon vađenja iz kalupa. U tom slučaju ovaj nalaz je u grob dospio brzo nakon livenja. Saltovski privezak (Степи Евроазији 1981, 167, T/52-81) lučno povijenog i izrečkanog tijela koje se završava sa tri povezane alke o koje vise lančići sa praporcima, u sredini polukruga ima tri povezana kruga i najsličniji je mijelskom. Sličnih osobina su i privesci sa tri alkice koji nemaju gornji polukružni dio već su oblikovani u vidu razdvojenih konjskih glava (Степи Евроазији 1981, 167, T 52-82) koje se posle pojavljuju na specifičnim omega privescima (Степи Евроазији 1981, 151, T 37: 59, 70) gotovo identični sa nalazom iz Kroje (Animali 1965: T 8/ 16, 17 T 9: 16). Ovakvi ukrasi uobičajeni su još kod Ugro-finskih plemena (Седов 1987, T. 4; Розенфевдт 1987, T. 57. 6) i nekih njihovih susjeda 8-10. stoljeća, u oblastima okrenutim Uralu (Плетнева 1981, sl. 52. 81-82). Među nalazima koje je objavila Halikova iz Boljše-Tiganskog groblja izdvojićemo lučne priveske sa tri perforacije ili alkice na donjem dijelu (Халикова 1980, T3,13, T7, 3-16).

Sastavni dio i muške i ženske nošnje bio je pojas, na koji je mogla biti okačena torbica sa kresivom i kremenom, nož, brus,

circular bands (rings) on it. Between these pendants we can distinguish a specific variant with two rows of 5 intertwined rings, and three on each side below the part for enclosing the necklace (Spahiu 1971: T8-7). Such decorations are common in Ugro-Finnic tribes and some of their neighbouring tribes between the 8th and 10th cent. AD, especially in the region towards Ural. They were worn in pairs, decorated also with necklaces of different manufacture (Фино-Угри 1987, T 10 12, T 15/9, T 50/7, T105/6). In Pannonia, on Avar sites there were pendants discovered that are very similar to the Komani examples. On the site of Tiszafured-Majaros, in grave 28, a double bow pendant (Halsschmuck) was discovered, with birds with intertwined beaks. The pendants has three pseudo-openings on the lower side, while on the bow part it is decorated with circles and trapezes (Garam 2001, T. 18 1). A couple of pendants, discovered on the site of Ungarn, are very similar to the previously mentioned, but on the lower side, there are three bells hung on three continuous rings. These small bells are found on the side as well. The examples in question are cast, golden pendants from a very luxurious origin (Garam 2001, T. 18 2). Similar to the Komani ones, their upper bow is shaped as two realistic birds; for comparison the Komani ones where the birds are very stylized. The third one was discovered on the site of Rakeva, shaped in a triangular form, made of rings with rings with hanging bells underneath (Garam 2001, T. 18 3). Based on the three aforementioned examples it can be concluded that the Komani pendants are a late reminiscence of the Pannonian ones. Especially the ones from Ungran, where it is clearly visible what is the luxurious origin for the manufacture of the Komani examples, as well as the examples from Dalmatia. At the beginning in the range of Keszthely-Frankepuszta culture, this type of luxurious jewellery was made under the influence of the East, but with typical Byzantine filigree manufacture, so that in Komani it only became a cast bow pendant which had an increasingly cult use, than practical. The pendants were made in the technique of casting with breaking

koštana iglenica i dr. Od pojasa se mogu sačuvati metalni djelovi, a zabilježene su pređice i kopče. Pored fibula i kopči najvažniju funkciju u ukrašavanju odela imala je pređica. Korištena je za zakopčavanje odjela i konjske opreme (plašta, tunike, obuće, ostruga i uzda) a takođe i nogavica i uskih kožnih pojaseva o kojima je nošeno oružje.

Pređice

Razlikujemo tri vrste pređica pronađenih u Mijelama, od kojih jedna vrsta ima pravougaonu ili trapezastu formu (TIII/20, TIV/34, sl. 3/34), druga, polukružna (TIII/27), vrlo je rijetka na lokalitetima ove kulture i treća je „omega tipa“ (TIII/ 27, sl. 4/27). Pređica (TI/4) ima polukružni prednji dio (širine na sredini 0.4 mm) zaobljen iznutra. Sudeći po izlizanosti bila je veoma dugo u upotrebi. Na širem dijelu u sredini nalaze se dva dvostruko profilisana poprečna ispućenja, koja su služila kao ležište za iglu koja nije očuvana. Sa obje strane ovih ispućenja jedva se primjećuju ukrasi u vidu paralelnih ureza podijeljenih kockicama. Oblik slova S, ovog dijela, prelazi u osovinu kružnog presjeka (debljine 0.4 mm) za koju je kačen jedan kraj kaiša.

Pređica ovakvog izgleda nije konstatovana ni na jednom lokalitetu ove kulture. Slična ovoj pronađena je u Kroji, datovana u 7. vijek zajedno sa ukrasnim aplikama pojasa i gajkama sa karikama (Animali, Spahiu 1979/80: 103, T11/8; Nalibani 2005/274, sl.2). Nalibani je mišljenja da je u pitanju kasnorimski tip pređice sa ostalim djelovima koji su veoma varvarizvani (Nalibani 2005/sl. 2, 275). Polukružne pređice sa ravnom osovinom ili oblika V vrlo su zastupljene u predjelu Zapadne Rusije pred kraj 5. i početkom 6 vijeka (Баян, Каргаполчев 1989, str. 30, sl. 1-34, str. 31 sl. 2, str. 33 sl. 3). U Gaponovu ih ima sličnih, iz 8. vijeka, i mogu biti uzori za komanske. Postoje nalazi pređica na Čirjurtskovskom groblju koji veoma podsjećaju na mijelsku pređicu (Гавритухин, Обломски 1996, 262 T80- 32, 33). Srodne pređice su pronađene u Aradacu (Mrkobrad 1980, 70-12) a slične su i istočnogotske iz

off, and all finds, especially the ones with good visibility in the publications (Spahiu 1971, T 8/ 4, 6-8) are mainly worn from usage, when the one discovered in Mijela was never completed. It is best seen in the splattered excess bronze on the ends which remained after removing it from the mold. Because of this observation, it is safe to conclude that this sample made it to the grave in a form of a grave offering quickly after casting. The Saltovo bow pendant (Плетнева 1981, 167, T/52-81) with a bow shape and incised body ending in three connected rings with hanging bells, and three connected circles in the middle of the semicircle, is the one that mostly resembles the Mijela example. Similar characteristics are the pendants with three rings that do not have an upper semi-circular part, but were shaped in the form of horses heads (Плетнева 1981, 167, T 52-82), which afterwards led to the appearance of the specific omega pendants (Степи Евроазији 1981, 151, T 37: 59, 70), nearly identical to the ones from Kruja (Animali 1965, T 8/ 16, 17 T 9: 16). These pendants are also common in Ugro-Finnic tribes (Седов 1987, T/ 4; Розенфевдт 1987: T. 57. 6) and some of their neighbouring tribes between the 8th and 10th cent. AD, in the region towards Ural (Плетнева 1981, sl. 52. 81-82). Between the finds published by Halikova from Bolshe-Tigans necropolis, we can distinguish bow pendants with three perforations or circular bands on the lower part (Халикова 1980, T3,13, T7, 3-16). A variant has been proposed for the usage of this type of jewellery which, based on the position in the grave, was placed as hair decoration with small rings intertwined in the braids (Халикова 1980, T/9, grob 17).

A very important and very common part of male and female adornment was the belt, it could have a bag with a knife, bone needle, whetstone, flint and tinder, etc. From the belt only the metal parts can be preserved, most commonly the buckle. Next to the importance of fibulae and buttons, the buckle was the most important part of clothing. It was used to button the suit and horse equipment (capotes, shoes, spurs and

Obrovca, Stranjana i okoline Splita (Mrkobrad 1980, XXVIII, 10, 11, 12) kao i langobardska iz Stopiče (Mrkobrad 1980, 60, 15), i datuju se u 6-7. vijek.

Trapezoidna pređica (TIV/34; sl. 4/34) je osobena po podužnim kracima, koji prelaze osovину o koju je bio uvijen kraj gvozdеног trna. Na presjeku sve tri strane su nepravilno trouglaste, dok je prečka na kojoj je bio zakačen trn polukružna. Donja površina ovog predmeta je potpuno ravna sa tragovima od kalupa, kao i kod ostalih pređica i zvjezdolikih naušnica. Drugi primjerak pravougaonog oblika (TIII/20) je bez izraženog ležišta za trn, ali koji se tokom upotrebe

Sl. 9 - 1-2) Mala bronzana pređica iz ranovizantijskog utvrđenja Đuteza, 6-7. vijek; 3-4) Bronzana kopča tipa "Sirakuza", 6-7- vijek; Fig. 9 - 1-2) Small bronze buckle from early-byzantine fortifications Đuteza, 6th century; 3-4) Bronze bucklet, "Siracusa" class, 6th - 7th century.

usjekao. Donja strana je takođe ravna.

Prema nalazima na ostalim lokalitetima možemo kazati da su ovakve pređice bile vrlo rasprostranjene. Samo u Lješuu je pronađeno 18 komada od kojih je 6 rađeno livenjem bronze (Prendi 1979/80, grobovi 10, 11, 24, 29, 34, 35), a zastupljene su u skoro svim nekropolama. U grobu 33, u Lješuu jedna

bridles), as well as the part of the clothing and low leather belts in which weaponry was carried.

Small bucklets

We differentiate between two kinds of small buckles found in Mijela. One of them has a rectangular and trapezoid variant (TIII/20, TIV/34), while the other, semicircular (TI/4), very rarely found on sites of Komani-Kruja culture. This type of buckle (TI/4) has a semicircular frontal part (width in the middle 0.4 mm), rounded on the inside. Judging by it being worn out, it was in use for a long time. On the wider part in the middle there are two double protrusions, opposite one another. These protrusions were used as an enclosure for the pin, which is not preserved. On both sides of these protrusions there are barely noticeable decorations in the shape of parallel incisions separated by squares. The S shape, of this part, continues in a base in a circular section (0.4 mm thick), on which one part of a belt was tied.

Buckle of this kind was never before identified on a site of this culture. There is a similar one discovered in Kruja, dated to the 7th cent. AD, found with a decorative applications with nuts with hooks, probably from a belt (Animali, Spahiu 1979/80: 103, T11/8; Nalibani 2005, 274, sl.2; Nalibani 2014, 274). Nalibani considers that this is a Late Roman type of buckles, while the remaining parts are barbarized (Nalibani 2005, sl. 2, 275). Semicircular buckles with a flat base or V shape are very common in the region of Western Russia before the end of the 5th and the beginning of the 6th cent. AD (Баян, Капраполчев 1989, str 30, sl. 1-34, str. 31 sl. 2, str. 33 sl. 3). There are similar ones in Gaponovo, in the 8th cent. AD, which could be a model for the Komani samples. There are buckles discovered in Chirjurt necropolis that are very similar to the one from Mijela (Гавритухин, Обломски 1996, 262 T80- 32, 33). Analogous buckles were discovered in Aradac (Mrkobrad 1980, 70-12), while similar ones were found in Obrovac, Stranjani and around Split (Mrkobrad 1980, XXVIII, 10,

ovakva pređica je datovana pomoću naušnice tipa „karike“, sa tri povezane alke, što je datuje 7-8. vijek. Ima ih i u Draču (Tartari 1980, grob 28, 29) i Svaču, gdje je pronađeno 6 ovakvih, od čega je samo jedna bronzana (Janković 2007, str. 28 / sl. 15, 18-22). U grobnici br 2 bronzana pređica po krajevima ima primjetne ureze nastale tokom livenja u kalupu, a pronađena je u grobu sa fibulom tipa golubica, staklenim perlama ogrlice i sa kopčama tipa „Korint“; pronađena su i dva noža (Janković 2007, sl.15).

Ovakve pređice veoma su česte među avarskim nalazima u Panoniji (Stadler 1981, 65, 159-185 T. 4/2, 36). Primjerci iz Vukovara, Brodskog Drenovca Bogojeva i Odžaka skoro su potopuno identični mijelskim i pripadaju Drugom avarskom kaganatu, 8-9. vijeka (Mrkobrad 1980, CXXII 9,10, 11). Kovačević ih je zajedno s naušnicama sa uvrntim završecima svrstao među tipično avarske nalaze u Komani Kroja kulturi i jedine među nalazima koje pripadaju Avarima (Kovačević 1967). Jedna je pronađena i u Majsanu. U starohrvatskim grobovima pređice pravougaonog oblika su prilično rijetke, a bronzanih i nema (Belošević 1980, str. 96). Pronađene su gvozdene, u Ždrijelcu, na Maklinovom brdu i na Razbojinama (Belošević 1980, TXXII 10, TXXIII 11).

Bronzana „Omega kopča“ (T/III 27; dimenzije 3.2 x 3.00 cm) iz groba 7 na presjeku je romboidna dok su krajevi stanjeni i uvijeni u kolutove. Po sredini zaobljenog djela nalazi se trn, obmotan krajem oko same kopče, dok je vrh oštro zašiljen. Tipovi omega (ili lira) kopči provlače se u ovakvom obliku još od poznolatenskog doba, pa kroz rimsku provincijsku izradu 2-4. vijeka, i traju sve do 9. vijeka i kasnije. Kopča iz Mijela je skoro identična kao dva primjerka 3. vijeka iz sela Ušća kod Obernovca (Bojović 1983, T/XXI kt. 308-309) ali je veoma slična i nalazima kopči iz mogile kod Gnjezdova blizu Smolenska, koja u svom inventaru ima veoma sličan „korpus“ nomadskih predmeta, kao što su krute bronzane narukvice slične komanskim, ali koje se ovdje datuju u 10. vijek (Niderle 1956, str.72 sl.17). Dva primjerka „omega kopči“ od kojih je jedan skoro identičan

11, 12), as well as the Lombard ones from Stopič (Mrkobrad 1980, 60, 15), and they most probably belong to Eastern Goths. All are dated to the 6th - 7th cent. AD.

The trapezoid buckle (TIV/34; fig. 4/34) is recognizable because of its elongated arms/rays, that go over the base and crimp around an iron pin. On the section all three sides are irregularly triangular, while the part where the pin is fixed is semicircular. The lower surface of this object is completely flat, with some markings of the mold, discovered in other buckles and star-shaped earrings. The other example of a rectangular shape (TIII/20) does not have a place for the pin to be placed, but it is understandable since during usage it was worn, or cut off. The lower side is also flat.

According to the finds on other sites we can say that they are very well spread out. Only in Lesh there are 18 examples out of which 6 were cast in bronze (Prendi 1979/80: grobovi 10, 11, 24, 29, 34, 35), present in all the necropoleis. In grave 33, in Lesh, this type of buckle is dated using an earring of the chain-link type, with three connected rings, dating them to the 7th - 8th cent. AD. They are also discovered in Dyrrachium (Tartari 1980, grob 28, 29) and Svač, where 6 of them were found, only one made in bronze (Janković 2007, str. 28/sl. 15, 18-22). In tomb number 2, a bronze buckle has noticeable incisions on the sides, probably made during the process of casting in a mold, and it was discovered with a dove type fibula, glass bead necklaces and Corinth type belt-buckles; two knives were also discovered (Janković 2007, sl.15).

This kind of buckles are very common on Avar sites in Pannonia (Stadler 1981, 65, 159-185 T. 4/2, 36.). Examples from Vukovar, Brodski Drenovac, Bogojevo and Odžak are almost identical to the ones from Mijela and belong to the period of the Second Avar Khaganate, between 8th and 9th cent. AD. (Mrkobrad 1980, CXXII 9,10, 11). Kovačević puts them together with the earrings with a twisted ending, branding them Avar finds in the Komani-Kruja culture, as the only Avar finds present (Kovačević 1967:). One

mijelskom potiču iz Salone, a autori ih datuju u 4. vijek (Salona, Artes Minores, 225/36,37). Istom tipu takođe pripada kopča iz Kastel-Trozina (Necropoli a Castel Trosino 1995, 147). Najslabije su kopče iz Malopškog, Pšemisla, Lukovici u Češkoj koje se datuju u 9. vijek. U svakom slučaju ovo je predmet koji je po svojim karakteristikama zajedno sa alkama hronološki najneosjetljiviji među pronađenim materijalom.

Alke

Alke ili karike (TIII/21, TIV/36, 37) su sasvim obične, hronološki neosjetljive i ima ih u svim epohama i kulturama. U pitanju su izrazito korodirani predmeti od gvožđa, koji su nađeni u muškim grobovima 6 i 8. Imaju prečnik od 4.1 do 4.8 cm, debljine najmanje od oko 0.5 mm. Njihova upotreba je veoma široka i mogu se nalaziti kako na pojasevima, tako i okačeni o djelove odjeće. Među nalazima Komani-Kroja kulture ima i bronzanih alki od deblje savijene bronzane šipke kružnog presjeka (Spahiu 1971, T7/2, 3) ili se na karicama javljaju čvornata zadebljanja-početiri na spoljnoj strani (Spahiu 1971, T5/1-3,5, 8-10). Ima ih u mnogim nekropolama vezanim za Avaro-Slovene prvog talasa- kao što su primjerci nađeni u Idošu, Mokrinu Aradacu, Vajskoj (Mrkobrad 1980, T.C-7, T. C-6, T. C 2).

Kružni okov ili kružni privezak

Najraspoznatljiviji nalaz Komani-Kroja kulture, i ujedno i najteži za hronološko opredjeljenje je kružni okov sa trapezoidnom zakačkom (TV/47, fig. 3/47). Liven je od bronzne u dvostrukom kalupu, u vidu dva koncentrična kruga spojena sa devet radijalno raspoređenih prečki oko unutrašnjeg obruča. Površina okova je izreckana poprečnim urezima, postignutim tokom livenja u kalupu. Primjetno je da se na jednoj strani trapezoidne zakačke još uvijek očuvala jaka korozija od gvožđa, što je svakako dokaz da je predmet visio o gvozdenom lancu ili je bio zakačen za gvozdeni okov. Vrlo sličan je pronađen početkom 20. vijeka u Komanima (Ugolini 1905 str. 54/sl.

was discovered in Majsan. In old Croatian graves buckles of a rectangular type are very rare, while bronze ones are completely non-existent (Belošević 1980, str. 96). Iron examples have been discovered in Ždrijelac, on Maklinovo Hill as well as on Razbojin (Belošević 1980, TXLXII 10, TXLIII 11).

The bronze "Omega buckle" or penannular brooch/fibula (T/III 27; dimensions 3.2x3.00 cm) from grave 7 has a rhomboid section, while the ends are thinned out looped into a knot. In the middle of the rounded part there is a pin, crimped around the same button, while the tip is sharpened. The omega types of buckles have had this shape since the Late La Tene, through the Roman provincial craftsmanship between the 2nd and 4th cent. AD, to the 9th cent. AD, and even later. The buckle from Mijela is almost identical to two examples from the 3rd cent. AD from the village of Ušće, near Obernovac (Bojović 1983, T/XXI kt. 308-309), but also very similar to the buckles from the mound at Gnjezdovo near Smolensk, which has in its inventory a very similar collection of nomad objects, for example rough bronze bracelets similar to the Komani ones, but the context dates them to the 10th cent. AD (Niderle 1956, str.72 sl.17). Two examples out of which one is almost identical derive from Salone, and authors date them to the 4th cent. AD (Salona, Artes Minores: 225/36,37). A buckle from Castel Trosino is of the same type (Necropoli a Castel Trosino 1995, 147). The most similar ones are from Malopška, Lukovic in Czech Republic, dated to the 9th cent. AD. In any case, this is an object which with its characteristics, along with the hooks, is the most chronologically sensitive in the discovered material.

Collar

Circular collar (TIII/21; TIV/36,37) are very common, chronologically insensitive and are present in every epoch and culture. The rings in question are made of iron and are very corroded, found in male graves 6 and 8. They have a diameter of 4.1 to 4.8 cm, and minimal thickness of 0.5 mm. Their

42). Ostali su različitih varijanti, pronađeni u Kroji, Komanima, Lješiu i Afioni. Prva grupa se mora odvojiti od prepoznatljivih kružnih zapona vizantijske izrade koji imaju krst u krugu. Okovi sa krstom su tipično romejske izrade i hrićanske orijentacije, i nisu povezani sa prostorom porijekla mijelskog okova, a to je Predkavkazje i sjeverni Kavkaz odnosno oblasti oko Dona i Azovskog mora (Плетнева 1981: 62-75). Na tom prostoru je dosada nađeno preko 250 predmeta ove vrste istog tipa kao i komanski. U okviru nalaza na lokalitetima Komani-Kroja ovakvi okovi su sem u Komanima i Mijelama pronađeni još i u Lješiu (Prendi 1979-80:T21/1) i Kroji, gdje je otkopan okov sa dva povezana obruča (Animali, Spahiu 1979/80, T7). Ovi okovi (kod ruskih arheologa amulteti) su u prvom redu osnova Alanske kulture u okviru koje počinju da se javljaju u 6-7. vijeku, da bi tokom 8-9. vijeka bili u masovnoj upotrebi. Primjerci iz Komana i Mijela se povezuju sa Saltovskim primecima na prostoru oko Azovskog mora, Dona, Dnjepra i onim u predjelima današnjeg Dagestana, Ingušetije, Čečenije (Степи Евразий 1981, 181). Po periodizaciji groblja u Čmi počinju da se javljaju od 6. do kraja 8. vijeka (Гавритухин-Обломски 1996, str. 265, T83). Takvih okova, vjerovatno pod uticajem istočnih varijanti ima u Panoniji (Garam 1975, T29/16). Vinski Gasparini je objavila jedan iz Brodskog Drenovca (Vinski-Gasparini, Ercegović 1974, T8/4). Za ove predmete može se pretpostaviti da imaju važnu ulogu u klansko-plemenskom i staleškom raspoznavanju. Prema obliku, ikonografiji i simblici koju nose vjerovatno se koriste u rangiranju statusa pojedinih članova. Tu se svrstavaju i jednostavni okovi u vidu obruča kao i okovi sa stilizovanim pticama na obruču. Ovakvo objašnjenje je prva prihvatila Kovalevskaja i po njoj oni takođe predstavljaju hijerarhijska obilježja (Ковалевскаја, 1981, 87-90). Drugu i treću grupu sačinjavaju okovi sa životinjskim i antropomorfnim sadržajem. Riječ je o kružnim privjescima koji u sredini imaju prestavu konja i jahača, ili žensku figuru sa raširenim rukama. Zoomorfni okovi imaju uglavnom stilizovanog konja ili jahača u obruču. Poznati su u Bahmutinskoj,

use is very wide and they can be found on belts, or on garments of clothing. Between the finds of Komani-Kruja culture there are circular bands/rings made of bent bronze rods with a circular section (Spahiu 1971, T7/2, 3), or on the rings there are know shaped protrusions - four on each outer side (Spahiu 1971, T5/1-3,5, 8-10). They are discovered on many necropoleis connected to the first Avar-Slavic wave - examples have been recovered from Iđoš, Mokrin Arad, Vajska (Mrkobrad 1980, T.C-7, T. C-6, T. C 2).

Circular pendant with open-work ornament

The most recognizable find of the Komani-Kruja culture, and at the same tie the most difficult to date, is a circular pendants with a trapezoid hooks (TV/47, fig. 3/47). Cast in bronze in a double mold, in the shape of two concentric circles connected with nine radially set extensions around the inner ring. The surface of the collar is decorated with incisions, made during the molding process. It is noticeable on one side of the trapezoid hooks there is still a lot of corrosion from the iron, which certainly proves that the object was hanging on an iron chain or connected to an iron pendants. A very similar example was found at the beginning of the 20th century in Komani (Ugolini pp. 54/sl. 42). The others belong to different variants, discovered in Kruja, Komani, Lezha and Afiona.

The first group has to be separated from the characteristic circle fibula of Byzantine manufacture that have a cross in a circle. Circular bands with a cross are of typically Romeic manufacture and Christian orientation, and were not connected to the area of origin of the Mijela sample, which the North Caucasus, the region around the Don and the Sea of Azov (Плетнева 1981: 62-75). In this area so far there are over 250 objects of this type, including the Komani type. In the range of finds on sites of Komani-Kruja these fetter were discovered in Komani, Mijlea, Lesh (Prendi 1979-80, T21/1) and Kruja, where a fetter with two connected rings was discovered (Animali, Spahiu 1979/80, T7).

These pendants (Russian archa-

Turbalinskoj i Saltovo-Majackoj kulturi i naročito u kulturama Predkavkazija (Степи Евроазиј 1981, 172/31, 181, T64/74, 75, 80) kao i prethodni, i imaju kao cilj poštovanje konja u rangu kulta (Џидрова 1989, 247 - 48), što se javlja u Indo-Iranskoj odnosno ahmenidskoj Persiji, i simbolizuje carsku moć. Takođe u šamanističkom vjerovanju konj je posrednik između svijeta živih i mrtvih. (Овчаров 1984: 137). U istom kontekstu, kult konja se dovodi u vezu sa poštovanjem vrhovnog turskog božanstva Tangrijem (Алацов 1983, 277). Pronađena su dva u Kroji prilično uproštene centralne prestave konja i stilizovanih ptica na mjestu zakačke (Animali 1965, T6, 6,7) i dva u Komanima (Spahiu 1971, 1,3). Oko obruča imaju koncentrično postavljene kružne alkice, ili jaka pupčasta proširenja a zakačka je u vidu stilizovanih ptica. Antropomrfna figura, u prvom redu figura žene sa podignutim rukama i raširenim nogama je motiv na jednoj metalnoj posudi iz ostave u Vrapu. Takođe je istočnog porijekla ali neizvjesne hronološke determinacije. Okovi sa predstavom žene raširenih ruku i nogu konstatovani su na loklitetu Sveti Erazmo kod Ohrida (Malenko 1985, T9/1) i u oblasti Matija na lokalitetu Derjan (Kurti 1971, T4/1). Sličnih ima u Panoniji (Garam 1975, 214, sl.1), i na prostoru Sjevernog Kavkaza gdje se datuju od 7. do 9. vijeka (Степи Евроазиј 1981, 181/37, 39, 44, 46,52,56, 62, 67).

Kopča za pojas sa karikom

Bronzana kopča za pojas sa karikom (TIV/33, sl. 3/33), napravljena je od predvojenog bronzanog lima, debljine 0.2 cm, spojenog gvozdеноm nitnom. Donji dio se produžava u vidu kuke stanjene i savijene u krug na samom kraju o koju visi alka kružnog presjeka. Ornament se nalazi samo na prednjem dijelu gajke i ukrašen je ukucavanjem tri reda kružića, sa tačkastom bordurom po krajevima. Ovakvi nalazi su brojni na grobljima Komani-Kroja kulture. Objavljena su tri različita nalaza ovakve vrste sa lokaliteta Kroja, od kojih je jedan kao primjerak iz Mijela (Spahiu 1971, T7/4). Ima ih u Komanima (Animali 1971: T14) Bukelu,

eologists call them amulets) are the basis for the Alan culture, appearing in the 6th and 7th cent. AD, and in the 8th and 9th cent. AD they were used excessively. The samples from Komani and Mijela are connected to the Saltovo samples from the area around the Sea of Azov, Don, Dnieper and in the area covering modern Dagestan, Ingushetia, Chechnya (Степи Евроазиј 1981, 181). In the periodization of graves in Čma the start appearing around the 6th until the 8th cent. AD (Гавритухин Обломски 1996, p. 265, T83). Similar ones, most probably under the influence of the eastern variants, were discovered in Pannonia (Garam 1975, T29/16). Vinski-Gasparini published an example from Brodski Drenovac (Vinski-Gasparini, Ercegović 1974, T8/4). It can be assumed that these objects have an important role in tribal and class distinguishment. According to shape, iconography and symbolism they can possibly represent rank or status of individual members. The simple fetters in the shape of circular bands as well as ones with stylized birds on their rim. This kind of explanation was first accepted by Kovalevskaja and according to her they also represent hierarchical insignia (Ковалевскаја, 1981, 87-90). The second and third group are comprised of fetters with animal and anthropomorphic decoration. For example, the circular pendants that are decorated in the middle with a representation of a horse and a rider or a female figurine with extended hands. Zoomorphic fetters are mainly decorated with mostly stylized horse or a rider in a circular band. They are known in Bahmutinska, Turbalinska and Saltovo - Majatskaja culture, and especially cultures of the Caucasus (Ковалевска 1981, 172/31, 181, T64/74, 75, 80), which respect the horse to the level of a cult (Џидрова 1989, 247-48). This cult appears in Indo-Iran i.e. Achaemenid Persia, symbolizing imperial power. It is also notable in the shaman belief that the horse is a bridge between the living and the dead (Овчаров 1984: 137). In the same context, the cult of the horse can be connected to the adornment of the Turkish deity Tengri (Алацов 1983, 277). Two were discovered at Kruja, with simplified central

gdje su otkopani samo oni napravljeni od gvožđa i Lješū (Prendi 1979-80: T5-4,8, 19). Albanski arheolozi ih datuju u 7-9 vijek (Nallbani 2005). Na nekropoli u Kaljaji i Kroji, gajke imaju užu ili širu pločastu zakačku, sa ili bez ojačanih završetaka u vidu rebra po sredini, što podsjeća na fibule sa podvijenom nogom. Način kovanja i ukrašavanja svrstavaju ove predmete u okvir prepoznatljivog Komani-Kroja repertoara, po porijeklu, rekli bi, iz istog radioničkog kruga. Najstariji primjerci sličnih pojasnih gajki sa karikom imaju analogije na Sjevernom Kavkazu tokom prve polovine 5. veka. Ovdje se najpre prepoznaje alanska grobnica u Ljermontovskoj Skali, koja se datuje krajem 5. i početkom 6. vijeka (Ambroz 1989, 100, sl. 14, 10). Isti ili slični komadi nalaze se u 5. vijeku na jugu Urala i u regionu Volge. Dvije gajke sa karikama iz Kroje, koje su pripadale pojasu sa aplikama, svakako su donesene i nisu dio uobičajnih nalaza ove vrste. Ovaj dio muške opreme čest je među avarskim grobovima u Podunavlju gdje pripadaju Avarima drugoga talasa (Mrkobrad 1980, 119/1-5). Ima ih na širokom prostoru u Panoniji, kao u Novoj Zemki kod Želovce 7. vijeka i među nalazima Saltovske kulture (Стeпи Евроазии 1981) a nisu zabelježeni među starohrvatskim grobovima ili među nalazima u Istri.

Strijeje

Trobride strijeje su svakako najkarakterističnije za nomadske narode, i smatra se da je još kod Huna bio poznat ovakav oblik (Garašanin, Kovačević 1950, 114). Najčešće ih srijećemo u grobovima avarskih strijelaca, gdje se ponekad u tobolcima pronađe više desetina nalaza. Kod ovakvih grobova se na osnovu lukova i strijela može izvršiti određena socijalna diferencijacija u okviru klanskog uređenja. Jedan od primera je groblje u Kiškereš-Vagohidu, ali i postoje i drugi avarski primjeri. U Mijelama su pronađena dva vrha trobridnih strijela sa tulcem (TIII/22, grob 6; TIV/38, grob 8). Dužina očuvanog trobridnog vrha kod nalaza iz groba 8 je 6.9 cm, odnosno 8.2 cm iz groba 6, ali na osnovu veoma lošeg stanja predmeta ne možemo

representation of horses and stylized birds on the hook (Animali 1965, T6, 6, 7) and two in Komani (Spahiu 1971, 1, 3). Around the rim they have concentric circular bands or strong circular protrusions, and the hook is decorated as a stylized bird.

An anthropomorphic figurine, with the representation of a female figure with raised hands and spread legs is a motif of a metal vessel found in a hoard in Vrap. It is of eastern descent, but with an unknown chronological determination. The fetters with a female representation with raised hands and spread legs were discovered on the site St. Erasmo near Ohrid (Malenko 1985, T9/1), as well as in the area Mati river, on the site of Derjan (Kurti 1971, T4/1). Similar ones were discovered in Pannonia (Garam 1975, 214, sl.1), and in the area of the North Caucasus, dated between the 7th and 9th cent. AD (Ковалевскаја 1981, 181/37, 39, 44, 46, 52, 56, 62, 67).

Belt mount with suspension ring

Belt mount with suspension ring (TIV/33), is made of double bent bronze sheet, with a thickness of 0.2 cm, connected with an iron rivet. The lower part continues in a shape of a thinned hook, bent in a circle on its end, and a ring with a circular section hanging from it. There is an ornament only on the frontal part of the belt mount with suspension ring, decorated with embossing three lines of circles, with a pointy bordure on the ends. These finds are numerous on the necropoleis of Komanija-Kruja culture. There are three different published finds of this type from the site of Kruja; one of them was discovered in Mijela (Spahiu 1971, T7/4). They are also present in Komani (Animali 1971: T14), Bukela - only made of iron, and in Lesh (Prendi 1979-80: T5-4,8, 19). Albanian archaeologists date them to the 7th - 8th cent. AD (Nallbani 2005). On the necropoleis of Kaljaja and Kruja, belt mount with suspension ring have either a narrow or a wide flat clasp, with or without strengthened ends in the shape of a rib in the middle, which reminds of a bow-shaped fibula. The craftsmanship

tačno izvesti njihovu pravu dužinu, a takođe je nemoguće odrediti pravu širinu trolisnih krilaca, iako se dobija utisak da su mnogo duže od ostalih strijela ovog tipa. Trobridne strijele su pronađene u Proseku (Doda 1989, T VIII/7, 10; TII/9), u Sardu (Spahiu, Komata 1979/80 sl.3), Lješiu u grobu 33 (Janković 2007: 80), zajedno sa sjekrom i noževima, pojasnim jezičcima, okovom i kopčom tipa Mitileni. Okrugli tulac na trobridnim strijelama je veoma rijedak među nalazima "Komani-Kroja" kulture. U hrvatskim grobovima nije zabilježen nijedan, dok su trobridni vrhovi u Saltovo - Majackoj kulturi i drugim nomadskim kulturama gotovo svi sa trnom. Isti je slučaj i sa vrlo rijetkim primjerima trobridnih strijela u Velikoj Moravskoj.

Noževi

Noževi predstavljaju prilično brojnu skupinu nalaza unutar grobnih cjelina (TI/3; TI/6; TI/8, TIII/32, TIV/41, T5/50, 51). Iako se samo kod jednog može odrediti prava dužina (TIII/32), može se kazati da su različitih dimenzija i da svi osim jednoga imaju sličan oblik: jednosjekli noževi sa trnom u koji je usađivana drvena ili koštana drška. Trn, sužen prema kraju, je blagim polukružnim prelazom odvojen od ravnog hrpta sa blago savijenom oštricom prema vrhu. Osim ovakvih primjera u grobu 1 pronađen je fragment noža čiji hrpat ravno prelazi u trn drške, dok je širina mnogo veća od uobičajnih. Ovakvih noževa ima u Kroji, i variraju do 19 cm dužine (Animali 1964).

Sjekire

Kao slučajni nalazi, pronađeni tokom uništavanja nekropole u dugom nizu godina, muzeju grada Bara poklonjene su tri vrste komanskih sekira. Prvi tip ima uže ali dugačko tijelo, koje se prema sječivu neznatno širi, dok se na kraju uskog četvrtastog presjeka čekićasto završava (Sl. 6 / 57). Nodus sa rupom za usadnik je naglašen i sa gornje i sa donje strane sa po dva izbačena trouglasta šiljka. Drugi tip ima slično riješenu rupu usadnika, takođe sa po dva trouglasta šiljka i

identifies these objects in the recognizable Komani-Kruja repertoire, descending/ deriving from the same craftsman's guild. The oldest examples of similar belt mount with suspension ring are analogous to the Northern Caucasus during the first half of the 5th cent. AD. The first one recognized is the Alan tomb in Ljermontovska Skala, dated to the end of the 5th and beginning of the 6th cent. AD (Ambroz 1989, 1989, 100, sl. 14, 10). Similar examples have been found in the 5th cent. AD in the south Ural mountains and in the Volga region. Two belt collar from Kruja, that belonged to the belt with the appliques, were imported or brought to this area. They do not represent a typical find of this type. This part of male adornment is very common among Avar graves in the Danube region, ones that belong to the second wave of the Avars (Mrkobrad 1980, 119/1-5). They have been recovered in a wide area in Pannonia, as well as Nova Zemka near Zelovce, in the 7th cent. AD and among the finds of the Saltovo culture (Степи Евразии 1981). They were not noticed among old Croat graves or amongst finds in Histria.

Triblade arrowheads

Triblade arrowheads are the most characteristic finds for nomads, considering that the Huns were familiar with the shape (Garašanin, Kovačević 1950, 114). They are most commonly found in graves of Avar archers, where sometimes in the quiver there are more than 10 finds at once. In these graves, based on the bows and arrows, a social differentiation can be achieved regarding the clan rules. One of the examples is the necropolis of Kiszkeres -Vagohid, but there are other Avar examples. In Mijela two types of triblade arrows with a tang were discovered (TIII/22, grob 6; T5/23, grob 8). The length of the preserved part of a triblade arrowhead discovered in grave 8 is 6.9 cm, while from grave 6 is 8.2 cm. However, these finds are in a very bad state, hence the dimensions are not precise, the length, the width of the blades are all very badly preserved, although there is a sense that they are much longer

Sl. 8 - Ostava drvodjeljskog alata iz ranovizantijskog utvrđenja Đuteza, slučajni nalazi;

Fig. 8 - Storage of carpenter tools from early-byzantine fortifications Đuteza, a chance finds.

kratkim čekićastim završetkom, ali je sječivo široko i savija se u obliku slova C (Sl. 6/ 55). Treća sjekira je u stvari varijanta drugog tipa (Sl. 6/ 56). Rupa za usadnik riješena je ravno sa nešto dužim zadnjim dijelom, koje je usled dugog korišćenja kao čekić prilično utučeno. I kod prvog i kod drugog tipa gornji dio sječiva je oštro izvučen.

Prvi i drugi tip je konstatovan u Komanim (Ippen 1900, sl. 1, 12 i 14. sl. 5, 7, sl.

Sl. 6 - Tipovi sjekira sa lokaliteta Mijela, slučajni nalaz, 7-9. vijek;
Fig. 6 - Types of axes from site Mijela, 7th - 9th century.

than the usual examples of this type. Triblade arrowheads were also discovered in Prosek (Doda 1989, T VIII/7, 10; TII/9), in Sard (Spahiu, Komata 1979/80 sl.3), as well as in Lesh in grave 33 (Janković 2007: 80), with an axe and knives, belt parts, chains and belt buckle of the Mytilene type. The tang on a triblade arrowhead is very rare. In croatian graves there are none found, while triblade arrowheads in Saltovo-Majatskaja culture and other nomad cultures are all with a tang. It is the same case with very rare examples of triblade arrowheads in Great Moravia.

Knives represent a large chunk of the finds in burials (TI/3, TI/6, TI/8, TIII/32, TIV/41, TV/50, 51). Although only one sample is preserved enough to measure a knives' length (TIII/32), we can deduce that they are all with different dimensions and that all except one have a very similar shape: one-edge knife with a tang for a wooden or bone handle. The tang, bent at the end, has a mild semicircular continuation separated from the flat part with a slightly curved sharp end toward the top. Except these examples. In grave 1 a fragment of a knife with a upper part of knife continues in the tang for the handle, while its width is larger than the usual. These knives can be found in Kruja, and their length goes up to 19 cm (Animali 1964).

Axes

As chance finds, they were discovered throughout the devastation of the necropolis in a long number of years, the Museum of Bar, three types of Komani axes have been

7,1; Spahiu 1971 T1/ 1, 3), Bukelu (Animali 1964, sl. 2, T1: 2, 3,4 T2, 1-3) Sardu (Spahiu, Komata 1979/80, 1, 2). Varijanti 2a odgovara nalaz iz Kaljaje Dalmaces (Spahiu 1971 T1 /4) i Kroje (Animali 1964: T-3 1, 3). U Lješju je - u muškom grobu 7 - pronađena samo jedna sjekira koja odgovara prvom tipu. Ova sjekira je datovana „Mitileni kopčom“ (7-9. vijeka). Komanski tipovi sekira slični su onima iz kasnoantičkog perioda, ali ovdje je svakako riječ o vrstama koji se često sreću na velikomoravskom prostoru, na mnogim lokalitetima, kao što su: Boršice, Bošovice, Brno, Breclav, Držovice, Hluk itd (Hruby 1955, 6-14) ili u Avaro-Slovenskim grobovima prvog talasa, kao u: Selenči, Lovčencu, Bijelom Brdu, Vrbasu; ili drugog talasa: Zemunu, Popovcu, Slankamenu (Mrkobrad 1980, LXXX, 8-11, T CDCXXVIII 1, 2). Sjekire pronađene na prostoru Hrvatske tipološki su veoma raznolike (Belošević 1980, T XXXX 8, 1-7), tako da su mnogi primjerci srodni sa sjekirama koje su inače veoma brojne na teritoriji Karpatske kotline i Panonske nizije (Dostal 1966, 20). Na području sjeverne Dalmacije nađena je samo jedna željezna sjekira, na nekropoli u Maklinovom brdu u selu Kašić (Belošević 1980, T XXX 1, 16), koja po tipu pripada standardnim oblicima ranosrednjovjekovnih slovenskih sjekira. Zabilježeno je da se neke sjekire stavljaju i u ženske grobove. Po Kovačeviću pojava sekira u ženskim grobovima može se tumačiti kulturnom vrijednošću, analogno pojavi sjekire u grobu djevojčice na lokalitetu Kizkoros-Vagohid (Kovačević 1977, 201). Veliki broj sjekira 8-9. vijeka pronađene su na gazovima Zete, korištenim za prelaz rijeke, takav slučaj je i sa sjekirama nađenim u Cetini. Dio korita rijeke Cetine nedaleko od triljskog mosta, je izuzetno značajno arheološko nalazište i upravo na tom dijelu je pronađeno dosta arheoloških predmeta (Gunjača 1981, 3-71).

Gvozdena kresiva

Gvozdena kresiva se na nekropoli u Mijelama pojavljuju dvaput, u grobu br. 2 (TI/5) i u grobu br. 8 (TIV/45). Ova su u obliku izduženog slova C, sa krakovima savijenim

donated. The first type has a long and narrow body, that slightly expands toward the blade, while it ends in a narrow rectangular section. The opening for the handle is pronounced and on the upper and lower side with two triangular-shaped protrusions. The other type has a similar solution for the opening for the handle, with two triangular shaped protrusions and short hammer-shaped ending, while the blade is wide and bends in the shape of a letter C (Fig. 6/ 55). The third axe is a variant of the second type (Fig. 6/ 56). The opening for the handle is flat with a elongated back part, which, as a consequence of longer usage shows some weathering. The first and second type have the upper part sharply extended.

The first and second type discovered in Komani (Ippen 1900, sl. 1, 12 i 14. sl. 5, 7, sl. 7,1; Spahiu 1971 T1/ 1, 3), Bukela (Animali 1964, sl. 2, T1: 2, 3,4 T2, 1-3), Sard (Spahiu, Komata 1979/80, 1, 2), variants 2a is identical to the find from Kaljaje Dalmaces (Spahiu 1971 T1 /4) and Kruja (Animali 1964: T-3 1, 3). In Lesh, in a male burial, grave 7, there is only one axe discovered that fits the first type. This axe is dated with a Mytilene type belt buckle (7th - 8th cent. AD=). The Komani type of axes are very similar to the ones from Late Antiquity, although these types are very commonly found in the Great Moravia area, on a large number of sites: Boršice, Bošovice, Brno, Breclav, Držovice, Hluk, etc (Hruby15, 6-14), in Avar-Slavic graves of the First wave: Selenča, Lovčenc, Bijelo Brdo, Vrbas; as well as the Second wave: Zemun, Popovac, Slankamen (Mrkobrad 1980, LXXX, 8-11, T CDCXXVIII 1, 2). The axes discovered on the area of Croatia are typologically different (Belošević 1980, T XXXX 8, 1-7), so that many analogous samples to axe that are very numerous on the territory of the Carpathian basin and the Pannonian plain (Dostal 1966, 20). On the area of North Dalmacia there is only one iron axe discovered, in the necropolis in Maklinovo Brdo near the village of Kašić (Belošević 1980, T XXX 1, 16), that typologically belongs to the standard shapes of Early Medieval Slavic axes. It has been noted that some axes were found in

prema unutra dok je sredina proširena i zaobljena. Odstupanja ima veoma malo, i to su uglavnom varijante istog tipa koje je nemoguće pobrojati po nalazištima. Provlače

Sl. 7 - Sjekira iz ranovizantijskog utvrđenja Oblun, 7-9. vijek, slučajni nalaz.

Fig. 7 - Axe form early-byzantine fortifications 7th - 9th century, a chance find.

se od tursko tatarskih predela, preko Rusije i Poljske, do Moravske i Avaro-Slovenskih grobova Panonije i Podunavlja. Ima ih u starohrvatskim grobovima i do Istre, gdje ih Marušić pripisuje autohtonom stanovništvu i slovenskim došljacima toga vremena (Marušić 1967, 337). Takođe su prisutni u nekropolama bjelobrdske kulture i na području Sjeverne Hrvatske. U Komani-Kroja kulturi su potvrđeni na lokalitetu Kaljaja Dalmaces, Lješ (Spahiu 1971, T2/5,6; Prendi 1979/80, grob 18). Uz kresiva se pojavljuju i komadi kremena za kresanje iskri (Prendi 1979/80: grob 18,26,32, 33) kao što je slučaj u Komanima, ili bjelutka, ponekad i u kožnoj vrećici. Kresiva i kremeni se u avarskim grobovima uvijek pronalaze u muškim grobovima i to po pravilu oko karlice, mada su povremeno otkriveni i kod lijevog ramena. Nema ih kod Avara drugog talasa, a najveći broj je pronađen u Vrbasu (Mrkobrad 1980, TCI 2, 5, 6, 12, 16, T S1 11, 17). Kresivo zajedno sa nožem simbolom slobode kod Avara, predstavlja izrazito nomadsku komponentu koja se srijeće i u grobovima ukopanim u gradskom jezgru - kao u Draču npr, ili pored crkava, kao što je to slučaj sa Sardom, Svačom i Rosama.

female graves. According to Kovcevic, the appearance of axes in female graves can be attributed to cult beliefs, analogous to the appearance of axes in a grave of a young girl on the site of Kiskoros-Vagohid (Kovačević 1977, 201).

Large number of axes from the period between the 8th and 9th cent. AD were discovered in Zeta, used for the passing of the river (Fig. 5) ; such is the case with axes discovered in Cetine. Part of the river bed of Cetine not far from the bridge, is a significant archaeological discovery (Gunjača 1981, 3-71).

Iron tinder

There are two examples of tinder in Mijela, one discovered in grave 2 (TI/5) and in grave 8 (TIV/45) in the shape of an elongated letter C, with the ends tucked inside, while the middle is expanded and rounded. There is a slight deviation, mainly in the variants of the same type which is impossible to count according to the places of discovery. They are found throughout the turkish-tatar areas, through Russia and Poland, to Moravia and the Avar-Slavic graves of Pannonia and the Danube. They are present in old Croatian graves to Histria, Marušić places them to the autochthonous population and Slavic migrants of the time (Marušić 1967, 337). They are also found in necropoleis of the Bjelobrd culture and the area of Northern Croatia. Komani-Kruja culture is confirmed on the sites Kaljaja Dalmaces, Lesh (Spahiu 1971, T2/5,6; Prendi 1979/80, grob 18). Along with tinder, there are fragments of flint for creating sparks (Prendi 1979/80: grob 18, 26, 32, 33), as is the case with Komani, sometimes in a leather bag. Flint and tinder are always found in Avar graves, mostly in male burials, and most commonly around the waist, although there are examples of them being found next to the left shoulder. They are not found in the Second wave of Avars, and most of them have been discovered in Vrbas (Mrkobrad 1980: TCI 2, 5, 6, 12, 16, T S1 11, 17). Tinder is, with the knife, the symbol of freedom in the Avars, expressing

Iglenica

U grobu broj 1 (TI/2), pronađena je jedna koštana iglenica u obliku cijevi od kosti obrađene na tokarskom mehanizmu u vidu poprečno urezanih kanelura. Svakako da je prvobitno bila duža, što se vidi po odlomljenom kraju. Drugi kraj originalno je bio nešto šireg završetka, zaobljenih ivica. Unutrašnji dio je bio cilindričan i gladak, a primećuje se braon crvenkasta boja korozije (od igli) koju je upila kost. Po svoj prilici je kao i kresivo bila smeštena u nekoj kožnoj kesii, koja se nosila na pojasu. Nalazi slični mijelskom, vezani su za sam kraj Prvog i čitav Drugi avarski kagananat: u Adorjanu, Malom, Idošu, Aradacu, Brodskom Drenovcu (Mrkobrad 1980, XCL, 17; Mrkobrad 1980, 104, CL 9-16). Veoma su brojni u nekropolama Avaro-Slovena 7-8. vijeka u Karpatskoj kotlini. Neke tokarene avarske primjerke objavio je Kovačević (Kovačević 1977 str.125). U Hrvatskoj su pronađeni u 4 ženska groba, samo na nekropoli Ždrijelac u Ninu (Belošević 1980, grobovi 48, 54, 65, 227). Na nekima su se još vidjeli tragovi igala sa ostacima konca. Ove iglenice su drugačijeg oblika od pomenutih avarskih i Komani-Kroja. Ukrašavanje starohrvatskih je izvedeno plićim urezima u vidu trouglova i cik cak linija, a površina im nije tokarena: ili je okrugla (Belošević 1980, TXXXVI, 8, TLXXX, 7) ili je četvrtastog presjeka (Belošević 1980, XXXVI, 15, LXXX, 4, TXLV 5a, 5, b). Za iglenice iz starohrvatskih grobova nema direktnih analogija, dok su komanske prilično česte među Avarima prvog i drugog talasa što se vidi po nalazima (Mrkobrad 1980). Kod Avara se nalazi koštanih iglenica vezuju za sam kraj Prvog i tokom cijelog Drugog talasa i uglavnom su kružnog presjeka kao one iz Odžaka. Ponegdje su uz njih nađene i igle, u Vrbasu npr, dekorisane plićim kanelurama slično mijelskom nalazu.

Brus

U grobu 8 (TIV/39; sl. 4/ 39) je nađen kameni brus za oštrenje noževa i drugog oružja od metala. Primjerak je prilično malih dimenzija, četvrtastog oblika i sa

a very nomad component which is met in graves discovered in the core of the city, as is the case with Dyrrachium, or next to churches, as is the case with Sard, Svač and Rosa.

In grave 1 (TI/2), there is a bone box for keeping needle discovered, with a cylindrical shape, with incised decoration. Originally, it was most probably longer, easily noticeable because of the broken off end. The other end was originally with a wider extensions, with rounded edges. The inner part was cylindric and smooth, while brown-reddish colour of corrosion (from the pin) is also easily noticeable. It was placed in a leather bag, same as the tinder, and it was worn on the waist.

Finds analogous to the Mijela ones are connected with the end of the First and the entire Second Khaganate: in Adorjana, Mala, Idoš, Aradac, Brodski Drenovac (Mrkobrad 1980, XCL, 17; Mrkobrad 1980, 104, CL 9-16). They are numerous in the necropoleis of the Avars and Slavs, dated to the 7th and 8th cent. AD, in the Carpathian basin. Kovacevic published some Avar samples (Kovačević 1977 str.125). In Croatia there were 4 female graves discovered, exclusively on the necropolis of Ždrijelac, near Nin (Belošević 1980, grobovi 48, 54, 65, 227). On some of the traces of needles with remains of threads can be seen. These needles are of a different shape to the previously mentioned Avar and Komani-Kruja examples. The decoration of the old Croatian examples is with shallow incisions in triangular shapes and zig-zag lines, while the surface is either round (Belošević 1980, TXXXVI, 8, TLXXX, 7) or with a rectangular section (Belošević 1980, XXXVI, 15, LXXX, 4, TXLV 5a, 5, b). For the needles of the croatian graves there are no direct analogies, while the Komani are very common in the Avar burials of the First and Second wave, visible in the discovered finds (Mrkobrad 1980). The finds of bone needles are connected to the end of the First and throughout the entire Second wave, and they have a mainly circular section, similar to the ones from Odžak. There are some needles discovered, for example in Vrbas,

gornje strane, gdje je urađena perforacija za kačenje nešto je deblji, dok je sa donje strane prilično upotrebljavan i istrošen. Brus je napravljen od sivkasto plavog pješčara i nosio se najvjerojatnije za pojasom. Veoma su brojni na nekropolama Prvog Kaganata (Kovačević 1977, str.125): Aradca (Nađ 1973: Y 160/10c), Seksarda (Rocher, 1999, T 12 grob 155 sl.1), Vač, Kovič Banja (Tamanti 2000, T 22 grob 397, sl.5). Kameni brusevi su najbrojniji u velikomoravskim grobovima Češke i Slovačke (Hrubi 1955: str 122). U Hrvatskoj su pronađeni uglavnom u muškim grobovima a jedan je iz ženskog groba u Ždrijelcu kod Nina (Belošević 1980: TXXXVII, 16).

Razmatranja

Posljednja iskopavanja lokaliteta Komani pokazala su da se Komani kultura ne ograničava samo na nalaze iz nekropola, već nastanjuje prostor veličine oko 40 ha, na visokim padinama koje dominiraju kanjonom rijeke Drim, odakle se pogled pruža do Skadarske tvrđave. Prema Nalbani koja je vodila najnovija istraživanja prvobitno korišćenje ovog prostora nastaje u kasnoj antici, kada je na ovom mjestu postojalo neko vojno utvrđenje (Nalbani 2014). Mjesto Komani je novo sagrađeni planinski gradić koji doživljava radikalnu transformaciju na početku ranog srednjeg vijeka. U njemu su građene crkve smještene na različitim visinskim nivoima; otkriveno je postojanje nekropole, otkopane su kuće privatnog karaktera i zanatske radionice, prvenstveno kovačke radionice. Grad nije bio utvrđen jer je zbog svoje pozicije na nepristupačnom dijelu padine prirodno branjen (Nalbani 2014, 70). Početak ponovne fluktuacije novca na ovim prostorima, prekinut u 7-8. vijeku, dolazi u 9. vijeku, o čemu svjedoči mala ostava srebrnih milaresiona Mihaila III (842-867), koji potiču iz crkve Svetog Đorđa (Nalbani 2014, 70-71). Glavno naselje se nalazilo na širokom platou, a brojni objekti koji se pružaju na terasama zidani su od kamena i pokriveni škrljastim pločama. U unutrašnjosti objekta pronađena su ognjišta i peći za pečenje hleba, kao i

decorated with shallow incisions similar to the Mijela examples.

Hone

In grave 8 (TIV/39; fig. 4/ 39) a stone hone for sharpening of metal blades was discovered. The sample is of rather small dimensions, rectangular shape with a perforation for hanging on the upper side, worn out on one side as a consequence of usage. The hone is made of gray sandstone stone and was most probably carried on the belt/waist. They are very common on the necropoleis of the First Khaganate (Kovačević 1977, str.125): Aradac (Nađ 1973: Y 160/10c), Seksard (Rocher, 1999, T 12 grob 155 sl.1), Vač, Kovič Banja (Tamanti 2000, T 22 grob 397, sl.5). Stone hones are most numerous in High Moravia graves of Czech Republic and Slovakia (Hrubi 1955: str 122). In Croatia there are mainly found in male graves, while there is one example from a female grave in Ždrijelac, near Nin (Belošević 1980: TXXXVII, 16).

The latest excavations on the site of Komani showed that Komani-Kruja culture was not limited only to finds from necropoleis, they were also discovered in an area covering 40 hA, on high areas dominating the canyon of the Drim river, where the view expands to the Skadar fortress. According to Nalbani, who lead the latest excavations on this area, concluding that the first habitation belonged to Late Antiquity, when there was a military camp (Nalbani 2014). Komani was a newly built mountain town that went through radical transformation in the beginning of the Early Middle Ages. Churches placed on different height levels were built, a necropolis, private houses were also discovered, as well as workshops, mostly blacksmiths. The town was not fortified because of its unapproachable position that made it naturally isolated (Nalbani 2014, 70). The reappearance of coinage in this area, with a hiatus between 7th and 8th cent. AD, happens in the 9th cent. AD, testified by a small hoard of miliarenses from the reign of Michael III (842-867 AD), found in the church of St. George (Nalbani

keramika uvezena sa Apeninskog poluostrva i predmeti od metala lokalne proizvodnje (Nalbani 2014, 73). Otkriveno je i šest crkava, od kojih se najvišočija nalazi na koti od 567 metara nadmorske visine. Najznačajnija crkva prekrivena je fresko malterom, dužine 15 i širine 6 metara. U njoj su pronađeni ostaci crkvenog namještaja. Ciborijum i episkopsko sjedište-sintornos. Druga crkva koja je prema sjećanju lokalnog stanovništva pripadala Svetom Teodoru nalazi se na sjevernoj strani. Sveti Jovan i Sveti Đorđe su sagrađeni na jugoistočnoj periferiji široke nekropole. Sve ove crkve su jednostavnog jednobrodnog plana, sa polukružnom apsidom na istoku (Nalbani 2014, 74). Na osnovu velike količine arheoloških nalaza otkopanih tokom istraživanja nekropole ili stambenih kućišta, moguće je ustanoviti lokalnu proizvodnju raznih vrsta predmeta od stakla, keramike i metala (Nalbani 2014, 75). To nam omogućava da donekle povežemo izvornost i osobenost određenih komanskih nalaza, uglavnom raspoznatljivih po svojim određenim zanatskim svojstvima. Svi grobovi su sa inhumiranim pokojnicima osim nekih za koje se smatra da su kenotafi (Nalbani 2005, 33). To može da bude slučaj sa grobom br 5 u Mijelama u kome nema nalaza. Tokom istraživanja grobova od strane Ugolinija zapaženo je da pojedini grobovi sadrže više ostataka gara u unutrašnjosti. Ovo zapažanje je u kasnijim proučavanjima zaboravljeno. Ipak, mogli bi smo pretpostaviti da postoje neke određene veze sa kađenjem rake ili sa triznom. U jednoj raki može biti ukopano od 1 do 9 osoba, kao u Sardu (Spahiu, Komata 1979/80). U Sardu postoji grobnica i sa 15 sahranjenih individua dok je u Mijelama evidentirana grobnica sa 6 pokojnika, u Bukelu 4 a u Proseku do 5 osoba. U skoro svim slučajevima pokojnici su sahranjeni na leđima, ali ima primjera da se pokojnik sahranjuje na bok sa licem okrenutim na lijevu ili desnu stranu. Često se pod glavu postavlja po jedna ploča, komad tegule ili kamen (Nalbani 2005: 34). Kod sukcesivnog sahranjivanja postoje slučajevi da se kosti starijih pokojnika ostave na pokrivne ploče, ili grobnica konstruiše na takav način kako bi se kosti sklonile u posebno pravougaono

2014, 70-71). The population was mostly positioned on a wide plateau, while numerous buildings made of stone and covered with thin stone slabs were discovered throughout its different terraces. In the buildings there were hearths and bread furnaces discovered, as well as imported pottery from the Apennine peninsula, together with metal object of local manufacture (Nalbani 2014, 73). Six churches were discovered, the highest one found on 567 m above sea level. The most significant church is covered in fresco, 15 m long and 6 m wide. In it remains of typical church inventory was discovered, a ciborium and an episcopal throne - synthronos. Another church, according to the memory of local population, was dedicated to St. Theodore, is located on the north side. The churches St. John and St. George were built on the southeastern periphery of the necropolis. All these churches have a simple one aisle architectural solution, with an apse towards east (Nalbani 2014, 74). On the base of a large amount of archaeological finds discovered throughout the excavation of the necropolis and the residential houses, it is possible to ascertain a local manufacture of glass, pottery and metal objects (Nalbani 2014, 75). It allows us to be able to connect the origins of specific Komani finds, mainly recognizable by its manufacture. All graves are inhumation burials, except empty graves - cenotaphs (Nalbani 2005: 33). It can be the case with grave 5 in Mijela, since it lacks finds. Throughout the excavation taken out by Ugolini, some graves had more remains of burned materials in them. This observation was forgotten in later research. Still, we can assume that there are certain connections to the purification of the pit. In one pit between 1 and 9 deceased can be found, as is the case in Sard (Spahiu, Komata 1979/80). In Sard there is a tomb with 15 individuals, while at Mijela there is a tomb with 6 individuals discovered, at Bukela there is one with 4, and at Prosek one with 5. In almost all cases the deceased were buried on their backs, although there are exceptions where they were buried on the side with the head turned. Very often there is a stone slab, a tegula or a regular

ograđeni sanduk u gornjem dijelu. Takva grobnica otkrivena je tokom iskopavanja groba 16 u Kaljaji Dalmaces (Nalbani 2005:36).

Odabir terena za pokopavanje mrtvih na nekropoli u Mijelama uslovljen je morfologijom samog okruženja. Iako je moguće da geokarakteristike terena cijelog Crmničkog polja, a naročito dijela koji gravitira prema Virpazaru, nisu kao današnje, mora se pretpostaviti da je nekropola ovdje situirana iz razloga što niži obodi nisu bili izloženi poplavama i jakim bujicama sa okolnih brda, dok su višoj brežuljci sastavljeni od kompaktnije stijene koja ne pogoduje ukopavanjima. Ove uslove možemo uzeti kao jedan od razloga nastanka nekropole, jer su nosioci ove kulture iskoristili mogućnost sahranjivanja na ocjeditom brdašcu, sastavljenom i od pjeskovitog krečnjačkog konglomerata u kome je izdubljivanje grobnica bio prilično lak posao. Međutim, i ovdje se javljaju proslojci kompaktnije stijene što je uslovljilo orijentaciju grobova, a pokojnici su se morali ukopavati onamo gde je postojala mogućnost lakšeg kopanja rake. Postojanje ranosrednjovekovnog groblja u Mijelama svakako je podrazumijevalo i neko stalno naselje u blizini. Prema dispoziciji prostora to je jedino mogla da bude oblast okrenuta Crmničkom polju, odnosno u dijelu koje gravitira prema današnjem selu Boljevići i Virpazaru.

Ranovizantijski gradovi, utvrđenja i crkve koji se nalaze blizu mora, ili van vidokruga ovog „etnosa“, nemaju prepoznatljivost Komani kulture, osim možda Svača, gdje se takvi elementi naslućuju (Zagarčanin 2017). Nekropole u Budvi i Rosama, utvrđenja 6-7. stoljeća kao što su Đuteza, Sari Ulcinj i Oblun nemaju nalaze karakteristične za ovu grupu, ali se na svim mjestima pojavljuju karakteristični ranovizantijski nalazi od 6. do 9. stoljeća. U Budvi su pronađene jednostavne naušnice sa kukicama (Janković 2007, 36, 28 g. 2), narukvice sa petljom, i nalaz bronzanog pojasnog okova ili priveska, skoro identičan onom iz Bukela (Animali 1971, T14/1,3) a sličan nalazima od Brodskog Drenovca (Vinski, Gasparini 1958, T15/5) do Azova. M. Milinković je objavio i neke grobne cjeline u kojima su pronađene kopče tipa Korint i Mitileni

stone placed underneath the head (Nalbani 2005: 34). In cases of successive burials, older bones were left on top of the covering stone slabs, or the tomb was formed in a way that allowed the bones to be separated by a rectangular “coffin”/box. Such tmb was discovered during the excavation of grave 16 in Kaljaja Dalmaces (Nalbani 2005: 36).

The choice of the area for burial at the necropolis of Mijela was conditioned by its surroundings. Although it is possible that geo-characteristics of the entire Crmnicko polje, mostly the part toward Virpazar, are very different from the modern ones, and it has to be assumed that this necropolis was placed here because the lower parts for exposed to floods, while the higher parts were made of a more compact rock which is not suitable for burials. These conditions can be taken as one reason for the creation of the necropolis, since the people of this culture used the possibility of burial on a small hill, made of sandy limestone conglomerate. The excavation of burial pits was rather easy. Still, there are parts of more compact layers here as well, which conditioned the orientation of the burials, while the deceased had to be dug in places where it was easier to do so. The existence of an Early Medieval necropolis in Mijela points toward a settlement in the same time. According to the positioning, it could be somewhere in the area towards Crnichko Polje, in the part toward the modern villages of Boljevici and Virpazar.

Early Byzantine cities, fortifications and churches found close to the sea, have no relations to the Komani culture, except probably Svač, where these elements can be distinguished (Zagarčanin 2017). The necropolis of Budva and Rosa, fortifications from the 6th - 7th cent. AD as Đuteza, Stari Ulcinj and Oblun have no characteristic finds that belong to this group, while typical finds for the period between 6th and 8th cent. AD are abundant. In Budva simple earrings with hooks were discovered (Janković 2007, 36, 28 g.2), as well as bracelets, and a find of a bronze waist belt or pendant, almost identical to the one from Bukela (Animali 1971, T14/1,3), similar to the finds from Brodski Drenovac

(Milinković 2005, 307, 2/6 grob 9/II 3, 4) kao i kopče tipa Bal-Gota (Milinković 2005: 1/II-8). Konstrukcije budvanskih grobova su prilično raznovrsne. One se prave u vidu: nasatično postavljenih tegula ili nemarnim limitiranjem grobnog mjesta pomoću nepravilnih kamenih ploča, kao što su grobovi 1 i 2 u bazilici Budve (Janković 2007, 36.sl. 28, 1, 2). Ostale grobnice su prilično bolje izrade. To su grobovi u vidu pravilno rađenog zida konstruisanog od kamenih ploča sa malterom kao vezivnim sredstvom ili samo u vidu poređanog kamenja (Milinković 2005, 307). Svi ovi grobovi su po pravilu sadržavali nalaze 8/9 vijeka, a posebno bi se na ovom mjestu istakli nalazi grobnice 9/II. Ovaj grob sadrži kopče tipa „Korint“ (7-9. vijek), sa urezanim pentagramom, i Mitilene kopče (7-8. vijek), livene iz jednog dijela, kao i manja fibula tipa „golubica“ i jedna pređica (Milinković 2005:307, 9/II) .

Položaj Rosa je na mjestu važne trajektne komunikacije koja skraćuje put prema Herceg Novom. Postojanje crkve iz prve pol. 9. vijeka, sa apsidom upisanom u prvougaonik kao i groblje, svjedoči o postojanju naselja stradalog za vrijeme saracenskog napada 866 godine. Lokalitet je nakon radova Ilije Pušića, koji je otkrio crkvu, istraživan 1996, 1998, 1999 i 2001. godine, od strane Muzeja u Herceg Novom (Milinković 1997. i Milinković 1999.). Tokom radova 1998. godine najzanimljiviji nalaz, istina van stratigrafskog konteksta, bila je „Korint kopča“ sa ugraviranim pentagramom na okruglom završetku. Takođe su pronađene i dvije bronzane kopče od povijene žice prečnika od 1 do 1.30 cm. Godine 1999. pronađeno je oko desetak nalaza raznobojnih staklenih perli. Boje se kreću u paleti od plave, zelene, ljubičaste, i u kombinacijama žute zelene i bijele-millefiori. Nalaz koji najviše skreće pažnju jeste jednostavna okrugla naušnica od bronzne, sa kukicama za kačenje na krajevima kao one već opisane u Mijelama, Bukelu, Lješju Komanima ali i u Budvi i Draču. Pronađene su i karičice, istina deformisane ali sličnog promjera kao u Svaču. Tokom arheoloških radova 2001¹ godine istraženo je 11 skeletnih

(Vinski, Gasparini 1958, T15/5), to Azov. M. Milinkovic published some burials in which belt buckles of the Corinth and Mytilene type (Milinković 2005, 307, 2/6 grob 9/II 3,4) were discovered, as well as a Bal-Gota belt buckle (Milinković 2005: 1/II-8), they were discovered by C. Markovic during the excavation of the necropolis (Markovic 2012). The construction of the graves in Budva varies. They are either arched-tile graves or simply marking the burial area with irregular stone slabs, as is the case with graves 1 and 2 in the basilica in Budva (Janković 2007, 36. fig. 28, 1, 2). The rest of the tombs were made in a more planned manner: walls made of stone slabs connected with mortar or without it (Milinković 2005, 307). All of these graves had finds dated to the 8th and 9th cent. AD. The finds from the tomb 9/II stand out. This grave inventory consists of a Corinth type belt-buckle (7th and 8th cent. A), with an inscribed pentagram, and a Mytilene type belt-buckle (7th and 8th cent. AD), cast in a one part mold, as well as a small "dove" type fibula and a simple buckle (Milinković 2005:307, 9/II).

Rose is positioned on a very important trade route that shortens the road to Herceg Novi. The existence of a church from the 7th - first half of the 9th cent. AD, as well as a necropolis, testifies to the existence of a settlement that suffered during the Saracen attack in 866 AD. The site was excavated by Ilija Pusic (discovered the church), and then in 1996, 1998, 1999, 2001 by the Museum in Herceg Novi (Milinković 1997. i Milinković 1999.). During the excavations in 1998 the most significant find, although out of context, was a Corinth class belt-buckle with an engraved pentagram on a circular ending. Two other bronze buckles were discovered (with a diameter of 1 to 1.3 cm). In 1999 there were around ten finds of glass beads in different colors. The colour palette is comprised of blue, green, purple, combinations of yellow and green colour, as well as white-millefiori. The most important find is a simple circular bronze earring with hooks on the end, same as the previously mentioned ones in Mijela, Bukela, Lesh,

¹ Zahvalujem se kolegaama Đorđu i Radmili Čapin na ustupljenoj dokumentaciji i pomoći prilikom

grobova različitog stepena očuvanosti, od kojih su dva konstatovana u kampanji 1996. U grobovima su uglavnom odrasle individue, izuzev groba br. 7/01 u kome je odrasla osoba sa djetetom. Taj grob je jedini konstruisan pravilno. Grob br. 9 i navedeni 7 su dvojni, a u grobu 8 je konstatovano 5 femura. Grobovi 4 i 6 se uslovno mogu nazvati grobovima, jer se radi o koncentraciji loše očuvanih kostiju bez konstrukcije. Orijehtacija je različita: zapad-istok, istok-zapad, sjever-jug, jug-sjever dok su pokojnici polagani na leđa u opruženom stavu. Iako se po broju nalaza ne može reći da se radi o nekom značajnijem nalazištu, pojedini nalazi izuzetno odslikavaju materijalnu kulturu 8. i prve polovine 9. vijeka. Nalaz koji bi izdvojili: su bronzana kopča iz groba br. 8 (Milinković 2005) i elipsoidne predice sa povijenim trnom. Ovaj tip kopče ima masivan, zatvoren okov krinastog oblika ili u obliku cikade, sa malim okrugalstim završetkom, slično „Korint kopčama“ i nije dosad konstatovan na nekropolama i nalazištima na prostoru od Albanije pa do Istre, ali bi analogije mogli naći među vizantijskim kopčama 8-9. vijeka, iz oblasti sjeverno-kavkaskih lokaliteta Saltovske kulture (Степи Евроазији 1981, 176, TVI, 69, 81, 103). U istom grobu sa kopčom pronađena je ogrlica od perli različitih dimenzija. Perle su u obliku košpica masline, okrugle, valjkaste, šuplje vretenaste (podjeljene na dva ili tri jednaka članka) Takođe, ovdje su konstatovani fragmentovan očuvan dio noža sa trnom za usađivanje, neravnog hrpta, kao i jedna fragmentovana alka. U grobu broj 8 je osim dva fragmenta noža istog opisa kao prethodni i jednog loše očuvanog korodiranog prstena pronađena i fibula u obliku „mačkoličke zvijeri“ koje Vinski datuje u 7. vijek (Vinski 1974: T 12/6-8), premda se može reći da je skoro identična svačkom primjerku koja se prema poslednjim iskopavanjima može datovati upotrebom i do 9. vijeka (Zagarčanin 2017). Treba izdvojiti i nalaz gvozdene kresiva sa povijenim krakima iz groba br. 7.

Na Starom Ulcinju najzanimljiviji nalaz vizantijskog perioda je kopča za kaiš, tipa „Sirakuza“, datovana u 6-7. vijek (Sl. 9/3-4).

izrade rezimea za ovu nekropolu.

Komani, Budva and Dyrrachium. Bronze collar were discovered as well, very much deformed, similar in size to one in Svač. During the excavations in 2001¹ 11 skeletal graves, with a different level of preservation, two of them already identified during the excavations in 1996. In the graves mainly adults were buried, except grave 7/01 where an adult is buried with a child. This grave was the only properly constructed one of the lot. Graves 9 and 7 were double burials, while there 8 femurs discovered in grave 8. Graves 4 and 6 are only barely identified as burials, since they were found in a concentration of badly preserved bones without a pit or a construction. The orientation varies: west-east, east-west, north-south, south-north, while the deceased were placed on their backs in a lying position. According to the number of finds we can not claim that this is an extremely significant site, the finds discovered are dated to the 8th and first half of the 9th cent. AD. The find that we would put an accent to is a belt buckle found in grave 8, as well as an ellipsoid buckle with a bent thorn. This type of buckle has a massive, enclosed form of a lily flower, with small circular endings, similar to the Corinth type of belt buckles, and so far never discovered on the necropoleis and settlements in the area between Albania and Histria. The analogies can be found in Byzantine buckles of the 8th and 9th cent. AD, mostly from the North Caucasus sites of the Saltovo culture (Плетнева 1981, 176, TVI, 69, 81, 103). A necklace made of beads in different dimensions was discovered in the same grave as the buckle. The beads have round, spherical, hollow fusiform, and olive pit shapes. A fragment of a knife with a tang was also found, as well as a fragmented circular band/ring. In grave 8 except the two fragments of a knife with the same description as the previous one, one more badly corroded finger ring, and a cat-shaped fibula which Vinski dates to the 7th cent. AD (Vinski 1974:T 12/6-8). It

1 I would like to thank my colleagues Dorde and Radmila Capin for the possibility to consult the documentation and their immense help for the writing of this paper.

To je upravo i vrijeme kada ovdje nastaje manje vizantisko utvrđenje koje je služilo za kontrolisanje ulaza u zaliv Valdanos, prirodno zaštićenu luku Ulcinja, ali i kao predstraža sa mora ranovizantijskom Ulcinju. Ovaj tip kopče nije toliko uobičajan na našoj obali, kao što su to kopče tipa Balgota, Korint i Mitileni. Riječ je o livenoj jednodjelnoj bronzanoj kopči sa elipsoidnom pređicom i ležištem za trn, i srolkim okovom ukrašenim stilizovanim ornamentima. Na reversu su umetnute tri perforirane uspravne nitne koje su držale kožni kaiš i jedna rupica za pričvršćivanje gvozdene trna. Možemo ih naći na širem prostoru daleko van prostora carstva. Pod imenom, „Sirakuza“, prvi ih je zabilježio Verner (Werner 1955, 36–48, 37). Na osnovu novijih proučavanja Šulc-Dorlama može se klasifikovati i kao Schulze-Dörllamm's tip D 12. (Schulze-Dörllamm 2002, 12, 57, br. 51.) Najnovija hronološka zapažanja ovih fibula obrađena su od strane Reimera i Šulc-Dorlama, opredjeljuju ih u kasni 6. i početak 7. vijeka (Reimer 1995, 777–809, 779; Reimer 2000, 149–50)

Na Oblunu je pronađena sjekira sa prelomljenim dijelom između širokog sječiva i usadnika sa čekićastim nodusom, koja se datuje u period 7-9. vijeka (Sl. 7). Na ranovizantijskom utvrđenju Đuteza, skorašnja istraživanja otkrila su crkvu iz 6. stoljeća, sa pregradnjama u 8. ili 9. stoljeću. Pronađena je jedna bronzana pređica (Sl. 9/ 1-2), u okviru groba sa nabacanim kostima. Kopča je varijanta Sucidava –Beroe II klase, koju je utvrdio Aurelian Petre na osnovu analiza iskopavanja groblja na Donjem Dunavu u Piatra Frecăței (Petre 1987), iako ih je Petre datovao u 6. vijek. F. Kurta je mišljenja da se ovaj tip kopče može datovati i u prvu polovinu 7. vijeka. Na osnovu analogija groba 7 na groblju Szentes-Nagyhegy u Mađarskoj, gdje su kopče kao ove pronađene zajedno sa jednosjeklim avraskim mačem, oružje je tipično za ranoavarski period (570-630.) (Dezső Csallány 1961, str 45-46; XXIII/10-15 8). Čalanji datuje cijelo groblje u 6 vijek, i atribuirao ga Gepidima.² Drugi veoma važan

² Zahvaljujem F. Kurti (F. Curta), na ustupljenim podacima i pomoći oko literature za ovaj nalaz.

looks almost identical to one found in Svač, which according to latest excavations, can be dated to the 9th cent. AD (Zagarčanin 2017). A find of iron tinder from grave 7 is also worth mentioning.

In byzantine fortification from 6-7th century Stari Ulcinj, the most significant find is a Syracuse type belt buckle from the Byzantine period, dated to the 6th and 7th cent (Fig. 9/3, 4). AD. This is the exact time when a small minor Byzantine fortification ceases to exist. It was used for controlling the entrance to the Valdanos bay, the naturally protected fort of Ulcinj, but also as a an outpost for the sea towards Early Byzantine Ulcinj. This type of buckle is not very common on our shores, in stark contrast to the presence of Bal-Gota, Corinth and Mytilene types of buckles. It is cast in a one part mold, a bronze buckle with an ellipsoid head and heart-shaped body. On the reverse three perforated rivets that held the leather belt and a perforation for the tightening of the iron thorn. They can be found in a wide area far from the borders of the empire. Classified under the name of "Syracuse", Werner was the first to notice them (Werner 1955, 36–48, 37). Based on more recent data, Schulze-Dörllamm classified them as Schulze-Dörllamm type D 12. (Schulze-Dörllamm 2002, 12, 57, br. 51.). The latest proposed chronology for this type of ficulae were done by Reimer and Schulze-Dörllamm, dating them to the late 6th and early 7th cent. AD (Reimer 1995 777–809, 779; Reimer 2000, 149–50).

At Oblun, multilayer fortifications from 4th BC to 12th century, an axe with a wide blade and hammer on the back side, dated to the period of 7th and 8th cent. AD (Fig. 7). In the Early Byzantine fort of Đuteza, recent excavations discovered a church from the 6th cent. AD, with phases to the 8th and 9th cent. AD. A bronze buckle was discovered, in a grave with scattered bones (Fig. 9/1-2). The buckle is a Sucidava-Beroe II type, confirmed by Aurelian Petre based on analysis made on the excavations of the necropolis in the Lower Danube, Piatra Frecăței. (Petre 1987). Although Petre dated them to the 6th cent. AD, F. Curta is of the opinion that

nalaz iz Đuteze pripada ostavi drvodeljskog alata, koja može da se opredjeli u 8-9. vijek (Sl. 8/1-9).

Tokom više od 100 godina, od kada su na lokalitetu Komani od strane francuskog konzula Degrana pronađeni prvi predmeti koji definišu različitost ove kulture, smjenjivali su se brojni istraživači, nerijetko dokone diplomate i avanturisti a rjeđe pravi arheolozi. Radovima kojima su rukovodili: T. Ippen, P. Terger, F. V. Nopča, S. Reinach i nešto kasnije L. Ugolini i Bule (Degrand, 1901, str. 254-266; Reinach 1901, 662-670; Treager, 1900, 33-51, 58-61; Treager 1901, 43-47; Ippen, 1901, 603-608; Ippen, 1907. 16-22; Nopsca, 1910, 328-340; Nopsca, 1912, 200-204; Ugolini, 1927, 37-72.) započelo je upoznavanje svjetske naučne javnosti o ovom osobenim nalazima. Od tada, za objašnjenje ove kulturne grupe počinju da se objavljuju različita tumačenja, koja povlače za sobom šaroliko hronološko opredjeljenje i različite etničke atribucije.

Od najraširenijih hipoteza po pitanju porijekla i datovanja Komani-Kroja kulture evropskim medijevalistima, tokom uglavnom parcijalnog proučavanja, napomenućemo da još nije napravljena studija koja bi objedinila sve nalaze na jednom mjestu. Ovdje ćemo izdvojiti one hipoteze koje se kreću od užeg etničkog opredjeljenja ka geografskom i demografskom, koja obuhvata široke arheološke kulture: a) hipoteza o vizantijsko-hrišćanskom karakteru kulture i porijeklu grobnih ostataka; b) hipoteza o porijeklu kulture iz tzv „autohtone balkanske etničke populacije“, teorija o Ilirima kao precima Albanaca; c) hipoteza o porijeklu nosilaca kulture iz neke populacije koja se doselila iz prostora Evro-Azije.

Milutin Garašanin je naveo da: *“Komani pokazuje postojanje predmeta romanskog karaktera koji se po svom tipu vezuju za Podunavlje, dok se u oružju nalaze i elementi longobardskog i merovinškog uticaja. Keramika je rimsko vizantijska, a način sahranjivanja ne odstupa od uobičajnog načina vizantijskih sahrana. Takođe se ove nekropole i pojedinačni grobovi nalaze i na teritoriji koja daleko prelazi granice prvobitnog albanskog etničkog područja. Nekropole tipa*

this type of buckles can be dated to the first half of the 7th cent. AD as well. Based on analogies to grave 7 in the necropolis of Szentes-Nagyhegy in Hungary, these buckles were discovered with avar sword, a weapon typical for the Early Avar period (570-630 AD) (Dezső Csallány 1961, str 45-46; XXIII/10-15 8). Csallány dates the entire necropolis to the 6th cent. AD, attributing it to the Gepids.² Another very important find from Đuteza is a remnant of a woodworkers tools, dated to the 8th and 9th cent. AD (Fig. 8/1-9).

Throughout 100 years, when on the site of Komani the first objects that defined this culture were discovered by the french consul Degran, various researchers changed, sometimes diplomats, sometimes adventurers, and more rarely, actual archaeologists. The works taken out by T. Ippen, P. Terger, F. V. Nopča, S. Reinach, as well as L. Ugolini and Bule later (A. Degrand, 1901, str. 254-266; S. Reinach, 1901, 662-670; P. Treager, 1900, 33-51, 58-61; 1901, 43-47; Th. Ippen, 1901, 603-608; Th. Ippen, 1907. 16-22; F. von Nopsca, 1910, 328-340; F. Von Nopsca, 1912, 200-204; L.M. Ugolini, 1927, 37-72.) started the notion of familiarizing the public with the specificity of the finds. Since then, to explain this cultural group, several interpretations were published, with a wide dating range and different ethnic attributions.

One of the most spread hypothesis in the question of the origin and dating of the Komani-Kruja culture throughout european Medievalists, mostly made through partial research, there is still no study to unite all the finds in one place. Here we can distinguish only the hypotheses that move from a narrow ethnicity, to geographical and demographical, covering the wide spectrum of archaeological culture: a) hypothesis about the Byzantine-Christian character of the culture and the origin of grave finds; b) hypothesis about the origin of the culture from the so called “autochthonous balkan ethnicity”, theory about the Illyrians as the ancestors of the Albanians; c) hypothesis about the origin

² I would like to thank F. Curta to the data that he made available and with the help around obtaining the necessary literature.

Komani vezane su za gradske i crkvene centre ove epohe pod vizantijskom vlašću. To su nekropole romanizovanog stanovništva, onih Romana koje pominje Konstantin Porfirogenit, navodeći da su oni naseljeni oko Drača u Dalmaciji. Pred varvarskom opasnošću oni se sklanjaju pod vizantijsko okrilje. Među njima je svakako bilo romanizovanih domorodaca, ali ne može biti govora o kompaktnim Ilirima niti o Albancima” (Garašanin 1988, 336). Po Vinskom, etničku pripadnost svih navedenih nalaza Komani kulture treba pripisati starosjedelačkom, donekle romanizovanom stanovništvu ilirskog porijekla. To se odnosi na Dalmaciju, Prevalis i Novi Epir gdje se u 7. i 8. vijeku na prostoru današnje Sjeverne Albaniji i u Crnoj Gori očuvala „Koman-Kroja“ kultura, sa svojim regionalnim osobinama. Isto tako, teško je odrediti slovensku prisutnost, iako se unutar Komani kulture naziru mogućnosti povezivanja sa Slovenima (Vinski 1978). A. Milošević je mišljenja da je njena rasprostranjenost takva da neposredno upućuje na činjenicu da etničke nosioce komanske kulture valja tražiti u stanovništvu koje je u ono doba (konkretno u 7. vijeku) bilo jedinstveno ili makar pretežno na cijelom području rasprostiranja njenih elemenata. Poznate istorijske prilike toga vremena nedvosmisleno upućuju na zaključak da na cijelom tom području to može biti samo kasnoantičko rimsko-vizantsko stanovništvo, odnosno preživjeli romanizirani starosjedilački etnos (Milošević 1989, 347-362). U nacional-komunističkom periodu od početka 60-tih godina dvadesetog vijeka stariji albanski arheolozi su počeli sistematska istraživanja nekih nekropola, a samim tim i širenje teze o iliro-albanskom porijeklu kulture Komani-Kroja. Albanski arheolozi komanski materijal vežu za ilirski supstrat, nastojeći da povežu praistorijski sa srednjovjekovnim etničkim stratumom, odnosno sa autohtonom plemenskom zajednicom koja se očuvala u toponimu Arber (Animali 1979/80; Animali 1990; Spahiu 1964; Spahiu 1986). Gvozdenodobne elemente pojedinih nalaza prihvatio je Pavle Mijović, pripisujući im latensku osobenost, naročito kružnom okovu iz Mijela, i povezujući nakitu određene magijske osobine koje se mogu

of the culture in one of the migrations from Euro-Asia.

In Milutin Garašanin said: “Komani shows an existence of objects of Roman character which according to its type can be connected to the Danube regions, while in the weapons there are elements of Lombard and Merovingian influence. The pottery is mainly Byzantine, and the burial rites do not deviate from the usual Byzantine rites. These necropoleis and individual burials can be found in a territory far from the borders of the first Albanian Ethnic region. The necropoleis of the Komani type are connected to the city and church centers of the epoch, under Byzantine rule. They are necropoleis of the Romanized population, those mentioned by Constantine Porphyrogenitus, saying that they were settled around Dyrrachium and Dalmatia. Before the barbarian onslaught they are under Byzantine protection. Between them was definitely Romanized natives, but we cannot in any case speak of compact Illyrians or Albanians” (Garašanin 1988, 336). According to Vinski, the ethnicity of of all the finds of Komani culture should be attributed to the local, somewhat Romanized population of Illyrian descent. This concerns the regions of Dalmatia, Prevalis and New Epirus where in the 7th and 8th cent. AD, today's Northern Albania and Southern Montenegro, which preserved remains of Komani-Kruja culture, with its regional specificities. It is also very difficult to attribute any Slavic presence, although inside Komani culture possibilities arise for a certain connection with the Slavs (Vinski 1978).

A Milošević is of the opinion that the wide geographical area points toward the fact that the ethnicity of the Komani-Kruja population should be identified in the population that was unified at the time (7th cent. AD) or at least to take into consideration the entire area that has this type of finds. Written sources point toward the conclusion that on the entire area it can only be Romeic, Byzantine population, a surviving Romanized local populace (Milošević, 1989, 347-362). In the period of the beginning of the 1960s, older Albanian archaeologists started a systematic

pratiti sve do Kelta (Mijović 1970). Olivera Velimirović-Žižić, koja je iskopavala nekropolu u Mijelama, pravilno je opredijelila u rani srednji vijek i objavila preliminarne rezultate uz tadašnje mišljenje da je kultura slovenska (Velimirović-Žižić 1966), što su u to vrijeme zastupali, J. Korošec ili M. Ljubinković-Ćorović. Đ. Janković je u svojoj obimnoj studiji o Komani nalazima utvrdio veliku sličnost načina sahranjivanja ove kulture sa starohrvatskim grobovima, što ih, po njegovom mišljenju može i etnički atribuirati u okviru tzv „Crvenih Hrvata“. Sjekire, noževi, strijele, iglenice, brusevi, nakit, po profesoru Đ. Jankoviću nedvosmisleno predstavljaju priloge koji se ponavljaju sa zapadnih starohrvatskih nekropola, s tim što je uticaj Vizantije s jedne i franačke sa druge strane bio presudan da se importovani materijal uveliko razlikuje (Janković 2007).

U okviru ove, slovenske hipoteze, mogu se uvrstiti hipoteze B. Babića, koji je bio mišljenja, da nekropole pripadaju slovenskim Verzitima (Brsjacima) (Бабић 1995, 153-163). V. Malenko je tvrdio da je osnova kulture alano-slovenska, ili je pod jakim uticajem saveza između ova dva etnosa (Маленко, 1985, 311). U razmatranjima E. Maneve kultura pripada vizantijskim federatima koji su naseljeni da čuvaju granicu i važna vojna uporišta. Prema tome, može se zaključiti da je ovaj etnos, kao vojna skupina uživao određen privilegovani status, ali je njihova etnička pripadnost još uvijek nejasna (Maneva 2006, 613-614).

Nakit Komani-Kroja, sa jedne strane, ne izrađuje se u ovoj regiji i odražava pagansku ikonografiju, tuđu vizantijskoj kulturi ali jednim dijelom koriste se proizvodi vizantijskog zanatstva, što je osnova treće hipoteze o azijskom porijeklu uticaja na komansku kulturu. Najveću pažnju privlače nalazi iz sjevernog Pričernomorja i Kavkaskog područja, gdje se najviše ističe „Saltovo-Majacka kultura“ koja se na sjeveru prostire do rijeka Don, Oskol i sjeverni Donjec, na istoku do međurječja Volge i Dona, a na jugu obuhvata bazen Donjeg Dona i Priazovja. Zapadna granica se miješa sa slovenskom Romanovskom kulturom (Čausidis 1990). Lučni zaponi su

excavation of the necropoleis, in order to spread theses about an Illyrian-Albanian descent of the Komani-Kruja culture. Albanian archaeologists consider Komani material tied to the Illyrian base, sustaining connecting a Prehistoric with a Medieval ethnic stratum, i.e. the autochthonous tribes preserved in the toponym Arber (Animali 1979/80; Animali 1990; Spahiu 1964; Spahiu 1986). Iron Age elements in certain finds were accepted by Pavle Mijović, attributing them to La Tene characteristics, especially the circular fetter of Mijela, attributing jewellery with magic, leading to the Celts (Mijović 1970). Olivera Velimirović-Žižić, excavating the necropolis of Mijela, precisely dated it to the Early Middle Ages, by publishing preliminary results from a point of view that the culture was Slavic (Velimirović-Žižić 1966), a theory favoured also by J. Korošec and M. Ljubinković-Ćorović. Đ. Janković in his vast study about Komani finds deduced a certain similarity between the burial rites of this culture with old Croat graves, which, in his opinion, identifies them as Red Croats. Axes, knives, arrowheads, needles, hones, jewellery... according to the late professor Đ. Janković represent offerings that appear on the western old Croating necropoleis, with a significant influence by the Byzantine Empire on one side and Frank influence on the other, as key to the diversity of the imported material (Janković 2007).

In the framework of this, Slavic hypothesis, the theories of B. Babic can also be included. He was of the opinion that the necropoleis belong the Slavic Berziti (Бабић 1995, 153-163). V. Malenko claims that the basis of the culture is Alan and Slavic, or at least under strong influence from both (Маленко, 1985, 311). In the research of E. Maneva, the culture belongs to the Byzantine “foederati” which were settled here to guard the border and important military fortifications. According to this, it can be concluded that this military group enjoyed a certain status as a, but their ethnicity is still unclear (Maneva 2006, 613-614).

Komani-Kruja jewellery is not manufactured in this region and expresses pagan iconography, foreign to the Byzantine

sa područja Slovena i Alana, naušnice prema tipologiji odgovaraju onim oblicima koji su korišteni oko Podneprovlja do Podunavlja i Istre. Sjekire se datuju u period 8. i 9. vijeka, a karakteristične su za Alane, Bugare, Slovene Velike Moravske i Starohravate (Janković 2007, 203).

Gledajući samu geografsku poziciju lokaliteta Mijela, dobija se utisak da je naselje sa nekropolom smešteno na važnom komunikacionom čvoru prije savlađivanja brdovitih staza kojima se dolazilo do primorskog pojasa i gradova u njima. Skoro sa svih strana prolazile su veoma važne privredne i vojne komunikacije. Iz pravca Bara, preko sjedlastog prevoja na planini Sutorman, put je išao istočnom stranom, uz obod Crmničke doline, i iz Lastve (Lasta, Lastva današnji Petrovac) preko Paštrovske Gore. Dalje se išlo ka Dokleji, putem koji zaobilazi jezero sa zapada, prema današnjoj Rijeci Crnojevića. Takođe, obodom Skadarskog jezera put je išao ka Skadru, i dalje prema oblastima Severne Albanije gdje se nalaze ostali lokaliteti kulture, ali i veoma važni mineralni izvori (Popović 1988, 211). Na pitanje zašto se dosad najzapadnija tačka Komani-Kroja kulture nalazi upravo ovdje, i koja je uloga stanovnika nosioca Komani-Kroja kulture na ovom prostoru, još uvijek nemamo dovoljno arheoloških podataka. Po svemu sudeći, na osnovu arheološkog materijala i nekih istorijskih podataka –prvenstveno Konstantina Porfirogenita u 9. vijeku, čini se vjerovatnim da je upravo ovdje bila granica između Slovena i Vizantije, odnosno, dvije različite kulture od kojih je jedna, „Komani-Kroja“ kultura, u ove krajeve pridošla u drugoj polovini 7. vijeka zauzevši najvažnije tačke za odbranu putnih i privrednih komunikacija. To je limes koji se obrazuje prema Porfirogenitovim Diokličanima (Dukljanima), slovenskom kneževstvu sa centrom u oblasti današnje Zete, koji u polovini 9. vijeka počinje da penetrira bliže gradovima na jadranskoj obali (Sl.1), o čemu naročito svjedoče poslednja istraživanja, Svača i Bara (Gelichi et al 2005; Zagarčanin 2017).

Specifičnih nalaza koji pripadaju ovoj grupi zasada nema na prostoru zapadno od Skadra, prema Dokleji, odnosno u današnjem

culture but at the same time using the manufacturing techniques of the Byzantines. This is used as the base for the third hypothesis about the Asian influence or even descent for Komani culture. The biggest attraction would be the finds of the Northern Black Sea and Caucasus regions, mostly through Saltovo-Majatskaja culture, which covers the area to the Don river, Oskol and Northern Donjec, to the east to between the two rivers of Volga and Don, and to the south covering the entire Lower Don and Priazov. The western border is mixed with the area of the Slavic Romanized culture (Čausidis 1990). The bow-shaped fibulae from the regions of the Slavs and Alans, earrings that according to typology are analogous to shapes used around Dnieper and Danube regions as well as Histria. The axes are dated to the 8th and 9th cent. AD, characteristic for the Alan, Bulgar, Slavs of Great Moravia and old Croats (Janković 2007, 203).

Based on the geographical location of the site, one gets the impression that the settlement with the necropolis are positioned in an important trade route before going through rough roads to get near the sea and the cities on it. Almost on all sides very important trading and military routes passed. From Bar, through mount Sutorman, the road went eastward, through Crmnicka valley, and from Lastva (Lasta, modern Petrovac) and Paštrovska Gora. Further down the road is Doclea, the road going round the lake toward Scodra, and further toward the regions of Northern Albania where other sites of the same culture can be found, as well as very important mineral springs (Popović 1988, 211). To the question why is the furthestmost western point of the culture here, and what is the role of the population and if it belonged to Komani-Kruja culture, we still do not have enough archaeological data to answer. Everything considered, based on archaeological material and written sources - mostly by Constantine Porphyrogenitus in the 9th cent.³ AD, it is very probable that

³ The only cemetery of Athens which contains finds of the “transitional” period is the one of St Dionysius the Areopagite, on the north slope of

srednjem i sjevernom delu Crne Gore, kao i na prostoru Kosovsko Metohijske oblasti. To pokazuje da je kultura homogena, prilično introvertna i da se nalazi na određenom prostoru koji obuhvata uglavnom dio Srednje i Sjevernu Albaniju, kao i oblast oko Ohridskog Jezera. Na osnovu položaja groblja u Mijelama, i kao što smo vidjeli, nepostojanja lokaliteta koji bi ovu nekropolu povezivao sa kasnoantičkim stratumom moglo bi se pretpostaviti da su nosioci ove kultura naseljeni kao izrazito vojnička grupacija, koja je čuvala veoma bitne punktove rasprostranjene od skadarskog basena preko sjeverne Albanije sve do Ohrida i Afione. Oni žive sa svojim porodicama (Curta 2006, 186), i na osnovu nalaza, prvenstveno specifičnih okova, kopči tipa Mitileni, Balgota i Korint datovanih u 7-9. vijek³, kao i na osnovu statusnog pohranjivanja oružja svojim grobovima (sjekirama, mačevima, kopljima, strijelama, noževima...) ovi ratnici žive po određenoj hijerarhiji koja se formirala prije doseljenja, što uviđamo i po tome da se u najstarijim grobovima pojavljuju određeni statusni simboli oličeni u specifičnim oblicima okova. Raspoređenost luksuznih nalaza,

3 Jedino groblje u Atini koje sadrži nalaze tzv „tranzicionog“ perioda je Sveti Dionizije Aorpagit, na sjevernoj padini Akropolja, koje se nalazi izvan zidova datovanih u 3. vijek. Trideset pet iskopanih grobova sa konstrukcijom od ploča položenih na dvije vode ili grobovima u vidu cistae. Samo devet od njih sadrži priloge i i to su najčešće bronzane kopče 7-9. vijeka. One pripadaju sljedećim tipovima: 1. Kopče „kristolikog oblika (iz groba 9) koje se prema analogijama opredjeljuju od 7. do 8. vijeka; 2) Kopče tipa „Bolonja“, srcolikog oblika (iz groba 26) datovane u 7-8 vijek; 3) Kopče tipa „Sirakuza“ koje se takođe na osnovu analogija datuju u 6-7. vijek iz groba broj 10; 4) Pergamon ili Bal-Gota kopče (grob 13), datovane od druge polovine 7. do prve polovine 8. vijeka. Iskopavanje episkopskog kompleksa na Samosu pruža nam izvanredne dokumentacione mogućnosti aristokratskog sahranjivanja 7-8. vijeka. Na groblju je nađeno dvadestetosam predmeta koji se datuju u 7 i 8. vijek, datovane novcima cara Foke(602-610), Iraklija (610-641) i Konstansa (668-685). Kopče tipa „Korint“ na egejskim lokalitetima se datuju se od kraja 7. do ranog 9. vijeka (Natalia Poulou-Papa Dimitriou, Elli Tzavella, Jeremy Ott Burial 2017; M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska 2012, 377-428).

this was the border between the Slavs and Byzantium. The population of the Komani-Kruja culture came here in the second half of the 7th cent. AD, and held all of the most important defence points concerning trade routes. The limes which is formed according to Porphyrogenitus' Docleans, the Slavic kingdom with the centre in modern Zeta, in the second half of the 9th cent. AD started penetrating closer to cities on the Adriatic coast, testified by latest excavation in Svač and Bar (Gelichi et al 2005; Zagarčanin 2017).

Specific finds that belong to this group for now have not been identified in the area west of Scodra, towards Doclea, i.e. in modern Middle and North part of Montenegro, as well as Kosovo and Metohija. It shows that the culture is homogeneous, very introvert and it is discovered in a specific area covering parts of Middle and North Albania, as well as the area surrounding the Ohrid Lake. Based on the orientation of the burials in Mijela, and the lack of a Late Antique settlement to connect with the necropolis, we could assume that this population was settled here as a military group, guarding very important

the Acropolis hill and just outside the 3rd-c. city-wall. The thirty-five excavated graves belong to the tent-shaped or cist grave type. Only nine of them contained objects: the commonest ones were belt buckles dating to the 7th-9th century The bronze buckles belong to the following types: 1) Cross-shaped (from Grave No. 9). Based on dated parallels, production and use of this type has been dated from the 7th to the first half of the 8th c.; 2) Bologna (‘‘heart-shaped’’; from Grave No. 26). Dated parallels demonstrate that production and use of this type ranged from the 7th to the early 8th c.; 3) Syracuse (bottom right; from Grave No. 10). Based on examples of this type found in dated contexts, its use extends from the late 6th to the late 7th c.; 4) Pergamon/Bal-Gota (from Grave No. 13). Based on dated parallels, production and use of this type has been dated from the second half of the 7th c. to the first half of the 8th century. The excavation in the Episcopal complex of Samos offers an excellent documented example of an elite burial ground of the 7th-8th c. The tombs contained multiple burials, twenty-eight altogether. Their use can be dated to the later 7th and 8th c. on the basis of coins of Phocas (602-610), Heraclius (610-641) and Constans (668-685), belt buckles and oil-lamps. Belt buckles of ‘‘Corinth’’ type Aegean sites have recently been dated from the late 7th to the early 9th c.: 1990.

prije svega „diskoidnih fibula“ sa zlatnim i srebrnim limom, ogrlica od staklene paste i dr. ukazuje na postojanje bogatijeg sloja ili neku vrstu lokalne aristokratije unutar ove kulture, koja je živjela na području današnje Crmnice, odnosno oboda Skadarskog jezera, ali i na drugim „komanskim lokalitetima“ u Albaniji i Makedoniji.

Nakon razaranja provincije Ilirik od strane Avara, i sklapanja mira između vizantijskog cara i avarskog kagana oko 619. godine Avari su deportovali veliko romejsko stanovništvo u oblast Panonije, čiji je glavni grad bio Sirmijum. U ovoj novoj postojbini ovaj narod, nazvan „Sermezijanci“ (po antičkom i vizantijskom gradu Sirmijumu), ostavši i dalje Hrišćani, pomiješali su se sa Bugarima, Avarima i drugim narodima čime su se stvorili mnogobrojni materijalni uticaji na tzv „Komani–Kroja“ kulturu o kojoj smo govorili u ovom radu, a koji proističu sa ogromnog prostora. Prema ovom tumačenju, ova kultura ima izuzetne paralele sa Kesthelj-Frankepusta kulturom, i određuju je romanski predmeti u eponimnim nalazištima Panonije. Takođe, ovo stanovništvo ponijelo je jedan vid pečata avarske materijalne i duhovne kulture u zaleđe grada Drača (Popović 1986:120), a možemo kazati da se prepoznaju i veoma jaki uticaji Saltovo–Majacke kulture.

Nakon 60. godina od deportacije ove velike mase naroda, avarski kagan je stavio na njihovo čelo četvrtog Kuvratovog sina-Kuvera (Popović 1986). Pošto su htjeli da se vrate pod hrišćansko okrilje „Sermazijanci“ su se zajedno sa Kuverom i njegovim Bugarima pobunili protiv avarskog kagana, da bi se, prešavši Dunav, naselili na „Karamesijskom polju“ kod Prilepa (današnja Pelagonija), između Hrakleje i Stobija, i odatle krenuli na nenastanjene oblasti Sjeverne Albanije i crnogorskog dijela Skadarskog jezera, gdje je kultura dobila specifičan izraz. Nalaz iz ostave iz Vrapa upravo se dovodi u vezu sa dolaskom Kuverovih Bugara i „Sermezijanaca“ na „Karamesijsko polje“ (Popović 1986), gdje je Kuver izbio između ljeta 678. i aprila i avgusta 681. Lokalitet Erzeke se nalaze usred slovenske, vajunitske teritorije, dok je Vrap na granici ove i Komani-Kroja kulture,

defensive points from the Scodra Basin, Northern Albania all the way to Ohrid and Afion. They live with their families and, based on finds, mostly specific fetters, Mytilene, Bal-Gota and Corinth class of buckles (7th - 9th cent. AD), as well as based on the status burials including weapons in the graves (axes, swords, spears, arrows, knives...), these warriors live by a certain hierarchy that was formed before they migrated here, easily deduced from the presence of finds in the oldest graves with status symbols in specific shapes. The location of luxury finds, mostly disc-shaped fibulae with golden and silver sheets, necklaces with glass beads ,etc. Point toward an existence of a rich stratum or at least a local aristocracy that lived in the area of modern Crmnice, around the Skadar lake.

After the destruction of the province of Illyricum by the Kutrigurs, and the peace treaty between the Byzantine emperor and the Avar Khagan around 619 AD, the Avars deported a large amount of Romeic population in Pannonia, its capital being Sirmium. In this new region this people, called Sermesianoi, staying Christian, mixed with Bulgars, Avars and other people, fostering many influences in the Komani-Kruja culture, discussed previously. They come from a wide area connecting many cultures. According to this hypothesis, this culture has incredible parallels with Kesthely-Frankepuzsta culture, identified by the Roman objects on sites in Pannonia. This population brought Avar material and spiritual culture close to Dyrrachium (Popović 1986, 120), and we can be certain in stating the strong influence of the Saltovo-Majatskaja culture.

60 years after the deportation of this population, the Avar Khagan placed the fourth Kuvrat's son Kuver to lead them. Because they wanted to go back under christian protection, the Sermesianoi with Kuver and his Bulgars, rebelled against the Avar Khagan, passed the Danube and settled in the Karamesian valley near Prilep (Pelagonia), between Hearaclea and Stobi. The find from the hoard from Vrap, Werner connects with the arrival of Kuvers Bulgars

nedaleko od Via Egnatia odnosno Ignjatijevog puta (Popović 1986, 121).

and Sermesianoï at the Karamesian valley where Kuver rebelled between the summer 678 and august 681. The site of Erzeke is in the middle of Slavic territory, while Vrap is on the border of this and the Komani-Kruja culture, not far from Via Egnatia (Popović 1986, 121).

- Animali 1964** – S. Animali, Le necropole de Kruje et la civilisation du Haut moyen-age en Albanie du Nord. – *Studia Albanica* 1/1, Tirana, 149–164.
- Animali 1971** - S. Animali, Nje varezze e mesjetes se hershme ne Bukel te Mirdites. – *Iliria* 1, Tirana, 209–225.
- Animali 1979-1980** - S. Animali, Keashtjella e Pogradecit. – *Iliria* 9-10, Tirane, 211–237.
- Animali 1979-1980** - S. Animali, Antikiteti i vonë dhe mesjeta e hershme në kërkimet shqiptare. – *Iliria* 9-10, Tiranë, 5–21.
- Animali 1990** - S. Animali, Ilirët dhe Shqiptarët. – *Iliria* 1990/1, Tirana, 5–26.
- Animali, Spahiu 1963** - S. Animali, H. Spahiu, Varreza e herëshme mesjetare e Krujës. – *Bulletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria shkencat shoqërore* 2, Tirana, 3–85.
- Animali, Spahiu 1979-1980** - S. Animali, H. Spahiu, Varreza arbërore e Krujës. – *Iliria* 9-10, Tirana, 47–103.
- Belošević 1980** – J. Belošević, Materijalna kultura hrvata od 7-9 stoljeća, Zagreb.
- Bulle 1934** – H. Bulle, Aphiona na Krfu, , Atenisce Mitteilungen, 59, 213-240.
- Hruby 1955** – Hruby, Slovanska pogrebište na Morave.
- Callmer 1977** – J. Callmer, Tread breads and Bead trade in Scandinavia cca 800-1000,
- Csallany 1961** – D. Csallany Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonau-becken (Budapest : Verlag der ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1961), pp. 45-46; pl. XXIII/10-15.
- Corrado 2003** – M. Corrado, *Note sul problema delle lamine bratteate altomedievali dal Sud Italia*, Atti Convegno SAMI 2003, 109-114
- Corrado 2002** - M. Corrado, Cimiteri della Calabria altomedievale. Complementi dell'abbigliamento e oggetti di accompagnamento nei sepolcreti della costa Ionica centro-settentrionale. – *Histria Antiqua* 8, Pula, 359 –376.
- Curta 2006** – F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge University Press,
- Curta 2013** - F. Curta, Seventh century fibulae with bent stem in the Balkans, *Archaeologica Bulgarica* XVII, 1, 49-70.
- Doda 1989** – N. Doda, Varreza arbërore e Prosekut (rrethi i Mirditës), *Iliria* 19, Tirana, str. 146- 164.
- Doda 1989** - N. Doda, Varreza arbërore e Prosekut. – *Iliria* 19/1, Tiranë, 137–177.
- Dostal 1966** – B. Dostal, Slovanska pogrebište ze stredni doby hradištni na Morave, Praha.
- Dekan, Poulik 1976** – J. Dekan, J. Poulik, Velika Morava, Bratislava
- Garam et al. 1975** – E. Garam, Avar finds in the Hungaria National Museum, Budapest.
- Garam 2001** – E. Garam, Funde Byzantincher herkunft in der Avarzeit vom ende des 6. zum ende des 7. Jahrhunderts, Budapest.
- Čilinska 1966** – Z. Čilinska, Slawisch-awarisches Graberfeld in Nove Zamky, Bratislava.
- Čausidis 1989** – N. Čausidis, Nakit «Komani»-kulture, njegova ikonografija, simbolika i obredno-magijski karakter. (Tekst je predat za štampu u aprilu 1989 kao članak u okviru

zbornika Akademije nauka i umjetnosti Crne Gore).

Čausidis 2005 – N. Čausidis, Relacije između «Komani»-kulture i «Saltovo majacke»-kulture i problem porekla njihovih nosilaca. V: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine –http://www.rastko.org.yu/rastko-al/zbornik1990/ncausidis-relacije_1.php, 2. februar 2005.

Gelichi 2006 – S. Gelichi, stari bar, preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze, 113-128.

Gusar 2013 – K. Gusar, A contribution to research on the early Slavs in Croatia – new data from Krneza, u: The Early Slavic Settlement in Central Europe in the Light of New Dating Evidence, (ur. M. Dulnicz, S. Moździoch), Wrocław.

Gusar, Vujević 2012 – K. Gusar, D. Vujević, Duševića glavica, u: Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra, (ur. B. Marijanović), Zadar.

Gunjača 1973 – S. Gunjača, Nov prinos ubikaciji Tiluriuma, Vjesnik hrva.tskoj historiji, knj. 2, Zagreb, 8-18.

Ippen 1900 – T. Ippen, Alte Kirchen und Kirchenruinen in Albanien. – *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* 17, Sarajevo, 231–242.

Ippen 1901 – T. Ippen, Preistorički nalazi iz Albanije. – *Glasnik Zemaljskog muzeja* 13, Sarajevo, 603–670.

Ippen 1902 – T. Ippen, Prähistorische und römische Fundstätten in der Umgebung von Scutari. – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 8, Wien, 207–211.

Ippen 1907 – T. Ippen, Denkmäler verschiedener Alterstufen in Albanien. – *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* 10, Sarajevo, 16–22.

Kiss 1977 – A. Kiss, Avar Cemeteris in County Baranya, Budapest.

Kovačević 1966 – J. Kovačević, Avari na Jadranu, Materijali Arheoloskog Drustava Jugoslavije, III Beograd.

Komata 1979-1980 – D. Komata, Varreza arbërore e Shurdhahut. – *Iliria* 9-10, Tirane, 105–121.

Korošec 1952 – J. Korošec, Neki elementi slovenske materijalne kulture VI i VII veka, GZMS, Nova serija sveska VII, Sarajevo.

Korošec 1953 – J. Korošec, Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra v Albaniji. – *Arheološki vestnik* 4, Ljubljana, 234–255.

Kurti 1971 – D. Kurti, Gjurma te kultures se hershme shqiptare ne Mat. – *Iliria* 1, Tirana, 269–274.

Marušić 1960 – B. Marušić, Istra u Srednjem vijeku, areološko-povjesni prikaz, Pula

Marušić 1967 - B. Marušić, Nekropole 7.8 stoljeća u Istri, Arheološki Vestnik 18, Ljubljana 333-349.

Marušić 1980-1981 – B. Marušić, Varia archaeologica prima, Histria Archaeologica 11-12, Pula.

http://www.rastko.org.yu/rastko-al/zbornik1990/ncausidis-relacije_1.php, 2. februar 2005.

- Milošević 1981** – A. Milošević, Arheološki spamepci gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine, 2, 3-71.
- Milošević 1989** – A. Milošević, Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, Diadora 11, Zadar, 347-362.
- Milošević 1995** – A. Milošević, Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije. – V: N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 97–104.
- Milošević 2000** – A. Milošević, Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza, u: Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela, (Ur. A. Milošević), Split.
- Mrkobrad 1980** – D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd
- Nallbani 2004** – E. Nallbani, Résurgence des traditions de l'antiquité tardive dans les Balkans occidentaux: etudes de sépultures du nord de l'Albanie. – *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb, Motovun, 25–42.
- Nallbani 2003** – E. Nallbani, «Quelques objets les plus anciens dans la culture de Komani-Kruja», Actes de plusieurs tables rondes sur : *Les Elites guerrières de l'Age du fer au Moyen Âge*, Archéologie funéraire et élites guerrières, Paris.
- Nallbani 2005** – E. Nallbani, Archeologie funeraire, princes et elites guerrieres, Del 1>age du fer haut Moyen Age, Saint-Germain.
- Nopcsa 1907** – F. Nopcsa, Arheološke crtice iz Albanije. – *Glasnik Zemaljskog muzeja* 19, Sarajevo, 1–8.
- Nopcsa 1909** – F. Nopcsa, Archäologisches aus Nordalbanien. – *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 11, Wien, 82–90.
- Nopcsa 1911** - F. Nopcsa, Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije. – *Glasnik Zemaljskog muzeja* 22, Sarajevo, 307–377.
- Nopcsa 1912** - Nopcsa, Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanienens. – *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 12, Wien, 168–253.
- Popović 1984** – V. Popović, Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et nouvelle Epire. – V: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Rim, 181–243.
- Popović 1986** – V. Popović, Kuvrat, Kuver i Saparuh, Starinar, XXXVII, Beograd, 104-106.
- Popović 1988** – V. Popović, Albanija u kasnoj antici. – *Iliri i Albanci*, Beograd, 228ss.
- Prendi 1979-1980** – F. Prendi, Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë. – *Iliria* 9-10, Tirana, 123–170.
- Petrinec 2007** – M. Petrinec, „Komanski privjesci“ i pojasni jezičac s Bribirske glavice, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 34, Split.
- Petre 1987** – A. Petre, La romanité en Scythie Mineure (Ile-VIle siècles de notre ère). Recherches archéologiques, Bucharest Institut des Etudes Sud-Est-Européennes.
- Pušić 1978** – I. Pušić, Rose in the Early Middle Ages, Balcanoslavica 6, Прилеп, 117-130.
- Reinach 1901** – S. Reinach, Une nécropole en Albanie. – *L'Anthropologie* 12, Paris, 662–670.

- Riemer 1995** – E. Riemer, 'Byzantinische Gürtelschnallen aus der Sammlung Diergardt im Römisch-Germanischen Museum Köln', *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 28, 777–809.
- Riemer 2000** – E. Riemer, Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien (*Internationale Archäologie* 57), Rahden/Westf, 149–150.
- Spahiu 1964** – H. Spahiu, Gërmimet e vitit 1961 në varrezën e hershme mesjatore të Kalasë së Dalmaces. – *Studime Historike* 3, Tirana, 71–96., str. 227- 262.
- Spahiu 1979-1980** – H. Spahiu, Varreza arbërore e Kalasë së Dalmaces. – *Iliria* 9-10, Tirana, 23–46.
- Spahiu 1986** – H. Spahiu, Elemente të traditës antike në kulturën e varrezave të mesjetës së hershme shqiptare. *Iliria* 16/1, Tirane, 263–271.
- Spahiu, Komata 1975** – H. Spahiu, D. Komata, Shurdhah (Sarda), Le cite albanaise medievale fortifiee. – *Iliria* 3, Tirana, 265–338.
- Schulze-Dorrlamm 2002** – M. Schulze-Dorrlamm, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts (Kataloge vorund frühgeschichtlicher Altertümer 30), Mainz.
- Tartari 1984** – F. Tartari, Një varrezë e Mesjetës së hershme në Durrës. – *Iliria* 14/1, Tiranë, 227–250.
- Tivadar 2002** – V. Tivadar, Heidnische und christliche Elemente der awarenzeit-lichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit.
- Traeger 1900** – P. Traeger, Mitteilungen und Funde aus Albanien. – *Zeitschrift für Ethnologie* 32, Berlin, 33–51.
- Traeger 1901** – P. Traeger, Begräbnis-Plätze und Tumuli in Albanien und Mazedonien. – *Verhandlungen der berliner anthropologischen Gesellschaft*, Berlin, 43–48.
- Traeger 1902** – P. Traeger, Neue Funde aus Albanien. – *Verhandlungen der berliner anthropologischen Gesellschaft*, Berlin, (56)–(62).
- Ugolini 1927** – L. M. Ugolini, *Albania Antica I*. – Roma, Milano, 39–72.
- Velimirović-Žižić 1971** – O. Velimirović-Žižić, Mijeje u Crnoj Gori, , Epoque historique et protohistorique en Yougoslavie, Belgrade.
- Vida 1999** – T. Vida, Die awarenzeitliche Keramik, I. (6.-7. Jh.), Berlin – Budapest.
- Vinski 1955** – Z. Vinski, Ponovo o naušnicama zvjezdolikog tipa, *GZM* 10, 231-27.
- Vinski-Gasparini, Ercegović 1958** – K. Vinski-Gasparini, S. Ercegović, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *VAMZ* 1, 129-161.
- Vinski 1968** - Z. Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *VAMZ* 3, 103-168
- Vinski 1974** – Z. Vinski, Kasnoantički starosjedoci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj zaostavštini predslavenskog supstrata *VAHD*, 69.
- Werner 1955** – J. Werner, 'Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt', *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1, 36–48.
- Zagarčanin 2008** – M. Zagarčanin, Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku, Bar, 2008.

Zagarčanin 2015 – Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta , Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine, Nova antička Duklja VI, Podgorica, 109-157.

Амброз 1981 - А. К. Амброз, Хронологија древности сјевернога Кавказа, Централное Предкавказие, у Степи Евразии в эпоху средневковья, Издаателство „Наука“, ур. С. А. Плетнева, Москва, 83- 97. мброз

Аибабин 1977 – А. И. Аибабин, Салтовские појасније набори из Крима, Совјетскаја археологија 1, 225-238; 1982:

Аибабин 1982 - А. И. Аибабин, Погребнија конца 7 . первој половини 8.в. в Криму, *Древности епохи великого преселенија народов 5-8 в.*, Москва 165-192.

Аладжов 1983 – Ж. Аладжов, Култови фигурки от района на Плиска, Преслав 3, София, 276-281,

Аладжов 1983 – Ж. Аладжов, За култа към Тангра в средновековна България, Археология 25.1-2, 76-85.

Веимарн, Аибабин 1993 – Е. В. Веимарн, А. И Аибабин, Скалистински могилик, Киев.

Бабиќ 1995 – Б. Бабиќ, Денешните територии на Република Македонија и Република Албанија во VII и VIII век”, Цивилизации на почвата на Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 2, Скопје, 153-182.

Бајан, Каргаполчев 1989 – И. А. Бајан, С. И. Каргаполчев, Образние рифленије пријајни как хроногическ индикатор синхронизацији, *Кратке соопштенија института Археологији*,

Бојовић 1983 – Д. Бојовић, Римске фибуле сингидунума, Београд 1983.

Гавритухин, Обломски **1996** – И. О. Гавритухин, А. Обломски, Гапоновскии клад и его културно-историческии контекст, Раннеславјанскии мир, Вып 3. М, Москва.

Велимировић 1966 – О. Велимировић, Мијеле, Вир Пазар, раносредњовјековна некропола, АП бр.8, Београд, 148-149.

Гарашанин 1988 – М. Гарашанин, (закључна разматрања), Илири и Албанци, Београд.

Јанковић 2007 – Ђ. Јанковић, Српско поморје од 7. до 10. столећа, Београд.

Јанковић, Јанковић, 1990 – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, **Словени у Југосовенском Подунављу, каталог изложбе, Београд.**

Ковалевскја 1981 – В. Б. Ковалевскја, Централное Предкавказие, у Степи Евразии в эпоху средневковья, Издаателство „Наука“ Москва, С. А. Плетнева, Москва, 83-90.

Ковачевић 1977 – Ј. Ковачевић, Аварски Каганат, Београд.

Манева 1992 – Е. Манева, Средњовековни накит од македонија, Скопје.

Манева 1997 – Е. Манева, „ Некои аспекти за проблематиката на раносредновеков ната културна група Комани- Круе и нејзиното присуство во Македонија “, Изворник 1-2 (1996), Струга, 11-24.

Милетић 1956 – Н. Милетић, Некропола у селу Михаљевићима код Рајловца, ГЗМ

A 11, 9-37.

Милетић 1961 – Н. Милетић, Некропола у селу Михаљевићима код Рајловца (резултати накнадних ископавања), ГЗМ А 249-257.

Маленко 1974 – В. Маленко, Св. Еразмо и Радолиште код Охрида, *Arheologica Yugoslavica* 15, Београд.

Маленко 1976 – В. Маленко, Нови археолошки наоди на локалитетот ‘Козлук’, ‘Габавци’ и ‘Св. Еразмо’, МАА 2, Скопје, 219-236.

Маленко 1977 – В. Маленко, Осврт на извршените работи во 1975 година на ранохристијанската трикорабна базилика и раносредновековната некропола на лок. ‘Св. Еразмо’, МАА 3, Скопје, 125-142.

Маленко 1980 – В. Маленко, Од Археолошкото богатството од Македонија, Скопје 1, 109-132; Маленко

Мијовић 1990 – П. Мијовић, Команска култура и питање доласка Словена у Превалис. – В: Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са меѓународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године.

Мијовић 1980 – П. Мијовић, Мијелски накит и култна вјеровања, *Старинар* 21 (1970), 58-68.

Милинковић 1997 – М. Милинковић, Росе-Мало Росе, Бока Которска - античко/ касноантичко насеље и средњовјековна црква *Гласник САД* 13, Бг. 1997, 167-179),

Милинковић 2000 – М. Милинковић, Резултати археолошких ископавања вишеслојног налазишта у луци Росе 1998 г. са посебним освртом на налаз копче типа «Коринт», *Музејске свеске* 4/5, Херцег Нови, 26-39.

Микулчиќ 1996 - И. Микулчиќ, Средновековни градови и тврдини во Македонија, Скопје.

Овчаров 1984 – Д. Овчаров, За смисла и значениет на един вид ранносредновековни амулети, *Сборник в памет на проф. С. Ваклинов Софија*.

Плетнева 1981 – С. А. Плетнева, Салтово Мајацка култура, Степи Евразии в епоху средневковья, Издаателство „Наука“ Москва, С. А. Плетнева, 62-75.

Седов 1982 – В.В. Седов, Восточные славяне в 6-13 вв., Москва.

Розенфелдт 1987 – Р. Л. Розенфелдт, Виамскаја култура, у Финно-утри и балти в епоху средневковја, ур. Б. Рибакон, Москва, 122-130

Џидрова 1983 – Л. Џидрова, Толкуван.е на еден специфичен тип на амулети од средниот век на Балканот, *Macedoniae actae archaeologicae* 10 (1989), 247-257.

TI

1.

Grob 1

2.

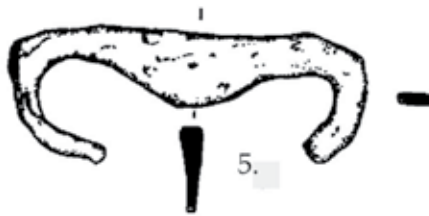

3.

Grob 2

4.

5.

6.

Grob 3

7.

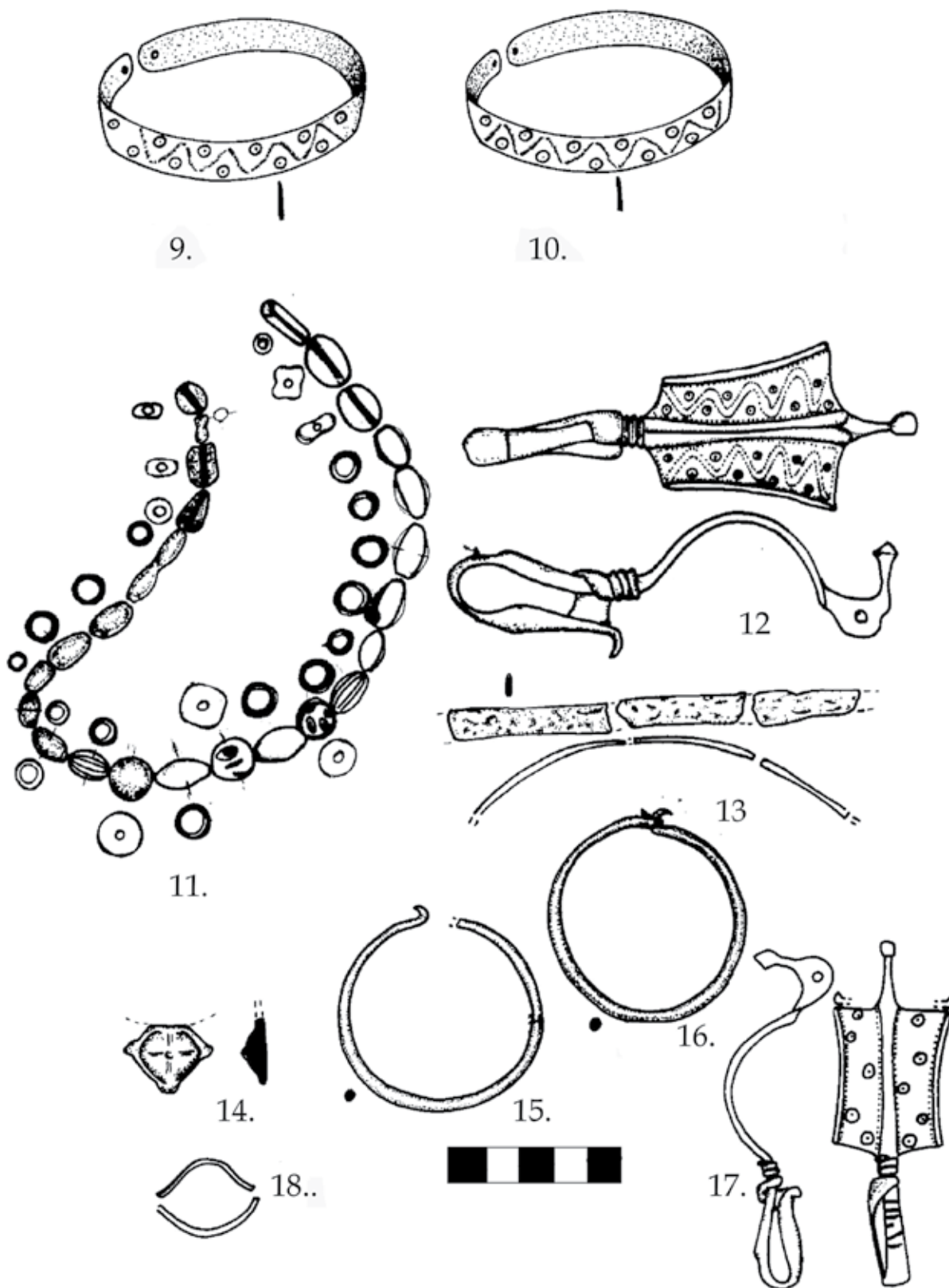

8.

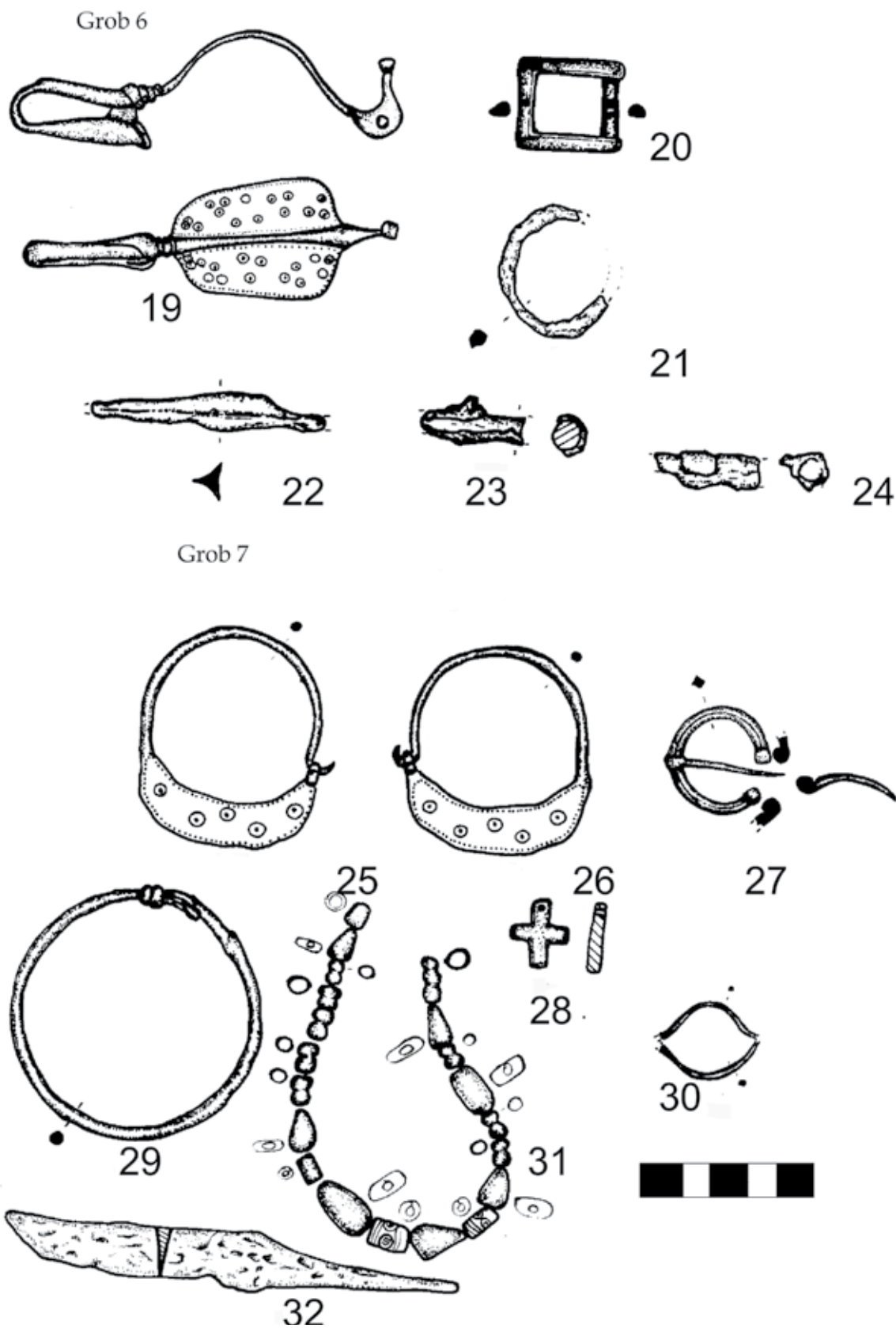

T II

Grob 4

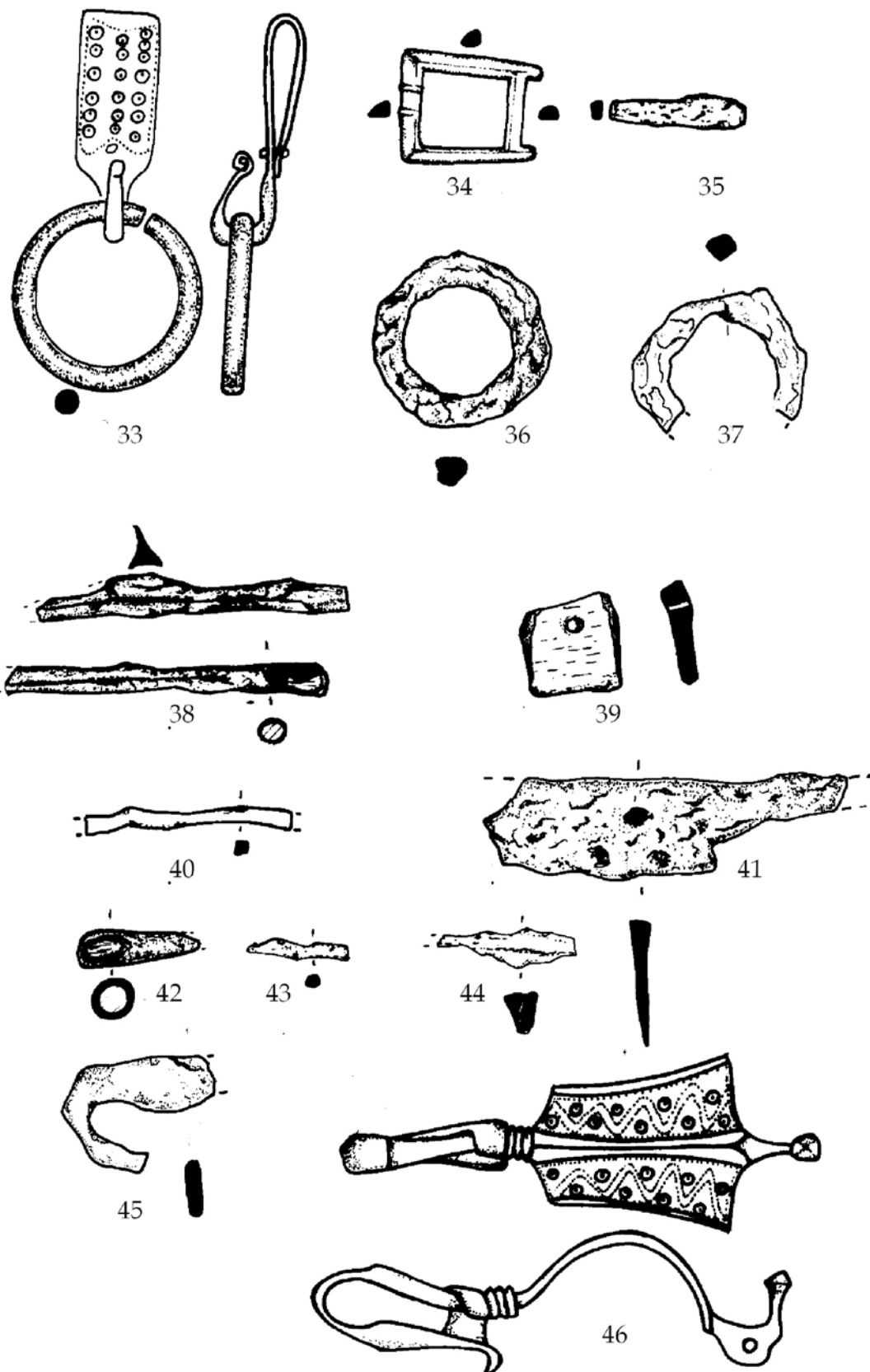

T III

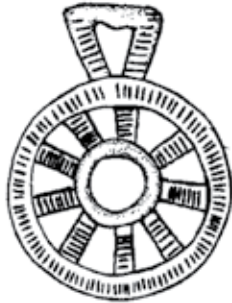

T IV

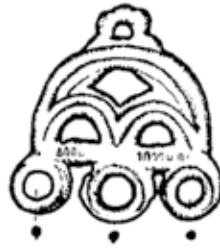
Grob 8

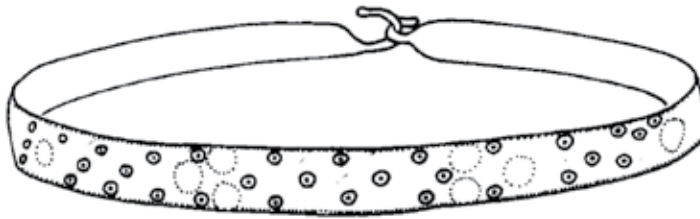
TV

47

48

49

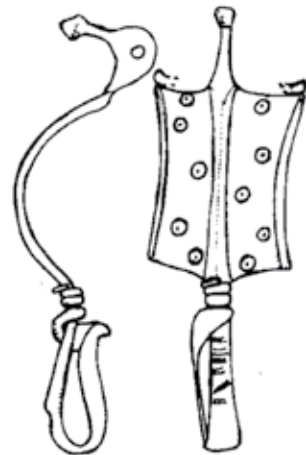
50

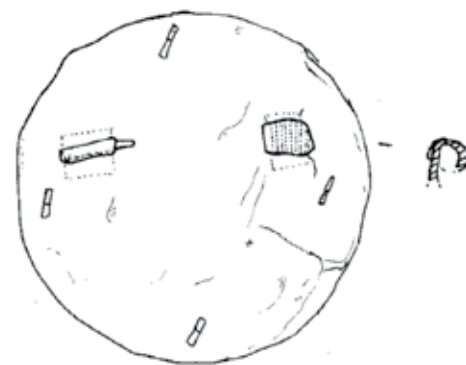
51

53

52

54

**Vasellame vitreo da un contesto
medievale del castello di Drivasto
(Albania)**

**Staklene posude iz srednjovjekovnog
konteksta utvrđenja u Drivastu
(Albanija)**

Paulin Pushimaj
Istituto archeologico di Tirana - Albania
Dipartimento del Tardo Antichità e Medioevo
paulinpushimaj@yahoo.it

UDK 903.03(496.5)

Le recenti ricerche archeologiche condotte nel sito di Drisht, nelle vicinanze di Scutari, hanno riportato alla luce i resti di sei chiese, una cisterna a filtrazione e numerose strutture abitative. Durante gli scavi eseguiti entro le mura del castello, oltre al considerevole numero di reperti di ceramica, è stata rinvenuta anche una cospicua quantità di vasellame vitreo da tavola, in particolare bicchieri e bottiglie. I reperti, datati al periodo tra il XIII e il XVI secolo, sono di importazione e provengono da fabbriche veneziane.

Parole chiave: archeologia, castello, Drisht (Drivasto) - Albania, scavo, vasellame vitreo, vetro.

Najskorija arheološka istraživanja koja su realizovana na lokalitetu Drishit, u blizini Skadra, donjela su na svjetlo dana ostatke crkve, jedne cisterne sa sistemom filtriranja i brojne objekte za stanovanje. Tokom iskopvanja koja su izvođena unutar zidova utvrđenja, osim značajnog broja keramičkih nalaza, pronađena je i prilična količina stonog posuđa od stakla, naročito čaša i boca. Nalazi su datovani u period između 13. i 16. vijeka, importovani su i potiču iz venecijanskih radionica.

Ključne riječi: arheologija, utvrđenje, Drishit (Drivast) - Albanija, iskopavanja, staklene posude, staklo.

Il progetto di ricerca.

Le ricerche archeologiche nell'antico sito di *Drivasto*, l'attuale Drisht (Shkodra-Albania), iniziate nel 2012 e tuttora in corso¹, hanno come obiettivo il voler delineare in forma più sistematica e scientifica il panorama di *Drivasto*, attraverso l'approfondimento dei risultati dell'indagine scientifica, la rilettura e comparazione delle fonti scritte e archeologiche, e l'analisi di dati inediti o poco noti, ricavati da fondi d'archivio e indagini *in situ*.

Drisht si trova a nord del Albania, a circa 13 chilometri dalla città di Shkodra ed è uno dei centri più importanti di questa parte del territorio, oltre che sede vescovile. La città, ubicata su una collina rocciosa alta 313m e a picco sul fiume Kir, è caratterizzata da una difesa naturale sui versanti nord, ovest e sud, mentre ad est si collega dolcemente alle colline vicine. Il sito si compone di una duplice cinta di fortificazione, organizzata in *Castrum* e *Civitas* (fig. 1).

Poco si conosce della storia della sua fondazione, in quanto nelle fonti storiche *Drivasto* compare come diocesi solo nel maggio del 743² ma, sulla base dei risultati delle indagini archeologiche, il sito risulta già frequentato precedentemente.

Intorno al 1900, durante una campagna di ricognizione, è stata rinvenuta una stele votiva in lingua latina datata alla fine del II sec. d. C.³, mentre gli scavi condotti negli ultimi anni a *Muzhilë* hanno portato alla luce materiale ceramico del IV-VI sec.⁴.

La storia della città di *Drivasto* è stata segnata da alcuni momenti importanti. Nel 1242 la città fu saccheggiata e distrutta dai Mongoli durante la loro avanzata attraverso il principato di Zeta⁵;

1 Le ricerche sono condotte dal autore, dottorando presso il Dipartimento di Antichità e Medioevo del Istituto Archeologico di Tirana.

2 Ahmeti – Lala 2009, p. 25.

3 Ippen 1907, p. 14; Cordignano 1934, p. 26; Ehmig – Haensch 2012, p. 41.

4 Pushimaj 2018.

5 Gelcich 1880, p. 75; Malaj 2015, p. 43.

Projekat istraživanja

Arheološka istraživanja starog Drivasta, sadašnjeg Drishit-a (Skadar, Albanija) započeta tokom 2002. godine, a koja su još uvijek u toku,¹ imala su za cilj da se na što sistematski i naučni način opiše panorama Drivasta preko produbljanja rezultata istraživanja, obradom i upoređivanjem istorijskih i arheoloških izvora, i analizom neobjavljenih podataka ili podataka koji su manje poznati, pronađenih u arhivama i njihovim istraživanjem *in situ*.

Drivast se nalazi na sjeveru Albanije, oko 13 kilometara od grada Skadra i jedan je od najvažnijih centara ovog dijela teritorije i uz to i episkopsko središte. Grad je pozicioniran na jednom stjenovitom brdu, visokom 313 metara, sa pogledom na rijeku Kiri i karakterističan je po prirodnoj odbrani prema sjeveru, zapadu i jugu, dok je na istoku blago povezan sa obližnjim brdašcima. Lokalitet sačinjava dupli bedemski prsten, organizovan kao *Castrum Civitas*. (Sl.1)

Malo se zna o njegovom osnivanju, jer se u izvorima pojavljuje tek u maju 743² godine, ali na osnovu arheoloških rezultata, lokalitet je i prije toga bio nastanjen.

Oko 1900. godine, tokom kampanje rekognosciranja, pronađena je jedna votivna stela sa natpisom na latinskom jeziku, datovana u kraj II vijeka³, dok su istraživanja koja su vođena poslednjih godina u *Muzhilë* donjela na svjetlost dana materijal 4-6. vijeka.⁴

Istoriju grada Drivasta označićemo nekim važnim događajima. Godine 1242. godine grad je opljačkan i uništen od strane Mongola, tokom njihovog napredovanja preko principata Zete⁵, zatim 1396. godine grad prelazi pod kontrolu Venecije, sve do

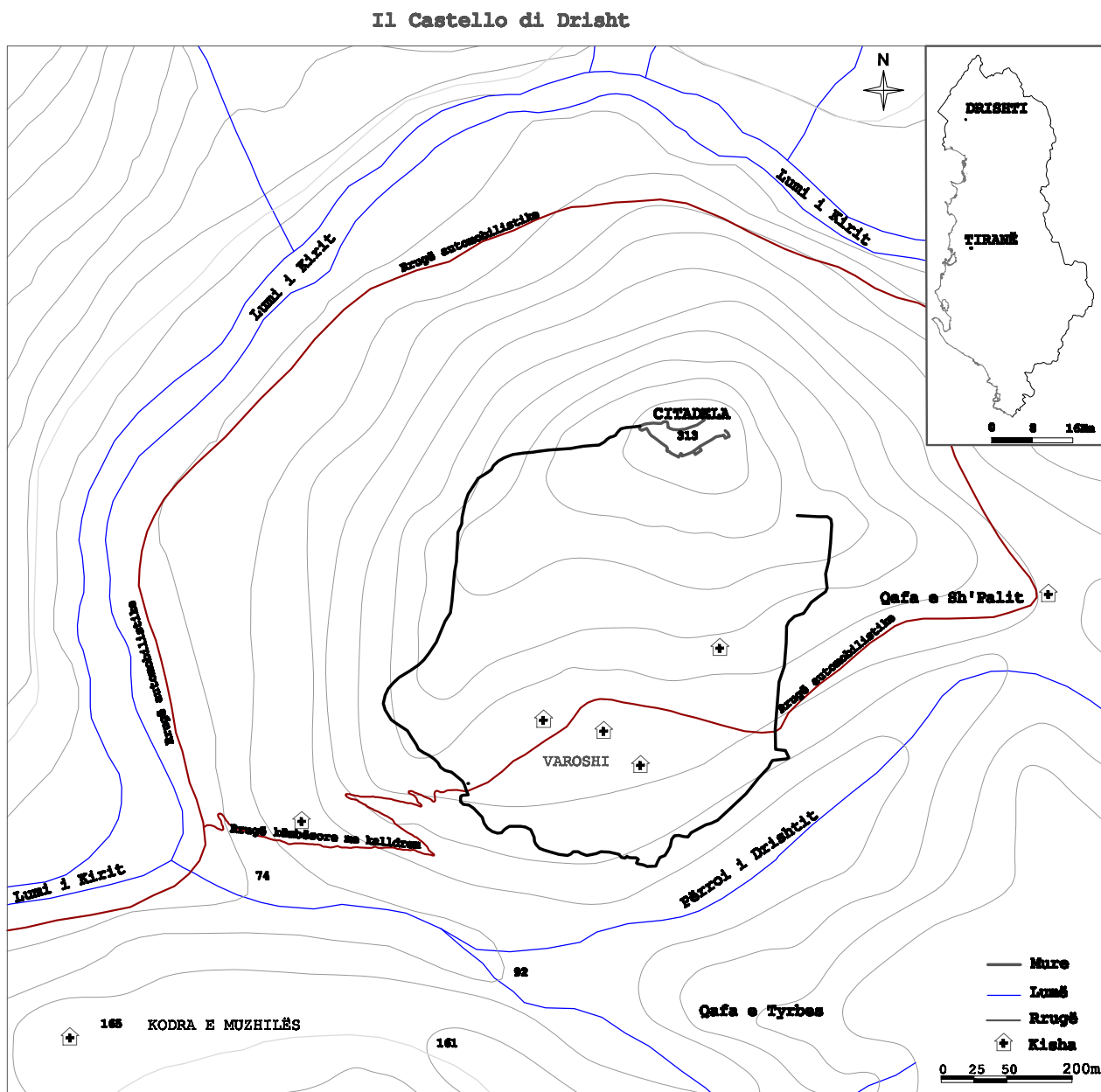
1 Istraživanja su vođena od strane autora ovog članka, koji je doktorirao pri odjeljenju za antiku i srednji vijek arheološkog instituta u Tirani.

2 Ahmeti- Lala 2009, p. 25

3 Ippen 1907, p. 14; Cordignano 1934, p. 26; Ehmig-Hensch 2012, p. 41.

4 Pushimaj 2018.

5 Gelcich 1880, p. 75; Malaj 2015, p. 43

successivamente nel 1396 la città passò sotto il controllo della repubblica di Venezia fino al 1423⁶, quando venne conquistata dal despota serbo Giòrgio I Branković⁷, per poi ritornare al dominio Veneziano⁸ dal 1442 fino al 18 settembre 1478, quando *Drivasto* fu conquistata dagli Ottomani⁹. Lo sviluppo della città raggiunse il più alto

1423.⁶, kada je zauzeta od strane despota Đurđa I Brankovića⁷, da bi se ponovo vratila pod kontrolu Venecije⁸ 1442. godine, sve do 8. septembra 1478. godine, kada je grad osvojen od strane Otomanske Turske.⁹ Najznačajniji socijalni i ekonomski uspon grad doživljava tokom 13.-14. vijeka, kada kuje i svoj novac. Danas unutar

6 Gelcich 1899, p. 188; Ojetti 1902, p. 107; Armao 1933, p. 64.

7 Schmitt 2014, p. 262.

8 Galanti 1901, p. 160; Schmitt 2014, p. 271.

9 Cordignano - Valentini 1937-1940, n. 1107, p. 48.

6 Gelcich 1899, p. 188; Ojetti 1902, p. 107; Armao 1933, p. 64.

7 Schmitt 2014, p. 262.

8 Galanti 1901, p. 160; Schmitt 2014, p. 271.

9 Cordignano - Valentini 1937-1940, n. 1107, p. 48.

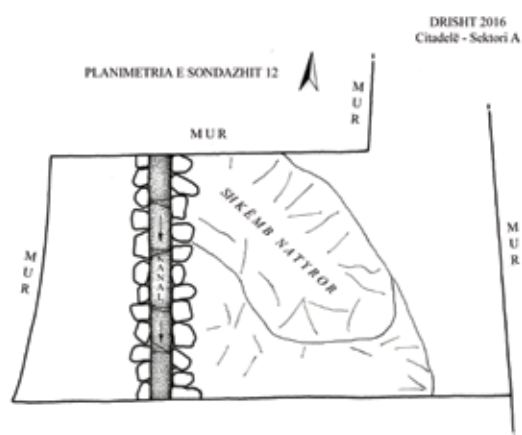

Fig. 2 - La torre I e l'area della fossa
Sl. 2 – Kula i prostor sonde

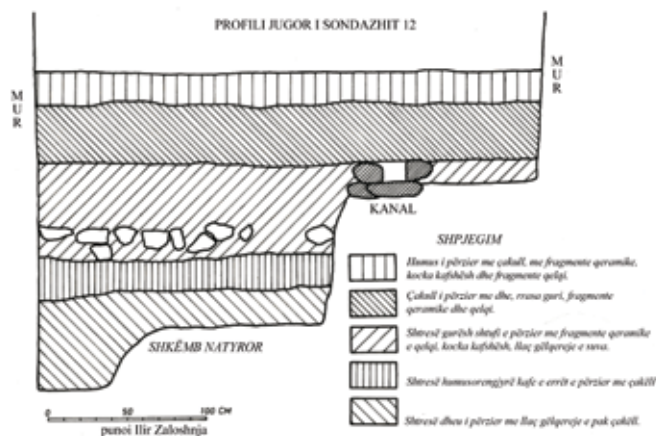

Fig. 3 - La fossa, sezione
Sl. 3 – Sonda, presjek

livello sociale-economico nei secoli XIII – XIV, quando coniò anche la sua moneta. Attualmente all'interno delle mura del castello di Drisht vivono sette famiglie.

Le ricerche archeologiche condotte a partire dal 2016 sulla sommità del colle e all'interno della cinta superiore, hanno riportato alla luce una cisterna a filtrazione¹⁰ e una torre (I). Quest'ultima, situata alla sinistra della porta d'ingresso della *cittadella* (fig. 2), defunzionalizzata probabilmente in seguito a dei lavori di restauro nel 1396¹¹, è stata successivamente utilizzata come discarica.

Lo scavo eseguito nella parte interna della torre (so. 13) e condotto fino al fondo roccioso (2.30 m a partire dal livello conservato delle mura, fig. 3), ha permesso di recuperare una cospicua quantità di materiali, tra cui circa 577 frammenti di ceramica, 224 frammenti di vetro, numerosi resti ossei animali identificati come residui di pasto.

Lo studio del materiale archeologico ha fornito dati utili alla ricostruzione delle fasi di vita della *cittadella* di *Drivasto*.

Il materiale ceramico, rivenuto in associazione ai frammenti vitrei e in buon stato di conservazione con fratture ricomponibili, è rappresentato da vasellame da cucina di fattura grezza, probabilmente di produzione locale e d'importazione,

grada Drišta živi sedam porodica.

Arheološka istraživanja vođena na početku 2016. godine na vrhu brada i u unutrašnosti gornjeg grada, otkrila su cistjenu sa sistemom filtriranja¹⁰, i jednu kulu (I). Cistjerna je smještena sa desne strane ulaznih vrata u citadelu (sl. 2), a čija je funkcija prestala tokom radova na obnovi tokom 1396. godine¹¹ da bi zatim bila korištena kao otpadna jama.

Iskopavanja izvedena u unutrašnjosti kule (sl. 3) vršena su do žive stijene (2.30 m od nivoa očuvanog zida, (sl. 3), omogućila su da se prikupi jedna znatna količina materijala, među kojim je 577 fragmentata keramike, 224 fragmenta stakla i brojni ostaci životinjskih kostiju koje su identifikovane kao rezidualni materijal.

Proučavanje arheološkog materijala omogućilo je pribavljanje važnih podataka za rekonstrukciju faza života citadele Drvast.

Keramički materijal, pronađen zajedno sa staklenim predmetima je u dobrom stanju očuvanosti i tiče se lokalne produkcije i importa, datovan je okvirno između 13. i 15. vijeka Među keramičkim posuđem evidentirana je izvjesna količina importovanih proizvoda, naročito:

* „*Grafita archaica veneta*“ (čaše, zdjelice, veće zdjele) sa unutrašnjom dekoracijom koja se sastoji od vegetabilnih i

¹⁰ Pushimaj 2017, p. 235.

¹¹ Cordignano – Valentini 1937-1940, n. 287, p. 12.

¹⁰ Pushimaj 2017, p. 235.

¹¹ Cordignano – Valentini 1937-1940, n. 287, p. 12.

inquadrabile tra il XIII-XV secolo.

Tra il vasellame ceramico identificato, si segnala la presenza di alcuni prodotti di importazione, in particolare:

* Graffita arcaica veneta (ciotole, scodelle e catini), con decorazione interna costituita da un disegno a motivi vegetale associati a motivi geometrici, eseguita a punta sottile e sovradipinta nei colori giallo ferraccia e verde ramina. Alcuni pezzi presentano anche una decorazione esterna in rilievo con file dentellate orizzontali e l'orlo dal profilo ondulato. Questa tipologia di ceramica trova confronti con i reperti rinvenuti a Spalato (Croazia)¹².

* Ceramica ispano moresca (ciotole e piatti), decorata sia sulla superficie interna sulla vasca che sul fondo, mentre su tutta la superficie esterna del vaso sono rappresentati in modo schematico motivi geometrici e vegetali (es. foglie di prezzemolo o il motivo della corolla). Lo smalto di rivestimento è di colore bianco tendente al crema, mentre le decorazioni sono realizzate con smalto blu. Questa tipologia ceramica trova confronti con i reperti rinvenuti al palazzo Triconch di Butrinto (Albania)¹³ e nel centro urbano di Tarquinia¹⁴.

Il materiale archeologico - vasellame vitreo

Bisogna dire che lo studio delle suppellettili vitree in Albania, per il periodo che va dal V al XV secolo è ancora poco noto¹⁵. Ad eccezione di qualche reperto vitreo, emerso durante ricognizioni di superficie o saggi di scavo¹⁶, non esiste ancora uno studio completo per i manufatti dei secoli primi e centrali del medioevo. Ciò ha fatto sì che l'Albania continuasse ad

geometrici motivi, izvedeni tehnikom oštre igle („punta sottile“) i pokriveni žutom i zelenom bojom. Neki komadi na spolnjem dijelu su dekorisani u reljefu, sa horizontalno nazupčenim linijama i obodom talasastog presjeka. Ova keramika pronalazi analogije sa predmetima pronadenim u Splitu (Hrvatska)¹².

* Tzv. „Špansko – mavorska“ keramika („Ispano-moresca“) zdjele i tanjiri, dekorisana je po unutrašnjoj površini recipijenta i dna, dok je spoljna površina šematski dekorisana geometrijskim i vegetabilnim motivima (tzv. motivi „listovi peršuna“, ili motiv „vjenčića“). Gleđ ovih posuda je kremasta (majolika), bijele boje, dok je dekoracija oslikana sa plavom bojom. Analogije za ovu vrstu keramike nalazimo u Butrintu¹³, tokom iskopavanja Trikonhalne palate, i u urbanom centru Tarkvinije¹⁴.

Arheološki materijal-stakleno posuđe

Treba reći da je proučavanje staklenog posuđa u Albaniji, za period koji ide od 5. do 15. vijeka još uvijek malo poznato¹⁵. Osim izuzetka nekog komada stakla, koje je pronađeno tokom rekognosciranja površine, ili sondažnim istraživanjem¹⁶, ne postoji još uvijek neki rad koji je obuhvatio predmete sa početka i sredine srednjovjekovlja. To za rezultat ima činjenicu da je Albanija nastavila da bude „bijela mrlja“ na karti Istočne obale Jadrana što se tiče ovog polja proučavanja¹⁷. Zbog svega toga, nalazi stakla iz Drivasta doprinose okvirnom definisanju i preciziranju upotrebe stakla u Albaniji za period 13. i 14. vijeka, opisujući i socio-ekonomski kontekst u dobu u kome su bili u upotrebi.

Kako je već kazano, ovaj stratigraf-

12 Martinac 2005.

13 Vroom 2004, p. 286.

14 Camardo – Casocavallo 2005.

15 Per il materiale vitreo del epoca tardo romana esiste già una classificazione: Tartari 1996, pp. 79-139; Tartari 2005.

16 Hoti 1987, p. 261, tav. XI, 2,4,7; Spahiu 1990, pp. 180-183, tav. XLV; Komata 1991, pp. 97-98, tav. M, N; Šmit et al. 2009.

12 Martinac 2005.

13 Vroom 2004, p. 286.

14 Camardo – Casocavallo 2005.

15 Za kasnoantičko staklo postoji kalsifikacija: Tartari 1996, pp. 79-139; Tartari 2005.

16 Hoti 1987, p. 261, tav. XI, 2,4,7; Spahiu 1990, pp. 180-183, tav. XLV; Komata 1991, pp. 97-98, tav. M, N; Šmit et al. 2009.

17 Han 1980, p. 45

essere una macchia bianca nell'Adriatico orientale in questo campo di studi¹⁷. In questo ambito, dunque, i reperti vitrei altomedievali di *Drivasto* contribuiscono alla definizione e precisazione del quadro crono tipologico del vetro in uso, a Albania almeno per il periodo che va dal XIII al XVI secolo, fornendo anche indicazioni sul contesto socio-economico in cui essi furono consumati.

Come già anticipato, questo contesto stratigrafico ha restituito una discreta quantità di frammenti vitrei corrispondenti ad un numero minimo di 35 esemplari, inquadrabili cronologicamente nell'alto medioevo (fig. 4).

L'analisi dei materiali, dopo una iniziale pulizia meccanica¹⁸, si è rivolta all'individuazione delle forme attestate, raggruppando i reperti per forme, per poi fare una divisione tipologica¹⁹ partendo dalle caratteristiche comuni. Le forme riconosciute (tav. I-II), tipiche del repertorio del vasellame da mensa, sono pertinenti a bicchieri e bottiglie, con qualche variante morfologica e decorativa all'interno delle singole classi di materiali. Il vetro, solitamente trasparente, si presenta incolore o con delle tonalità sul celeste chiaro, verde e grigio. Sulla superficie esterna dei frammenti in vetro sono presenti spirali di soffiatura, mentre nella massa vetrosa sono visibili bolle di piccole e medie dimensioni.

Nel catalogo saranno illustrate prima le forme aperte (bicchieri) e, a seguire, le forme chiuse (le bottiglie).

Bicchieri

Un esame dei reperti più indicativi testimonia la presenza dei bicchieri di forma tronco-conica o cilindrica, con il bordo svasato, con orlo appena rigonfio e arrotondato, con il fondo apodo con

¹⁷ Han 1980, p. 45.

¹⁸ La pulizia è stata eseguita dal restauratore Frederik Stamatij il quale lo ringrazio, nonché il disegnatore Ilir Zaloshnja per i disegni a mano di tutti i pezzi.

¹⁹ Stiaffini 1991.

Fig. 4 – Vasellame vitreo
Sl. 4 – Frammenti staklenog posuđa

ski kontekst pokazao je izvesnu količinu staklenih fragmenata koji odgovaraju broju od najmanje 35 primjeraka kasnosrednjovjekone hronološke determinacije (sl. 4). Analiza materijala započeta je nakon primarnog mehaničkog čišćenja¹⁸, što je omogućilo izdvajanje otkopanih predmeta, grupisanje ih po formi i po tipološkoj determinaciji¹⁹, počevši od opštih karakteristika. Prepoznate forme (Tabla I-II) tipične su za repertoar stonog posuđa: pripadaju čašama i bocama, sa ponekim morfološkom i dekorativnom varijetatom unutar izdvojene grupe materijala. Staklo, najčešće prozirno, uglavnom je bezbojno, ali se javljaju i primjeri sa tonovima plavkaste, zelene i sive boje. Na spoljnoj površini stakla konstatujemo spirale nastale tokom procesa duvanja stakla, dok su u staklenoj masi vidljivi mjerhurići „zarobljenog“ vazduha malih i srednjih velčina. U katalogu će biti ilustrovane prvo otvorene forme (čaše), a zatim i zatvorene forme (boce).

Čaše

Najindikativniji primjerci ovih formi su konične ili cilindrične čaše povijenog

¹⁸ Čišćenje je izvedeno od strane restauratora Fraderika Stamatija kome se ovom prilikom zahvaljujem, kao i crtaču Iliru Zoloshnji.

¹⁹ Stiaffini 1991.

cavità conica più o meno pronunciata. La notevole varietà di tipi ci permette di fare una divisione di questa tipologia in quattro gruppi ben inquadrabili nelle produzioni tardomedievali del XII-XV secolo:

* Bicchieri a parete sottile liscia, orlo indistinto oppure segnato da un leggero rigonfiamento, a corpo tronco-conico oppure sub-cilindrico su base apoda, con alto o basso corpo (Tav. I, n.1-8).

* Bicchieri a corpo tronco-conico con il bordo decorato da un sottile filamento di pasta vitrea blu avvolto a spirale (Tav. I, n.9). La presenza della decorazione formata da fili di pasta vitrea blu riflette il gusto per l'ornato costituito da filamenti applicati a rilievo, di colore blu o trasparenti, già presente su bottiglie, brocche e coppe a partire dal XII secolo e diffuso anche oltre²⁰.

* Bicchieri a corpo tronco-conico, con le pareti decorate con bugne "a chiocciola"²¹, con piede dentellato o pinzato (Tav. I, n.11, 13-15). Questo tipo di bicchiere, di origine Corinzia o Veneziana²², è testimoniato in Toscana a partire dal XIII secolo²³.

* Bicchieri a corpo tronco-conico svasato, ottenuti tramite la tecnica della soffiatura a stampo e decorati con una serie di piccoli rombi impresse (Tav. I, n.10, 12).

Bottiglie (Tav. II)

Le bottiglie, così come i bicchieri, appartengono alle tipologie ricorrente nelle produzioni italiane dal XIII fino al XV secolo, caratterizzate da una certa uniformità tipologica. Nella maggior parte dei casi si tratta di bottiglie con alto e stretto collo cilindrico, labbro svasato oppure collo strozzato e bordo rientrante, a corpo globulare, con fondi apodi in curva continua, con conoide più o meno pronunciato. A questo gruppo fa parte anche un piede di bottiglia, di forma tronco-conica alta, ad anello (Tav. I, 16). Questa

boda i blago zadebljane usne. Dno je ravno, koničnog udubljenja manje ili više naglašenog. Najraširenija varijanta ovog tipa nam dozljava da napravimo podjelu na četiri grupe u okviru kasnosrednjovjekovnog repertoara koji se proteže između 12 i 15. vijeka:

* Čaše tankih zidova, nenaglašenog ili blago naglašenog oboda koji se završava neznatno zadebljanom usnom. Ove posude imaju cilindričan oblik uvučenog dna, nekad su nižeg ili visočijeg tijela (T. I, sl. 1-8).

* Čaše koničnog oblika sa obodom koji je dekorisan tankom niti staklene paste, talasastog oblika i plave boje (T. I, 9). Ovakav način ukrašavanja sa staklenom niti plave boje odražava način ornamentisnja koje su reljefasto apicirane, plave boje ili bezbojno, već prisutnim na bocama bokalima ili kupama s početka XII vijeka i kasnije²⁰.

* Čaše koničnog oblika, sa zidovima dekorisanim kapljičastim ornamentima „a chiocciola“²¹, nazupčastog izgleda (T I, 11, 13-15). Ovaj tip čaša je korinskog ili venecijanskog²² oblika, posvjedočen u Toskani na početku XII vijeka²³.

* Konične čaše blago razgrnutog oboda, rađene tehnikom duvanja u kalupu, dekorisane nizom utisnutih rombičnih motiva. (T I, 10,12).

Boce

Boce, kao i čaše, pripadaju italiskim produkcijama i tipologiji koja se prostire od XIII do kraja XV vijeka, i karakteriše ih uglavnom sličan način izrade. U najvećem dijelu riječ je o bocama sa visokim i uskim cilindričnim vratom, razgrnutog oboda, ili, blago stiješnjenim vratom koji se završava povijenim obodom dok je usna oboda uvučena unutra. Dno je takođe uvučeno, lijevkastog oblika koji je manje ili više naglašen. Ovoj grupi pripada jedna visoko

²⁰ Sogliani 2012, p. 164.

²¹ Whitehouse 1966, p. 177, fig. 31, n. 1-2.

²² Caprara 2009, pp. 65-66.

²³ Stiaffini 1997, p. 2.

²⁰ Sogliani 2012, 164.

²¹ Whitehouse 1966, 1777, sl. 32, 1-2.

²² Caprara 2009, 65-66.

²³ Stiaffini 1997, p. 2.

forma, introdotta a partire dalla metà del XIV secolo, si afferma in particolar modo nel XV secolo tra le forme delle bottiglie soffiate a mano libera²⁴. Alcuni esemplari sono decorati sul collo con costolature verticali o oblique (Tav. II, 17, 18), ottenuti a stampo, riferibili alla seconda metà del XIV secolo²⁵.

Conclusioni

L'esame dei vetri altomedievali provenienti dallo scavo nella *Cittadella* di *Drivasto* permette di fare interessanti considerazioni. La compresenza del vasellame vitreo destinato alla tavola, insieme agli prodotti ceramici importati, a *Drivasto* (così come in altri centri del Albania²⁶), è dovuta agli intensi rapporti commerciali con Ragusa²⁷ e in particolare con Venezia, già dall'XI secolo²⁸. Secondo le fonti storiche, nel 1082, l'imperatore Alessio I Comneno emana un editto che concede a Venezia il diritto al libero commercio, tra l'altro, anche con Durazzo e Valona²⁹. Dalla fine del XIV secolo risulta che il vetro raggiungeva le coste del Albania tramite il fiume Boiana (al porto di *St. Sergius*), per poi distribuirsi nel entroterra, da Scutari fino al Prizren³⁰.

La datazione del materiale in esame è avvenuta sia mediante indicazioni cronologiche provenienti dal contesto stratigrafico di rinvenimento, sia attraverso confronti tipologici con reperti editi, rinvenuti in Albania³¹, nel entroterra del Adriatico orientale³² e soprattutto in Italia³³.

podignuta konična prstenasta stopa (T I, 16). Ova forma je uvedana na početku 14. vijeka, a naročito je zastupljena u 15. vijeku među primjercima koji su izvedeni slobodnim duvanjem stakla²⁴. Neki oblici su dekorisamni sa vertikalno ili zaobljeno narebrenim motivima (T II, 17, 18) duvanjem u kalupu, i opredjeljuju se u 14. vijek.²⁵

Zaključak

Primjeri kasnosrednjovjekovnog stakla iz *Drivasta* dozvoljavaju nam da izvedemo interesantna razmatranja. Zajedničko prisusustvo stonog rano-srednjovjekovnog staklenog posuđa, i onog importovanog, u *Drivastu* (kao i u ostalim centrima u Albaniji²⁶), omogućeno je zahvaljujući intenzivnim trgovinskim odnosima sa Dubrovnikom²⁷ i naročito sa Venecijom već od 11. vijeka²⁸. Na osnovu pisanih izvora vizantijski car Aleksije Komnin izdaje edikt koji odobrava Veneciji prava za slobodnu trgovinu, između ostalih sa Dračem i Valonom²⁹. Od kraja 14. vijeka staklo dolazi do obala Albanije tokom rijeke Bojane (luka Sveti Srđ) da bi se od Skadra distribuiralo po cijeloj oblasti, od Skadra do Prizrena³⁰.

Datovanje materijala je izvedeno posredstvom određenih hronoloških indikacija, na osnovu tipoloških odnosa ili analogija pronađenih u Albaniji³¹ ili unutar istočnojadranske³² oblasti³³.

24 Arthur - Catacchio 2012, p. 249.

25 Laganara Fabiano – Rossitti 2004, p. 139.

26 Spahiu 1990, p. 183; Komata 1991, p. 97.

27 Nel XII secolo l'Albania, a livello di giurisdizione ecclesiastica, entrerà nella sfera di competenza del metropolita di Ragusa: Thallóczy et al. 1913, I, n. 94.

28 Han 1975, pp. 79-96; Ferri 2015, p. 40.

29 Carile 2008, pp. 41-42.

30 Han 1980, p. 50.

31 cfr. nota 16.

32 Lazar 2003, pp. 81-89; Bikić 2006, pp. 201-210.

33 Arthur - Catacchio 2012, pp. 240-251.

24 Arthur - Catacchio 2012, p. 249.

25 Laganara Fabiano – Rossitti 2004, p. 139.

26 Spahiu 1990, p. 183; Komata 1991, p. 97

27 U 12 vijeku Albanija je pod crkvenom jurisdikcijom, i ulazi u sferu arhiepiskopa Raguze: Thallóczy et al. 1913, I, 94

28 Han 1975, pp. 79-96; Ferri 2015, p. 40

29 Carile 2008, pp. 41-42

30 Han 1980, p. 50.

31 cfr. nota 16

32 Lazar 2003, pp. 81-89; Bikić 2006, pp. 201-210.

33 Arthur - Catacchio 2012, pp. 240-251.

CATALOGO

- Bicchiere (Tav. I, 1)
D16: 003/1. H. residua 8.3 cm; Ø esterno piede 4.8 cm; Ø bocca 7.2 cm; > < 1 mm. Fr. di orlo, parete e fondo di bicchiere. L'orlo e lievemente ingrossato, la parete liscia ad andamento troncoconico, il fondo apodo con conoide rientrante. Soffiato a canna libera. Vetro bruno. Bolle rotonde piccolissime sparse. Striature di soffiatura. Cfr.: Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 5; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. I, 1-3; Cingolani 2012, p. 631, tav. IV, n.37-38; Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bicchiere (Tav. I, 2)
D16: 003/5. H. residua 5.2 cm; Ø bocca 7 cm; > < 1 mm. Fr. di orlo e parete di bicchiere, analogo al n. 1. Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bicchiere (Tav. I, 3)
D16: 003/3. H. residua 4.3 cm; Ø bocca 6.3 cm; > < 1-2 mm. Fr. di orlo e parete di bicchiere, analogo al n. 1-2. Vetro verde acqua. Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bicchiere (Tav. I, 4)
D16: 003/56. H. residua 0.7 cm; Ø esterno piede 4.6 cm; > < 1-1.2 mm. Fr. di fondo apodo di bicchiere. Soffiato a canna libera. Parete con presumibile andamento cilindrico. Vetro incolore con iridescenza, bolle rotonde piccole e medie. Striature di soffiatura. Cfr.: Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 4; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. I, n.4-7; Giovanni Lerma 2016, p. 116, fig. 5, n.1-3. Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bicchiere (Tav. I, 5)
D16: 003/35. H. residua 0.8 cm; Ø esterno piede 4.7 cm; > < 1-2 mm. Fr. di fondo apodo di bicchiere. Vetro incolore con diffusa iridescenza argenteo-verde, soffiato e modellato. Datazione: sec. XIV-XVI.

KATALOG

- Čaša (T, I)
D16: 003/1. Očuvana visina odlomka 8.3; spoljni omjer stope 4.8; prečnik oboda 7.2 cm; > < 1 mm. Fragment oboda i zida čaše; ivica oboda je blago zadebljana, zid gladak i koničan; dno uvučeno sa pomjerenim konusom. Proizvedeno slobodnim duvanjem staklene mase u lulu, tzv. „a canna libera“. Boja braon. Prisustvo mjhurića od vazduha, raštrkani po površini posude. Pruge po čaši su nastale tokom duvanja posude. Lit: Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 5; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. I, 1-3; Cingolani 2012, p. 631, tav. IV, n.37-38; Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Čaša (T I, 2)
D16: 003/5, očuvana visina odlomka 5.2; otvor 6.3 cm, prečnik oboda 7 cm; > < 1 mm
Fragment oboda i zida čaše- analogno broju 1-2.
Datovanje XIV-XVI vijek

- Čaša (T I, 3)
D16: 003/3. očuvana visina 4.3 cm; prečnik oboda 6.3 cm; > < 1-2 mm. Fragment oboda i zida čaše anlalogno broju 1-2. Boja zelenkasta. Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Čaša (T I, 4)
D16: 003/56. očuvana visina 0.7; spoljni omjer stope 4.7; > < 1 mm. Fragment uvučenog dna čaše. Duvanje „a canna libera“. Zidovi čaše su vjerovatno cilindričnog oblika. Boja stakla bezbojna; mjhurići od vazduha male i srednje veličine, raštrkani. Pruge po čaši nastale tokom duvanja stakla. Lit.: Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 4; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. I, n.4-7; Giovanni Lerma 2016, p. 116, fig. 5, n.1-3. Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Bicchiere (Tav. I, 6)
D16: 003/6. H. residua 3 cm; Ø bocca 7 cm; > < 1-1.5 mm.
Fr. di orlo e parete di bicchiere, analogo al n. 1.
Datazione: sec. XIV-XVI.
- Bicchiere (Tav. I, 7)
D16: 003/4. H. residua 2 cm; Ø bocca 6.8 cm; > < 1 mm.
Fr. di orlo e parete di bicchiere, analogo al n. 1.
Datazione: sec. XIV-XVI.
- Bicchiere (Tav. I, 8)
D16: 003/2. H. residua 7.2 cm; Ø esterno piede 5.7 cm; Ø bocca 7.2 cm; > < 1 mm.
Fr. di orlo, parete e fondo di bicchiere. L'orlo e lievemente ingrossato, la parete liscia ad andamento troncoconico, il fondo apoda con presumibile conoide rientrante. Soffiato a canna libera. Vetro bruno con leggera devetrificazione. Bolle rotonde piccolissime sparse. Striature di soffiatura. Cfr.: Guarnieri 2011, p. 124, fig. 3, n.1; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. II, n.5-7; Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 4, 5.
Datazione: sec. XV-XVI.
- Bicchiere (Tav. I, 9)
D16: 003/19. H. residua 2.7 cm; Ø bocca 7 cm; > < 0.8-1 mm.
Fr. di orlo e parete ad andamento troncoconico. Vetro trasparente, verde chiaro, iridato e con resti di doratura esterna, soffiato a canna libera con filamento sottile blu applicato a spirale all'esterno.
Cfr.: Demians D'Archimbaud 1980; Agostino – Corrado 2011, pp. 58-59, fig. 20.
Datazione: sec. XIII-XIV.
- Bicchiere/ coppa di un calice? (Tav. I, 10)
D16: 003/25. H. residua 8.3 cm; Ø bocca 7.2 cm; > < 1 mm.
Fr. di orlo e parete ad andamento troncoconico svasato. Vetro incolore, iridato e con resti di doratura esterna, con bolle di aria; soffiato e modellato entro matrice, decorato con teorie di rombi impresse.
- Čaša (T I, 5)
D16: 003/35. očuvana visina 0.8 cm; Ø spoljni omjer stope 4.7 cm; > < 1-2 mm. Fragment uvučenog dna čaše. Staklo je bezbojne boje, iridirano srebrnkasto-zelenom bojom; izvedeno duvanjem i modeliranjem.
Datovanje: XIV-XVI vijek.
- Čaša (T. I, 6)
D16: 003/6. očuvana visina 3 cm; Ø prečnik oboda 7 cm; > < 1-1.5 mm. Frag. oboda i zida čaše- analogno broju 1.
Datovanje: XIV-XVI vijek.
- Čaša (T. I, 7)
D16: 003/4. Očuvana visina 2 cm; Ø prečnik oboda 6.8 cm; > < 1 mm. Frag. oboda i zida čaše - analogno broju. 1.
Datovanje: XIV-XVI vijek.
- Čaša (T. I, 8)
D16: 003/2. očuvana visina 7.2 cm; Ø spoljni omjer stope 5.7 cm; Ø prečnik oboda 7.2 cm; > < 1 mm. Fragment oboda i zida čaše - analogno broju 1. Ivica oboda je blago zadebljana, zid gladak i koničan, dno uvučeno sa pomjerenim konusom. Izvedeno slobodnim duvanjem staklene mase u luli, tzv. "a canna libera". Staklo braon boje. Mjehurići vazduha raštrkani. Pruge po čaši nastale tokom duvanja stakla.
Lit: Guarnieri 2011, p. 124, fig. 3, n.1; Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav. II, n.5-7; Tisseyre 2000, p. 423, fig. C, 4, 5.
Datovanje: XV-XVI vijek.
- Čaša (T. I, 9)
D16: 003/19, očuvana visina 2.7 cm; Ø prečnik oboda 7 cm; > < 0.8-1 mm. Frag. oboda i zida čaše koničnog oblika. Staklo prozirno, zelesenkasto, iridacija sa ostacima pozlate na spoljnoj strani. Izvedeno slobodnim duvanjem staklene mase u luli, tzv. "a canna libera", sa tankim nitima plave boje - spiralno apliciranim po spoljnoj površini.
Lit: Demians D'Archimbaud 1980; Agostino – Corrado 2011, pp. 58-59, fig. 20.

Cfr.: Arthur - Catacchio 2012, p. 243, tav. III, n.10-12

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bicchiere (Tav. I, 11)

D16: 003/18. H. residua 2 cm; > < 1.2-1.5 mm.

Fr. di parete di bicchiere con decorazione a piccola bugna. Vetro bruno.

Cfr.: Spahiu 1990, p. 181, tav. XLV/1, 11-14; Komata 1991, p. 97, tav. M/2-3, N, 5; Andronico 2003, p. 86, 233, tav. XXXI; Agostino – Corrado 2011, p. 56, fig. 11; Antonaras 2010, p. 413, fig. 40.

Datazione: sec. XIII-XIV.

- Bicchiere/ coppa di un calice? (Tav. I, 12)

D16: 003/23. H. residua 3.2 cm; Ø esterno piede 4 cm; > < 0.5 mm.

Fr. di parete, analogo al n.10.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bicchiere (Tav. I, 13)

D16: 003/22. H. residua 2.3 cm; Ø esterno piede 5.6 cm; > < 1-3 mm.

Fondo apodo di bicchiere con base dantelata e parete con presumibile andamento subcilindrico.

Vetro incolore, iridato e con resti di doratura esterna, con bolle di aria.

Cfr.: Spahiu 1990, p. 181, tav. XLV, n.13-14; Komata 1991, p. 97, tav. M, n.1, N, n.5; Hidri 1991, p. 214, tav. IX, 29; Hayes 1992, p. 414, n.65, fig.159; Antonaras 2010, p. 413, fig. 40; Arthur - Catacchio 2012, p. 243, tav. III, n.14; Catacchio 2013, p. 75, fig. 42, n.2; Ferri 2013, p. 137, fig. 5.58.1-2; Ferri 2015, p. 40, fig. 4, n.1-3.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bicchiere (Tav. I, 14)

D16: 003/21. H. residua 1 cm; > < 0.8-2.2 mm.

Fondo apodo di bicchiere con base dantelata analoga al n.13.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bicchiere (Tav. I, 15)

D16: 003/20. H. residua 2.5 cm; Ø esterno piede 5 cm; > < 1.2 mm.

Datovanje: XIII-XIV vijek.

- Čaša / šolja/putir? (T. I, 10)

D16: 003/25. očuvana visina 8.3 cm; Ø prečnik oboda 7.2 cm; > < 1 mm. Fragment dna i zida koničnog, blago povijenog oblika. Bezbojno staklo, iridirano, sa ostacima pozlate sa spoljne strane; mjehurići od vazduha po poršini; duvanje i modlovanje u kalupu, dekorisano sa utisnutim rombovima.

Lit: Arthur - Catacchio 2012, p. 243, tav. III, n.10-12

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Čaša (T. I, 11)

D16: 003/18. očuvana visina 2 cm; > < 1.2-1.5 mm. Fragment zida čaše sa sitnom bunjastom dekoracijom. Staklo braon boje.

Lit: Spahiu 1990, p. 181, tav. XLV/1, 11-14; Komata 1991, p. 97, tav. M/2-3, N, 5; Andronico 2003, p. 86, 233, tav. XXXI; Agostino – Corrado 2011, p. 56, fig. 11; Antonaras 2010, p. 413, fig. 40.

Datovanje: XIII-XIV vijek.

- Čaša / šolja/putir? (T. I, 12)

D16: 003/23. očuvana visina 3.2 cm; Ø spoljni omjer stope 4 cm; > < 0.5 mm. Fragment zida analogno br. 10.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Čaša (T. I, 13)

D16: 003/22. očuvana visina 2.3 cm; Ø spoljni omjer stope 5.6 cm; > < 1-3 mm. Uvučeno dno čaše sa nazubljenom osnovom i vjerovatno zidovima cilindričnog oblika. Staklo bezbojno, iridirano sa ostacima pozlate sa spoljnje strane i mjehurićima vazduha.

Literatura: Spahiu 1990, p. 181, tav. XLV, n.13-14; Komata 1991, p. 97, tav. M, n.1, N, n.5; Hidri 1991, p. 214, tav. IX, 29; Hayes 1992, p. 414, n.65, fig.159; Antonaras 2010, p. 413, fig. 40; Arthur - Catacchio 2012, p. 243, tav. III, n.14; Catacchio 2013, p. 75, fig. 42, n.2; Ferri 2013, p. 137, fig. 5.58.1-2; Ferri 2015, p. 40, fig. 4, n.1-3.

Datovanje: XIII-XV vijek.

Fondo apodo di bicchiere con base dantelata analoga al n.13.

Cfr.: Del Vecchio 2010, p. 114, fig. 3, n.12.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. I, 16)

D16: 003/91, 93. H. residua 4 cm; Ø esterno piede 13 cm; > < 2.4-5 mm.

Piede campanulato con presumibile fondo conoide e corona cava, soffiato a canna libera in una unica bolla. La parete laterale venendo a contatto con il conoide si fonde con esso formando un unico vetro.

Nel tratto in comune fra conoide e parete presenta una sagomatura. Vetro incolore, iridato e con resti di doratura.

Cfr.: Stiaffini 1997, p. 419, Tav. II, n.9; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 27-28; Arthur - Catacchio 2012, p. 250-251, tav. X-XI, n.35-38; Cingolani 2012, p. 631, n.39; Ferri 2015, p. 40, fig. 5, n.4.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 17)

D16: 003/62. H. residua 3.7 cm; Ø bocca 2.8 cm; > < 0.8-2 mm.

Fr. di orlo svasato con labbro lievemente ingrossato, collo slanciato di tipo troncoconico, parete liscia.

Vetro incolore con iridescenza e resti di doratura; numerose bolle d'aria, soffiatura a canna libera.

Cfr.: Gasparetto 1978, p. 237, fig. 2-C2; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.36.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 18)

D16: 003/86. H. residua 2.2 cm; Ø bocca 4 cm; > < 1.2-1.8 mm.

Fr. di orlo svasato, collo slanciato di tipo troncoconico, decorato a rilievo con righe verticali.

Vetro incolore, iridato, con resti di doratura e numerose bolle d'aria; soffiatura entro matrice.

Cfr.: Gasparetto 1978, p. 237, fig. 2-C3; Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n. 10; Antonaras 2010, p. 409, fig. 34; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 3, n. 26; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n. 36.

- Čaša (T. I, 14)

D16: 003/21. očuvana visina 1 cm; > < 0.8-2.2 mm. uvučeno dno sa nazubljenom osnovom, analogno br. 13.

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Čaša (T. I, 14)

D16: 003/20. očuvana visina 2.5 cm; Ø spoljni omjer stope 5 cm; > < 1.2 mm. Uvučeno dno čaše sa nazubljenom osnovom, analogno br..13.

Lit: Del Vecchio 2010, p 114, fig. 3, n.12.

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Čaša (T. I, 16)

D16: 003/91, 93. očuvana visina 4 cm; Ø spoljni omjer stope 13 cm; > < 2.4-5 mm. Stopa je zvonastog oblika, vjerovatno koničnog udubljenja; produkcija izvedena slobodnim duvanjem; spoljni zid čaše se spaja sa koničnim udubljenjem formirajući jedinstvenu posudu. U ostacima je vidljivo da su konično udubljenje i zidovi posude rađeni u kalupu. Boja je bezbojna, iridirana sa ostacima pozlate.

Lit : Stiaffini 1997, p. 419, Tav. II, n.9; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 27-28; Arthur - Catacchio 2012, str. 250-251, tav. X-XI, n.35-38; Cingolani 2012, str. 631, n.39; Ferri 2015, str. 40, fig. 5, br. 4.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 17)

D16: 003/62. očuvana visina 3.7 cm; Ø prečnik oboda 2.8 cm; > < 0.8-2 mm. fragment uvučenog oboda, sa usnom koja je blago zadebljana; vrat je stiješnjen koničnog oblika; zidovi glatki. Staklo je bezbojno, iridirano sa ostacima pozlate. Po površini veliki broj mjehurića vazduha. Slobodno duvanje "a canna libera".

Lit: Gasparetto 1978, p. 237, fig. 2-C2; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.36.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 18)

D16: 003/86. očuvana visina 2.2 cm; Ø prečnik oboda 4 cm; > < 1.2-1.8 mm. Fragment uvučenog oboda sa usnom

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 19)

D16: 003/61. H. residua 3 cm; Ø bocca 3.4 cm; > < 1-2 mm.

Fr. di orlo concavo e collo cilindrico. Vetro bruno. Striature di soffiatura.

Cfr.: Arthur - Catacchio 2012, p. 251, tav. XI, n.38.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 20)

D16: 003/60. H. residua 2.8 cm; Ø bocca 5 cm; > < 1.5-3.2 mm.

Fr. di orlo concavo e collo cilindrico decorato a rilievo con righe verticali. Vetro incolore, iridato, con resti di doratura e numerose bolle d'aria; soffiatura entro matrice.

Cfr.: Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n.10; Antonaras 2010, p. 409, fig. 34; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 22; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35-36.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 21)

D16: 003/78. H. residua 4.4 cm; Ø esterno bocca 4 cm; > < 0.8-2.2 mm.

Fr. di orlo estroflesso e collo cilindrico decorato a rilievo con righe verticali. Vetro incolore, iridato, con resti di doratura e numerose bolle d'aria; soffiatura entro matrice.

Cfr.: Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n.10; Arthur - Catacchio 2012, p. 248, tav. IX, n.34;

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 22)

D16: 003/79. H. residua 6 cm; Ø bocca 2 – 2.8 cm; > < 0.8-2 mm.

Fr. di collo cilindrico analogo al n.21.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 23)

D16: 003/69. H. residua 4 cm; > < 0.8-1 mm.

Collo con andamento cilindrico. Rigonfiamento anulare bombato cavo all'interno al contatto tra bordo e collo. Soffiato a stampo e decorato con costolature verticali di modesto rilievo. Vetro bruno.

Cfr.: Hayes 1992, p. 412, n.37-38, fig. 156;

koja je blago zadebljana; vrat je stiješnjen takođe koničnog oblika; dekoracija reljefasta u vidu vartikalnih linija. Staklo je bezbojno, iridirano, sa ostacima pozlate i velikim brojem mjehurića vazduha; Duvanje staklene mase u kalupu.

Lit: Gasparetto 1978, p. 237, fig. 2-C3; Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n. 10; Antonaras 2010, p. 409, fig. 34; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 3, n. 26; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n. 36. Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 19)

D16: 003/61. očuvana visina 3 cm; Ø prečnik oboda 3.4 cm; > < 1-2 mm. Fragment konkavnog oboda i cilindričnog vrata. Staklo je braon boje. Po površini pruge su ostale nakon duvanja.

Lit: Arthur - Catacchio 2012, str. 251, tav. XI, br.38.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 20)

D16: 003/60. očuvana visina 2.8 cm; Ø spoljni omjer stope 5 cm; > < 1.5-3.2 mm. Fragment konkavnog oboda dekorisan reljefasto sa vertikalnim prugama. Staklo je bezbojno, iridirano sa ostacima pozlate i brojnim mjehurićima vazduha. Lit.: Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n.10; Antonaras 2010, p. 409, fig. 34; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 22; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35-36. Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 21)

D16: 003/78. očuvana visina 4.4 cm; Ø spoljni omjer stope 4 cm; > < 0.8-2.2 mm. Fragment izvučenog oboda sa cilindričnim vratom reljefasto dekorisanim, sa vertikalnim prugama. Bezbojno i iridirano staklo, sa ostacima pozlate brojnih mjehurića od vazduha ; duvanje u kalupu.

Lit: Stiaffini 1997, p. 420, T. II, n.10; Arthur - Catacchio 2012, p. 248, T. IX, n.34; Datovanje: XIV-XV vijek.

Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n.10; Antonaras 2010, p. 415, fig. 43; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 23; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35.

Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bottiglia (Tav. II, 24)

D16: 003/76. H. residua 3.5 cm; > < 1 mm. Collo decorato con costolature verticali di modesto rilievo. Vetro bruno.

Cfr.: Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 24; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35.

Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bottiglia (Tav. II, 25)

D16: 003/68. H. residua 4.8 cm; Ø esterno 3-3.5 cm; > < 0.8-1.5 mm.

Fr. di collo dalla forma caratteristica chiamata "a spruzzatore". Vetro incolore, iridato, con resti di doratura e striature di soffiatura.

Cfr.: Hayes 1992, p. 416, fig. 154, n.1-2; Minini 2011, p. 152, fig. 4, n.5.

Datazione: sec. XV-XVI.

- Bottiglia (Tav. II, 26)

D16: 003/67. H. residua 4.3 cm; > < 0.6-1 mm.

Fr. di collo di fiaschetta, analogo al n.25.

Datazione: sec. XIV-XVI.

- Bottiglia (Tav. II, 27)

D16: 003/37. > < 0.8-1 mm.

Fr. di parete relativo alla spalla, soffiata a stampo, decorato con costolature orizzontali di modesto rilievo. Vetro bruno con piccole bolle allungate.

Cfr.: Stiaffini 1997, p. 420, Tav. II, n.10; Roma - Papparella 2004, p. 425, tav. II, 5.

Datazione: sec. XIV.

- Bottiglia (Tav. II, 28)

D16: 003/34. Ø esterno piede 11 cm; > < 0.9-2.2 mm.

Base apoda a conoide rientrante, soffiato a canna libera. Vetro bruno con iridescenza, bolle rotonde piccole.

Cfr.: Arthur - Catacchio 2012, p. 248, tav. IX, n.34.

- Boca (T. II, 22)

D16: 003/79. oĉuvana visina 6 cm; Ø bocca 2 – 2.8 cm; > < 0.8-2, fragment cilindriĉnog vrata, analogno br. 21.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 23)

D16: 003/69. oĉuvana visina 4 cm; > < 0.8-1 mm. Vrat blago cilindriĉnog oblika. Prstenasto zadebljanje, ispupĉeno iz-unutra; u unutrašnjosti kontakt izmeĉu oboda i vrata. Duvanje u kalupu sa narebrenim dekoracijama izvedenim vertikalno ili blago reljefasto.

Lit: Hayes 1992, p. 412, n.37-38, sl. 156; Stiaffini 1997, str. 420, Tav. II, br.10; Antonaras 2010, p. 415, fig. 43; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 23; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35.

Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Boca (T. II, 24)

D16: 003/76. oĉuvana visina 3.5 cm; > < 1 mm. Narebreno dekorisan vrat sa blago naglašenim reljefom. Staklo braon boje.

Lit: Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 24; Arthur - Catacchio 2012, p. 250, tav. X, n.35.

Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Boca (T. II, 25)

D16: 003/68. oĉuvana visina 4.8 cm; Ø preĉnik oboda 3-3.5 cm; > < 0.8-1.5 mm. Fragment vrata karakteristiĉne forme "a spruzzatore". Staklo bezbojno, iridirano, sa ostacim pozlate i pruga nastalih od duvanja

Lit.: Hayes 1992, p. 416, fig. 154, n.1-2; Minini 2011, str. 152, str. 4, n.5.

Datovanje: XV-XVI vijek.

- Boca (T. II, 26)

D16: 003/67. oĉuvana visina 4.3 cm; > < 0.6-1 mm. fragment vrata boĉice (fjasketa) analogno broju. 25.

Datovanje: XIV-XVI vijek.

- Boca (T. II, 27)

D16: 003/37. > < 0.8-1 mm. Fragment ramena boce duvane u kalupu, dekorisana horizontalnim rebrima blago naglašenog

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 29)

D16: 003/26. H. residua 5 cm; > < 1.5 mm. Fondo con conoide molto accentuata. Vetro incolore, iridato, bolle allungate di piccole e medie dimensioni, striature di soffiatura.

Cfr.: Stiaffini 1997, p. 419, Tav. I, n.6; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 29; Arthur - Catacchio 2012, p. 249, tav. IX, n.32; Cingolani 2012, p. 631, n.38; Ferri 2015, p. 40, fig. 5, n.2.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 30)

D16: 003/27. H. residua 5.5 cm; > < 0.9-2.2 mm.

Fondo con conoide rientrante. Vetro verde smeraldo con patina bruna e iridescenze, bolle allungate.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 31)

D16: 003/33. H. residua 5 cm; > < 0.8-1.2 mm.

Fondo analogo al n.29. Vetro incolore con sottile crosta iridescente.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 32)

D16: 003/30. H. residua 3.5 cm; > < 0.5-1 mm.

Fondo analogo al n.31.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 33)

D16: 003/32 H. residua 3 cm; > < 0.5-1 mm.

Fondo analogo al n.31.

Datazione: sec. XIII-XV.

- Bottiglia (Tav. II, 34)

D16: 003/42, 57. Ø esterno piede 10 cm; > < 0.5-1 mm.

Base apoda a conoide rientrante. Vetro incolore con iridescenza, bolle rotonde piccole. Striature di soffiatura.

Cfr.: Hayes 1992, p. 405, n.76, fig. 153; Antonaras 2010, p. 404, fig. 31.

reljefa Staklo braon, sa malim izduženim mjehurićima.

Lit: Stiaffini 1997, p. 420, T. II, n.10; Roma - Papparella 2004, p. 425, t. II, 5.

Datovanje: XIV vijek.

- Boca (T. II, 28)

D16: 003/34. Ø spoljni omjer stope 11 cm; > < 0.9-2.2 mm. Uvučeno dno, izvedeno duvnjem u lulu "a canna libra". Staklo braon, iridirano, mjehurići okrugli i mali.

Lit : Arthur - Catacchio 2012, p. 248, t. IX, n.34.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca (T. II, 29)

D16: 003/26. očuvana visina; > < 1.5 mm. Lijevksato dno izuzetno naglašeno. Staklo bezbojno, iridirano, sa podužnim mjehurućima manjih u srednjih dimenzija pruge nastale u procesu duvanja stakla.

Lit: Stiaffini 1997, p. 419, T. I, n.6; Guarnieri 2011, p. 126, fig. 5, n. 29; Arthur - Catacchio 2012, p. 249, t. IX, n.32; Cingolani 2012, p. 631, n.38; Ferri 2015, p. 40, fig. 5, n.2.

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Boca (T. II, 30)

D16: 003/27. Očuvana visina 4.3 cm; > < 0.9-2.2 mm. lijevksato dno blago zakošeno. Staklo zeleno smaragdne boje sa braon patino i iridacijom; mjehurići podužni .

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Boca (T. II, 31)

D16: 003/33. Očuvana visina 5 cm; > < 0.8-1.2 mm. Dno je analogno broju 29. Staklo bezbojno sa tankim slojem iridacije.

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Boca (T. II, 32)

D16: 003/30. Očuvana visina 3.5 cm; > < 0.5-1 mm. Dno je analogno broju 31.

Datovanje: XIII-XV vijek.

- Boca (T. II, 33)

D16: 003/32 prečnik oboda 3 cm; > < 0.5-1 mm. Dno je analogno broju 31

Datovanje: XIII-XV vijek.

Datazione: sec. XII.

- Bottiglia/Bicchiera? (Tav. II, 35)

D16: 003/28. H. residua 1.5 cm; Ø esterno piede 5 cm; > < 1.2 mm.

Fondo apodo con conoide piatto rientran-
te. Soffiato a canna libera con residui del
distacco del pontello. Accenno di parete
con andamento troncoconico. Vetro verde
chiaro, iridescenza, bolle rotonde piccole e
medie. Striature di soffiatura.

Cfr.: Arthur - Catacchio 2012, p. 242, tav.
I-II, n.4-8.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Bottiglia/Bicchiera? (Tav. II, 36)

D16: 003/35. H. residua 2 cm; Ø esterno
piede 6 cm; > < 1 mm.

Fr. di fondo apodo, analogo al n.35. Vetro
incolore, iridescenza.

Datazione: sec. XIV-XV.

- Boca (T. II, 34)

D16: 003/42, 57. Ø Spoljni omjer stope 10
cm; > < 0.5-1 mm. Dno uvučeno, bezbojno,
sa naglašenom iridacijom; okrugli mjehurići
vidljivi po površini. Pruge na površini
nastale su tokom procesa duvanja stakla.

Lit: Hayes 1992, p. 405, n.76, fig. 153;
Antonaras 2010, p. 404, fig. 31.

Datovanje: XII vijek.

- Boca/Čaša ? (T. II, 35)

D16: 003/28. Očuvana visina 1.5 cm;
Ø spoljni omjer stope 5 cm; > < 1.2
mm. Fragment lijevkatsog dna, izuzetno
naglašenog presjeka. Izvedeno slobodnim
duvanjem staklene mase u lulu, tzv. "*a
canna libera*". Nagovještaj da je zid bio
koničnog oblika. Staklo svijetlozelene
boje, iridrirano; mjehurići okrugli manje
i srednje veličine. Prepoznatljive pruge
nastale tokom procesa duvanja.

Lit: Arthur - Catacchio 2012, p. 242, t. I-II,
n.4-8.

Datovanje: XIV-XV vijek.

- Boca/Čaša (T. II, 36)

D16: 003/35. Očuvana visina 2 cm; Ø
spoljni omjer dna 6 cm; > < 1 mm. Fragment
uvučenog dna, analogno broju 35. Staklo
bezbojno, iridirano.

Datovanje: XIV-XV vijek.

Agostino – Corrado 2011 - R. Agostino, M. Corrado, *Il vasellame in vetro della Calabria tirrenico-meridionale: prodotti di serie e oggetti di lusso dall'età ellenistica all'età moderna*, in M. Grazia Diani, T. Medici, M. Ubaldi (a cura di), *Produzione e distribuzione del vetro nella storia: un fenomeno di globalizzazione*, Atti delle XI Giornate Nazionali di Studio in memoria di Gioia Meconcelli (Bologna, 16-18 dicembre 2005), Venezia 2011, pp. 53-62.

Ahmeti – Lala 2009 - M. Ahmeti, E. Lala, *Statutet dhe urdhëresat e kapitullit të Kishës Katedrale të Drishtit*, Tiranë, 2009.

Andronico 2003 - E. Andronico, *Vetri da Reggio Calabria, Bova e Lazzaro (Motta San Giovanni)*, in A. Coscarella (a cura di), *Il vetro in Calabria: contributo per una carta di distribuzione in Italia*, Rubbettino 2003, pp. 31-149.

Antonaras 2010 - Anastassios Compare A., *Early Christian and Byzantine glass vessels: forms and uses*, in Daim, F. and Drauschke, J. (edd.), *Byzanz — Das Römerreich im Mittelalter, 1: Welt der Ideen, Welt der Dinge* (Römisch-Germanisches Zentralmuseum), Mainz 2010, pp. 383–430.

Armao 1933 - E. Armao, *Drivasto*, in *Località, chiese, fiumi, monti, e toponimi vari di un'antica carta dell'Albania Settentrionale*, Roma (Istituto per l'Europa Orientale), 1933, pp. 64-65.

Arthur – Catacchio 2012 - P. Arthur, S. Catacchio, *Alla corte del Castello di Lecce: il vetro a tavola*, in A. Coscarella (a cura di), *Il vetro in Italia: testimonianze, produzioni, commerci in età basso medievale. Il vetro in Calabria: vecchie scoperte, nuove acquisizioni*, XV Giornate Nazionali sul Vetro AIHV (9-11 giugno 2011), Cosenza 2012, pp. 237-257.

Bikić 2006 - V. Bikić, *Venetian influences in the eastern Adriatic hinterland*, in M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler (a cura di), *The heritage of the Serenissima: the presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Proceedings of the international conference (Izola-Venezia 4 - 9. 11. 2005), Koper 2006.

Caprara 2009 - R. Caprara, *I vetri nella ricerca archeologica degli ultimi trent'anni in Puglia e Basilicata*, in *Quaderni Friulani di Archeologia*, XIX, 2009, pp. 59-69.

Carile 2008 - A. Carile, *La Romània dalla Venetiarum Provincia alla signoria di Venezia*, in M. Brogini, N. Bergamo (a cura di), *Porphyra. Rivista online a cura dell'Associazione Culturale Bisanzio*. Anno V, numero XI, giugno 2008, pp. 18-45.

Catacchio 2013 - S. Catacchio, *I manufatti in vetro*, in P. Arthur, M. Leo Imperiale, M. Tinelli (a cura di), *Apigliano. Un villaggio bizantino e medievale in terra d'Otranto. I reperti*, Lecce 2013, pp. 73-78.

Cingolani 2012 - S. Cingolani, *La collezione dei vetri del Museo Archeologico di Ascoli Piceno: una nota preliminare*, in A. Coscarella (a cura di), *Il vetro in Italia: testimonianze, produzioni, commerci in età basso medievale. Il vetro in Calabria: vecchie scoperte, nuove acquisizioni*, XV Giornate Nazionali sul Vetro AIHV (9-11 giugno 2011), Cosenza 2012, pp. 627-633.

Cordignano 1934 - F. Cordignano, *L'Albania, a traverso l'opera e gli scritti di un grande missionario italiano il p. Domenico Pasi (1847-1914)*, Roma (Istituto per l'Europa Orientale), 1933-34.

Cordignano – Valentini - F. Cordignano, G. Valentini, *Saggion di un regesto storico dell'Albania*, Scutari (Tipografia dell'Immacolata), 1937-1940.

Del Vecchio 2010 - F. Del Vecchio, *I vetri di Cencelle*, in *Trame di luce: vetri da finestra e vetrate dall'età romana al Novecento*, Atti delle X giornate nazionali di studio (Pisa 12-14

novembre 2004), Milano 2010, pp. 113-116.

Demians D'Archimbaud 1984 - G. Demians D'Archimbaud, *Les fouilles de Rougiers (Var), Contribution à l'archéologie de habitat rural médiéval en pays méditerranéen*, in *Bulletin Monumental* 142-1, Paris 1984, pp. 121-123.

Ehmig - Haensch 2012 - U. Ehmig, R. Haensch, *Die lateinischen Inschriften aus Albanien (LIA)*, Bonn 2012, pp. 41-43.

Ferri 2013 - M. Ferri, *La vita quotidiana nel c.d. "Palazzo del Doge": La ceramica*, in S. Gelichi, M. Zagarčanin (a cura di), *Storie di una città: Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, Firenze 2013, pp. 120-136.

Ferri 2015 - M. Ferri, *Le due sponde dell'Adriatico. Circolazione dei materiali vitrei tra XV e XVI secolo*, in G. Bellingeri e G. Turano (a cura di), *Ca' Foscari, Venezia e i Balcani*, Atti del II Convegno di Studi Balcanici (Venezia, 9-10 dicembre 2013), Venezia 2015.

Galanti 1901 - A. Galanti, *L'Albania: notizie geografiche, etnografiche e storiche*, Roma, 1901, pp. 159-161.

Gasparetto 1978 - A. Gasparetto, *Les verres mediev aux recemment decouverts a Murano. Rapport preliminaire*, in *Annales du 7e Congrès AIHV* (Berlin - Leipzig, 15-21 agosto 1977), Liège 1978, pp. 231-253.

Gelcich 1880 - G. Gelcich, *Memorie storiche sulle bocche di Cattaro*, Zara (G. Woditzka), 1880.

Gelcich 1899 - G. Gelcich, *La Zedda e La Dinastia dei Balšidi. Studi storici documentati*, Spalato (Tip. Soc. Spalatina G. Laghi), 1899.

Giovanni Lerma 2016 - S. Giovanni Lerma, *I vetri dal sacrarium della chiesa di S. Barnaba Apostolo a Villata (VC)*, in *Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte*, 31, 2016, pp. 111-124.

Guarnieri 2011 - Ch. Guarnieri, *Lugo di Romagna (RA): i vetri dello scavo di piazza Baracca-via Magnapassi. Prima sistemazione tipologica*, in M. Grazia Diani, T. Medici, M. Uboldi (a cura di), *Produzione e distribuzione del vetro nella storia: un fenomeno di globalizzazione*, Atti delle XI Giornate Nazionali di Studio in memoria di Gioia Meconcelli (Bologna, 16-18 dicembre 2005), Venezia 2011, pp. 123-131.

Han - Zecchin 1975 - V. Han, L. Zecchin, *Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani*, in *Balcanica*, 5, 1975, pp. 77-97.

Han 1980 - V. Han, Неке карактеристике средн.овековног стакла на балкану XII—XV век, [trad. *Alcune caratteristiche del vetro medievale sui Balcani, secoli XII-XV*], in *Balcanica. Annuaire de l'Institut des Études Balkaniques*, Beograd 1980, pp. 45-63.

Hayes 1992 - J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. 2, The pottery*, Princeton N.J. 1992, pp. 400 – 421.

Hidri 1991 - S. Hidri, *Materiale arkeologjike nga bazilika e Arapajt*, in *Iliria XXI*, 1991, pp. 203- 229.

Hoti 1987 - A. Hoti, *Ndihmesë për hartën arkeologjike të rrethit të Durrësit*, in *Iliria XVII*, 1987, pp. 247-275.

Ippen 1907 - Th. Ippen, *Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien. Die alte Stadt Drivastum*, in M. Hoernes (a cura di), *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, X, Wien 1907, pp. 9-16.

Komata 1991 - D. Komata, *Qyteti iliro-arberor i Kaninës*. Tiranë 1991.

Laganara Fabiano - Rossitti 2010 - C. A. M. Laganara Fabiano, D. Rossitti, *Reperti vitrei medievali della Puglia settentrionale: contributo per una ricognizione sistematica*, in D. Stiaffini, S. Ciappi (a cura di), *Trame di luce vetri da finestra e vetrate dall'età romana al novecento*, Atti delle X Giornate Nazionali di Studio (12-14 novembre 2004), Cologno Monzese (MI) 2010, pp. 137- 148.

Lazar 2003 - I. Lazar, *Medieval glass in Slovenia* - Some principal forms, in S. Felgenhauer-Schmiedt, A. Eibner, H. Knittler (a cura di), *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 19, Wien 2003.

Malaj 2015 - E. Malaj, *Drishti: historia dhe fizionomia e një qyteti mesjetar shqiptar*, Tiranë, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë [QSA], 2015.

Minini 2011 - M. Minini, *Reperti vitrei da uno scavo archeologico nell'isola della Giudecca a Venezia*, in M. Grazia Diani – T. Medici – M. Uboldi (a cura di), *Produzione e distribuzione del vetro nella storia: un fenomeno di globalizzazione*. Atti delle XI Giornate Nazionali di Studio in memoria di Gioia Meconcelli (Bologna, 16-18 dicembre 2005), Venezia 2011, pp. 147-153.

Oietti 1902 - U. Ojetti, *Scutari*, in *L'Albania*, Torino, 1902.

Pushimaj 2017 - P. Pushimaj, *Një sternë uji e zbuluar në Citadelën e Drishtit*, in *Iliria*, XL, 2016, pp. 235-289.

Pushimaj 2018 - P. Pushimaj, *Qyteti i Drishtit. Raport mbi fushatën arkeologjike 2017*, in *Candavia*, 7, 2018.

Roma - Papparella 2003 - G. Roma, F. C. Papparella, *Note sulle indagini condotte nei siti fortificati di Castellaccio e Presinace: i reperti vitrei*, in A. Coscarella (a cura di), *Il vetro in Calabria: contributo per una carta di distribuzione in Italia*, Rubbettino 2003, pp. 409-432.

Schmitt 2014 - O. J. Schmitt, *Arbëria venedike (1392-1479)*, trad. A. Klosi, Tiranë, 2014.

Šmit 2009 - Ž. Šmit et al, *Analysis of Venetian-type glass fragments from the ancient city of Lezha (Albania)*, in *Nuclear instruments and methods in physics research section B*, volume 267, no. 15, (journal homepage: www.elsevier.com/locate/nimb), 2009, pp. 2538-2544.

Sogliani 2012 - F. Sogliani, *Nuovi dati sulla produzione e la circolazione del vasellame vitreo in Campania proveniente da un contesto di scavo tardomedievale: la Rocca Montis Dragonis*, in A. Coscarella (a cura di), *Il vetro in Italia: testimonianze, produzioni, commerci in età basso medievale. Il vetro in Calabria: vecchie scoperte, nuove acquisizioni*, XV Giornate Nazionali sul Vetro AIHV (9-11 giugno 2011), Cosenza 2012, pp. 151-173.

Spahiu 1990 = H. Spahiu, *Qyteti iliro-arberor i Beratit*. Tiranë 1990.

Stiaffini 1991 = D. Stiaffini, *Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medievali*, in Mendera M. (ed.), *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*. Atti del Convegno Internazionale *L'Attività vetraria medievale in Valdelsa e il problema della produzione preindustriale del vetro: esperienze a confronto* (Colle Val d'Elsa-Gambassi, 2-4 aprile 1990), Firenze 1991, pp. 177-266.

Stiaffini 1997 = D. Stiaffini, *La diffusione del vasellame vitreo da mensa d'uso comune in Toscana durante il medioevo: il contributo archeologico*, in S. Gelichi (a cura di), Atti del I congresso nazionale di Archeologia Medievale, Pisa 29-31 maggio 1997, Firenze 1997, pp. 416-421.

Tartari 1996 = F. Tartari, *Enë qelqi të shekujve I-IV të e. sonë nga Shqipëria*, in *Iliria*, XXVI, 1996, pp. 79-139.

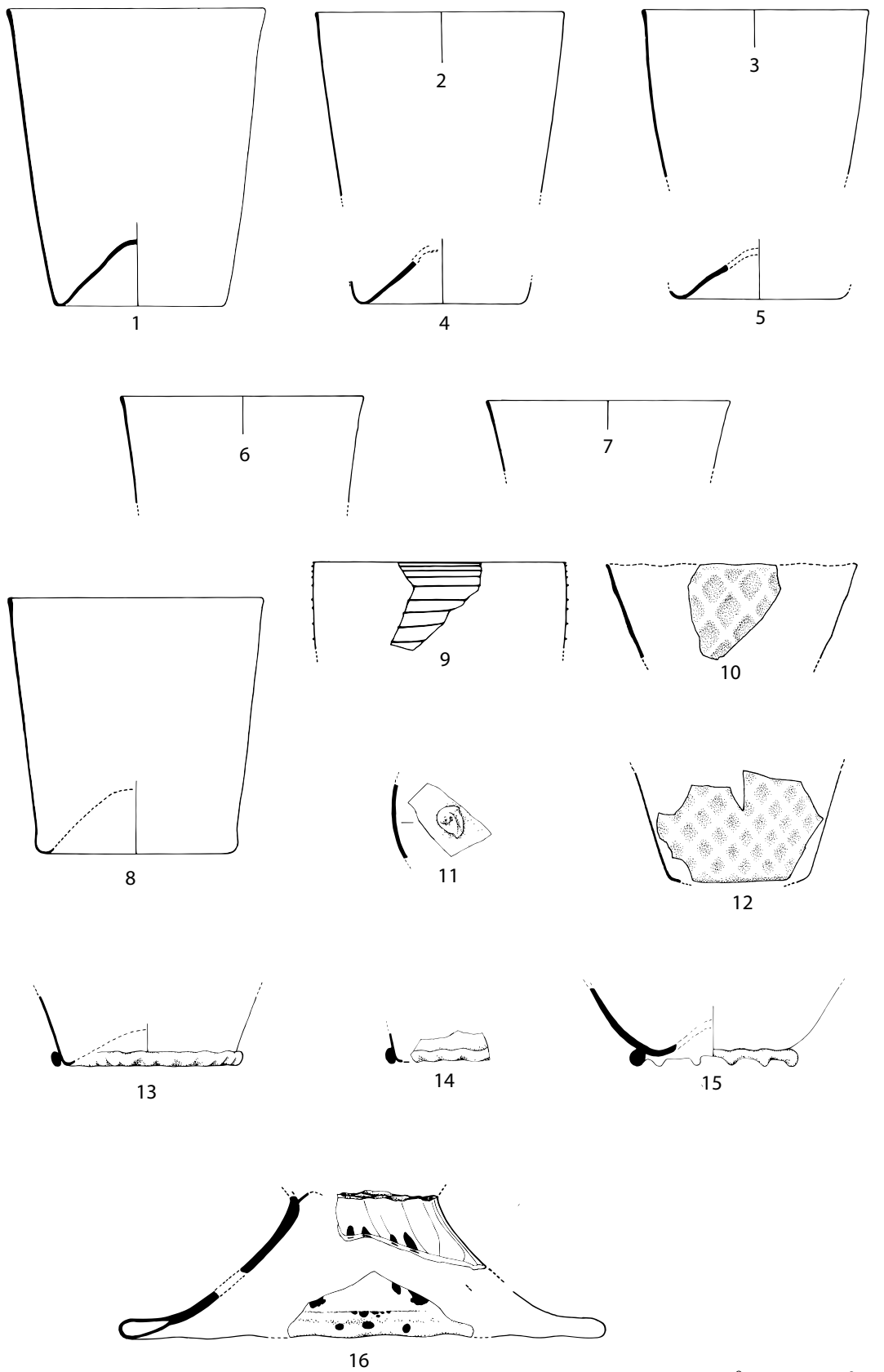
Tartari 2005 = F. Tartari, *Prodhime qelqi të shekujve I-IV të erës sonë në Shqipëri*. Durrës 2005.

Thallóczy et al. 1913 = L. Thallóczy, K. J. Jireček, M. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Vol. 1. Vindobonae 1913.

Tisseyre 2000 = P. Tisseyre, *Consumo e produzione del vetro in Sicilia Occidentale (XI - XV secolo)*, in S. Gelichi (a cura di), *I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*. Auditorium del Centro Studi della Cassa di Risparmio di Pisa (Pisa, 29-31 maggio 1997), Firenze – 2000, pp. 422-427.

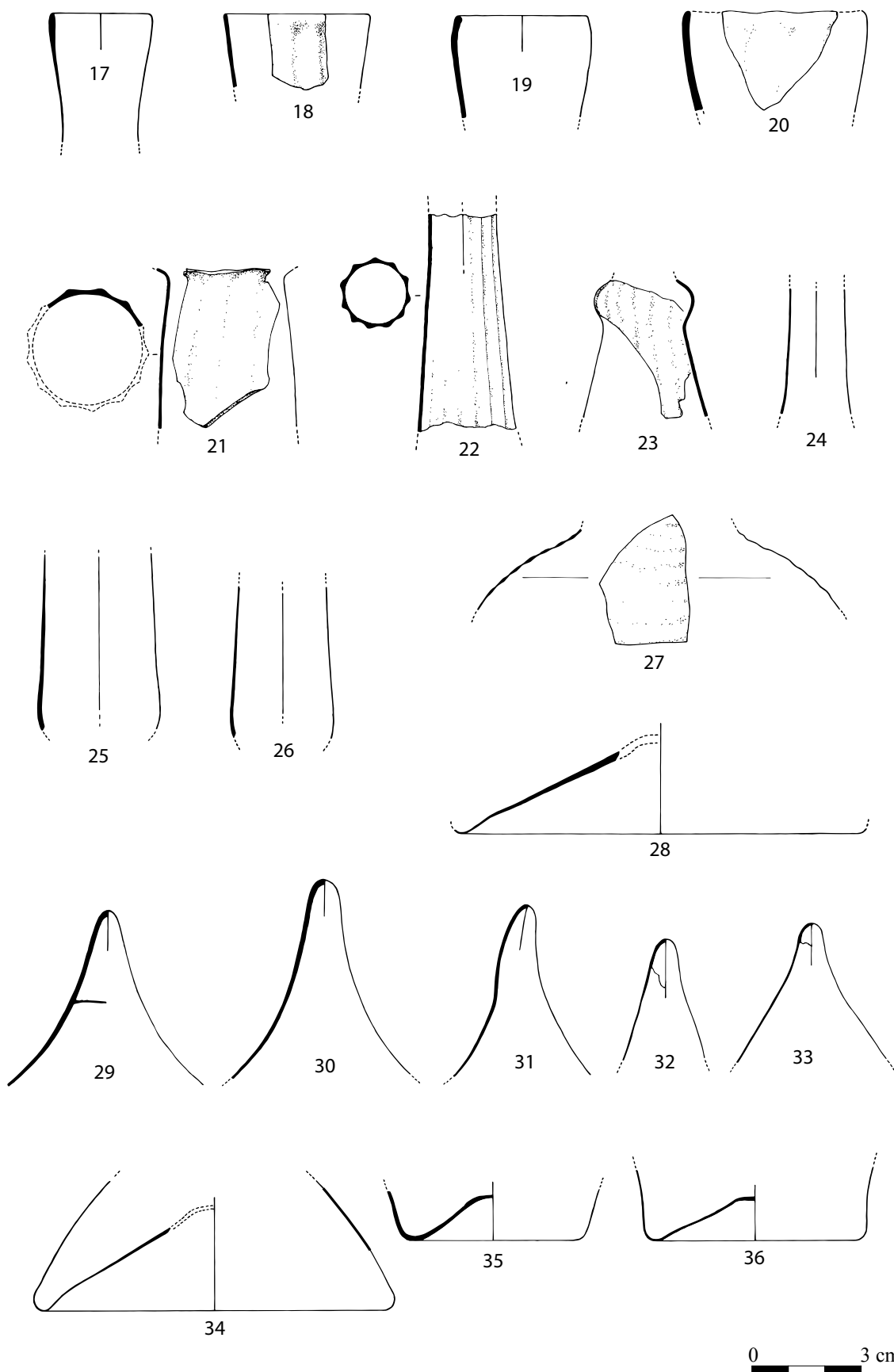
Whitehouse 1966 = D. Whitehouse, *Ceramiche e vetri medievali provenienti dal Castello di Lucera*, in *Bollettino d'Arte*, 51, pp. 171-178.

T. I

0 3 cm

T. II

IN MEMORIAM

VERA DRECUN
1936 – 2017

Neposredno nakon zaključenja prethodnog broja Zbornika Nova antička Duklja stigla je tužna vijest da nas je zauvijek napustila naša koleginica Vera Drecun.

Vera Drecun je rođena 1936. godine u Novom Sadu. Diplomirala je na Grupi za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Bila je Rukovodilac Odjeljenja za studije i dokumentaciju u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju, sekretar redakcije godišnjaka „Starine Crne Gore“, član Međuakademskog odbora za izradu Arheološke karte Jugoslavije, član radne grupe koju su formirale CANU i SANU za izradu projekta „Arheološka istraživanja antičke Duklje“, a svoj radni vijek je završila na mjestu muzejskog savjetnika u JU Muzeji i galerije Podgorice. Učestvovala je kao Rukovodilac ili član stručnog tima u brojnim arheološkim istraživanjima: Manastir na Ćipuru-Cetinje, kasnoantički lokalitet Donje selo-Dajbabe, praistorijski lokalitet Roge-Medun, kasnoantička grobnica na Ibričevini-Podgorica, antička nekropola u Budvi, ilirska nekropola Vujačića Mahala-Golubovci, Manastir Starčevo, Manastir Prečista Krajinska i Manastir Praskvica. Bila je koautor izložbe „Iz riznice Muzej i galerija Titograda“. 1989. godine i „Kulturno nasleđe Podgorice“ 1994. godine. Bila je član radnog tima za

In the final moments of preparation of the previous edition of the New Ancient Doclea periodical, we were informed of the loss of our esteemed colleague Vera Drecun.

Vera Drecun was born in 1936 in Novi Sad. She graduated in the Group for Archaeology at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She was head of the Department for Study and Documentation in the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments in Cetinje, the secretary of the board of the annual “Starine Crne Gore”, a member of the Academic Board for the creation of the Archaeological Map of Yugoslavia, member of the research group formed by CANU and SANU for the creation of “Arheološka Istraživanja antičke Duklje”, while her working career ended in the position of curator in JU Museums and Galleries of Podgorica. She was dig director and/or member of excavation teams on numerous archaeological sites: Manastir at Cipura - Cetinje, the Late Antique site Donje selo - Dajbabe, the prehistoric site Roge - Medun, the Late Antique tomb at Ibricevina - Podgorica, the ancient necropolis of Budva, the Illyrian necropolis Vujacic Mahala - Golubovci, Manastir Starcevo, Manastir Precista Krajinska and Manastir Praskvica. She was the co-au-

izradu studije „Zaštita spomenika kulture i nasleđa opštine Titograd“. Dobitnik je povelje Saveza društva konzervatora Jugoslavije 1975. godine za značajan doprinos u zaštiti kulturnog nasleđa. Sve do 2001. godine i do odlaska u penziju radila je kao arheolog u JU Muzeji i galerije Titograda/Podgorice.

Njena posvećenost poslu, stručnost i predanost kao i spremnost na kolegijalnu, drugarsku i ljudsku podršku, inspiracija je svim kolegama koji nastavljaju njen put u Muzeju grada Podgorice.

thor of the exhibition “Iz riznice Muzej i galerija Titograda” (“From the treasury of Museum and gallery of Titograd”) in 1989 and “Kulturno Nasledje Podgorice” (“Cultural Heritage of Podgorica”) in 1994. She was also a member of the team that prepared the study “Zaštita spomenika kulture i nasleđa opštine Titograd” (“Protection of cultural heritage of the municipality of Titograd”). She won the reward of the Union of Conservators of Yugoslavia in 1975, for her extensive contribution in protection of cultural heritage. From 2001 all the way to retirement, she worked as an archaeologist in the JU Museums and Galleries of Titograd/Podgorica.

Her dedication, expertise and devotion to the profession as well as her exquisite readiness for offering support to colleagues in a friendly and humane manner is an inspiration to all colleagues that continue on her path in the Museum of the city of Podgorica.

Dragan Radović

Uputstvo saradnicima časopisa
Nova Antička Duklja

Instructions for contributors to almanac
New Antique Doclea

Molimo buduće saradnike da slijede sledeća pravila:

- Naslov treba da bude kratak i jasan, i da što vjernije opiše sadržaj članka. U naslovu treba da se koriste riječi prikladne za indeksiranje i pretraživanje.
- Autor ili autori članka treba da navedu svoje puno ime i prezime, uključujući i srednje slovo.
- Autor ili autori treba da navedu zvaničan naziv i sjedište ustanove u kojoj su zaposleni.
- Sažetak (apstrakt) je kratak prikaz sadržaja članka (100-250 reči). Poželjno je da sadrži termine koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.
- Ključne riječi treba da budu termini koji najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Broj ključnih riječi ne treba da bude veći od 10.
- Članci ne bi trebalo da prelaze jedan autorski tabak (16 strana), u formatu A4 uključujući napomene i ilustrativni deo. Tekst treba uraditi kompjuterski u fontu Times New Roman ili Arial (12 pts), MS Office Word 97 ili novijim, sa proredom 1,5 i marginama 2,54cm. Osnovni tekst ne smije da sadrži ilustracije. One se predaju kao posebni fajlovi.
- Rukopisi se predaju na jeziku autora ili na nekom drugom ukoliko autor napiše tekst na tom jeziku. Tekstovi koji budu odabrani za publikovanje biće prevedeni na engleski ili neki drugi jezik raširene upotrebe u međunarodnoj komunikaciji.

We ask that all our future contributors adhere to the following rules:

- The title should be short and clear, and to accurately describe the content of the article. The title should have words suitable for indexing and searching.
- The author or authors of the article should provide their full name, including middle name initial.
- The author or authors should submit an official name and headquarters of the institution where they are employed.
- Summary (abstract) is a short description of the content of the article (100-250 words). It is desirable that it contains terms that are often used for indexing and searching the articles.
- Keywords should be the terms that best describe the content of the article for the purpose of indexing and searching. The number of keywords should not be greater than 10.
- Articles should not exceed one author sheet (16 pages), in A4 format, including notes and illustrative part. The text needs to be done in a computer font Times New Roman or Arial (12 pts), MS Office Word 97 or higher, with 1.5 line spacing and margins of 2,54cm. The main text does not contain illustrations. They are submitted as separate files.
- Texts should be written in the language of the author or another, if the author writes a text in that language. The texts selected for publication will be translated into English

- Grafički prilozi (fotografije, table, skice, grafikoni itd.) treba da budu dati na jednoobrazan način. Skenirani prilozi treba priložiti u rezoluciji 600 dpi/inch, a fotografije u rezoluciji najmanje 300 dpi/inch u formatima TIFF, PSD ili JPG. Grafički prilozi se predaju kao poseban dio rada i ne treba da budu u sastavu osnovnog teksta. Naslove i tekstualne sadržaje ilustrativnih priloga treba priložiti dvojezično (na jeziku rada, na engleskom ili nekom drugom jeziku raširene upotrebe).
- Na kraju teksta prilaže se popis upotrijebljenih izvora i literature.
- Svaki od prispjelih naučnih radova Redakcija časopisa NOVA ANTIČKA DUKLJA proslediće anonimnim recenzentima.
- Radove pripremljene za štampu treba predati redakciji. Pored kopije teksta u štampanoj verziji, rad treba dostaviti i u elektronskoj formi na CD-u.

Štampanu verziju rada, poštom slati na adresu:

Dragan Radović
 JU Muzeji i galerije Podgorice
 Marka Miljanova 4
 81000 Podgorica
 Montenegro

Za dodatna objašnjenja možete se obratiti uredniku časopisa Draganu Radoviću na e-mail adresu: zbornikduklja@gmail.com

or any other language in the widespread use in the international communication.

- Illustrations (photographs, tables, drawings, graphs, etc..) should be given in an uniform manner. Scanned contributions should be submitted in the resolution 600 dpi / inch and photos at a resolution of at least 300 dpi / inch TIFF, PSD or JPG. Illustrations should be submitted as a separate part of the work and should not be part of the text. Titles and textual contents of illustrations should be accompanied in a bilingual manner (in the language of work, in English or any other language of the widespread use).

- The end of the text shall be accompanied by a list of used sources and literature.

- Each of the submitted research papers, the editorial board of the journal NEW ANTIQUE DOCLEA will send to the anonymous reviewers.

- Research papers prepared for printing should be submitted to the editorial board. In addition to a copy of the text in the printed version, the paper should be submitted in the electronic form on CD.

Printed version of the paper, please mail to the address:

Dragan Radović
 JU Muzeji i galerije Podgorice
 Marka Miljanova 4
 81000 Podgorica
 Montenegro

For further explanations please contact the editor Dragan Radovic via e-mail address: zbornikduklja@gmail.com Editorial office

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0165 = Nova antička Duklja
COBISS.CG-ID 25772816